

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШОУ БІНЬБІНЬ

УДК 159.923:005.336.2:316.455-054-044.352

ДИСЕРТАЦІЯ
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ
МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

青彬彬 Шоу Біньбінь

Науковий керівник: Бабчук Олена Григоріївна, кандидат психологічних наук, доцент

ОДЕСА 2025

АНОТАЦІЯ

***Шоу Біньбінь* Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.**

Дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», Одеса, 2025.

У дисертаційній роботі викладено результати дослідження психологічних особливостей осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності. Вивчено, проаналізовано і систематизовано філософську і психолого-педагогічну літературу. Отримані результати сприяли деталізації наших уявлень стосовно міжетнічної толерантності як пріоритетного психологічного явища у розвитку і вихованні особистості в умовах полікультурного освітнього простору. Зазначене зумовлено осмисленням широкого спектру наукових досліджень стосовно терміну міжетнічної толерантності, де дане поняття набуває розуміння важливого елементу мирного співіснування людства, визнається гуманістичною цінністю і необхідною умовою суспільного єднання людей різних культурних традицій, вірувань, наукових і політичних переконань. Сутністю такого пояснення є належність якості, яка поступово стає гуманістичною складовою особистості, визначається її ціннісним ставленням до оточуючих та установкою на високоморальний тип стосунків, що поєднує пізнання, повагу, прийняття, адекватне розуміння єдності розмаїття культур, форм самовиразу, прояву людської індивідуальності, що загалом виявляється у особистісних діях людини. Зазначене сприяє зосередженості уваги на існуванні різноманітних трактувань поняття міжетнічної толерантності. Логіка викладення передбачає пояснення феномену, що вивчається, з позиції поєднання двох самостійних понять: «толерантність» та «міжетнічна толерантність», де толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) визначається як відсутність або

ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу.

Ґрунтовний аналіз розмаїття наукових досліджень, як зарубіжних, так і українських, дозволив нам надати авторське визначення феномену міжетнічної толерантності. З нашої точки зору, зазначений феномен може бути визначений як інтегративна якість особистості, що базується на позитивній етнічній ідентичності та проявляється у повазі до представників інших етносів, з якими встановлюється комунікація через засоби міжкультурної взаємодії. За результатом аналізу наукових досліджень виявлено, що джерелами міжетнічної толерантності можуть бути явища як індивідуального, так і групового рівня, а також норми, цінності, ідеї й зразки поведінки, закріплені в громадській думці.

Доведено існування чинників, що впливають на прояв міжетнічної толерантності, серед яких особливе значення мають властивості особистості. Зокрема, емпатія, яка дозволяє відчувати та розуміти емоції й потреби інших людей, а також емоційна стійкість, що забезпечує здатність контролювати свої почуття у стресових ситуаціях. Ці риси сприяють створенню атмосфери взаємоповаги, зменшенню напруги у міжетнічних взаємодіях і покращенню здатності до конструктивного діалогу в умовах культурної різноманітності. Позитивне ставлення до різноманіття та чутливість до культурних особливостей дозволяють сприймати інші культури з повагою та інтересом. Толерантність до невизначеності і здатність до рефлексії сприяють адаптації до нових умов і допомагають аналізувати власні упередження. Соціальна відповідальність, повага до прав і свобод інших людей, а також альтруїзм є основою для формування рівноправних взаємин. Комунікабельність і відкритість до взаємодії допомагають забезпечити ефективну співпрацю в багатокультурному середовищі.

Взаємодія з навколишніми людьми зосереджує увагу на міжетнічній толерантності, яка виявляється у витримці, самовладанні, здатності індивіда тривало виносити незвичність впливу чужої культури, поблажливому

ставленні до оточуючого середовища. Завдяки цьому толерантність може бути єдиною можливим шляхом погашення, урегулювання міжнаціональних конфліктних ситуацій, або ж їхнього запобігання, відмови від примусового і гнітючого домінування у суспільстві. Виявлення поваги до інших та визнання рівності прав інших відбувається через толерантність як ціннісне ставлення до світу, до інших та до себе на рівні інших людей, інших культур. Система цінностей забезпечує внутрішню основу становлення суспільства, мотивує осіб у виконанні певних дій та вчинків, визначає їх соціальну поведінку, реалізацію вибраних поведінкових стратегій.

У дисертаційній роботі за результатами теоретичного вивчення проблеми міжетнічної толерантності особистості визначено і специфіку функціонування багаточисленного компонентного складу міжетнічної толерантності, де важливе місце займають наступні компоненти: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, контрольно-регулятивний, поведінковий. Саме ці структурні компоненти і визначають цілісність структурно-функціональної моделі міжетнічної толерантності, яка повністю виявляє свою значущість у взаємодії з навколишнім світом.

Розроблено програму емпіричного дослідження, обґрунтовано загальну вибірку, визначено етапи, систему дослідницьких процедур та обробки емпіричних даних, які спрямовано на діагностику показників, які розкривають характер взаємозв'язків міжетнічної толерантності з широким спектром властивостей особистості, що супроводжують її прояви. Викладено результати кількісного (кореляційного) і якісного аналізу (побудова і порівняння «профілів» різних груп досліджуваних): виявлено рівні міжетнічної толерантності особистості та описані психологічні портрети осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності.

Для перевірки теоретичного конструкту тих психологічних особливостей, які визначають специфіку взаємодії осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності, нами було застосовано діагностичний інструментарій, спрямований на вивчення міжетнічної толерантності у

поєднанні зі спектром психічних якостей та властивостей особистості. Програма емпіричного дослідження традиційно передбачала три етапи: підготовчий, діагностичний та аналітичний. На підготовчому етапі відбувалась постановка мети та завдань емпіричного дослідження, визначалися питання, які необхідно вирішити під час виконання емпіричної частини дослідження. Діагностична робота була основним завданням наступного етапу дослідження. На діагностичному етапі було застосовано коло різноспрямованих методик, що дало можливість отримати інформацію стосовно взаємозв'язку показників, які характеризують психологічні особливості міжетнічної толерантності та належність взаємозв'язків показників феномену, що вивчається, у сполученні із показниками якостей та властивостей особистості. Третій (аналітичний) етап було присвячено збору емпіричних даних, їх інтерпретації та якісному аналізу, за допомогою якого були визначені психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності.

За отриманими діагностичними результатами проведено кореляційний аналіз показників, який надав можливість пояснити взаємозалежність показників міжетнічної толерантності з показниками психічних якостей. Так, взаємозв'язки показників міжетнічної толерантності та факторної структури особистості свідчать про те, що зі зростанням міжетнічної толерантності зростає довірливість, наївність, спокій, безпечність, екстраверсія, комунікабельність, висока нормативність поведінки, а також конформність, самоконтроль, чутливість, емоційна стійкість. Зростання національної відокремленості викликає збільшення консерватизму, самоконтролю, стриманості, підозрілості, замкнутості, прямолінійності і незалежності. Ріст національної ізолюваності призводить до росту тривожності, підозрілості, незалежності, замкнутості, консерватизму, емоційної нестабільності, жорсткості, самодостатності, низького самоконтролю, інтроверсії. Ксенофобію супроводжує підозрілість, напруженість, низький самоконтроль,

незалежність, низька нормативність поведінки, інтроверсія, домінантність, замкнутість, нонконформізм, а також емоційна нестійкість та жорсткість.

Вивчення значущих взаємозв'язків показників міжетнічної толерантності та показників типів етнічної ідентичності особистості встановило той факт, що з підвищенням національної толерантності може зростати як етнічна індиферентність (неактуальність чи невизначеність своєї національної приналежності), так і позитивна етнічна ідентичність (позитивне прийняття своєї національної ідентичності). Зі зростанням національної толерантності знижується прояв гіперідентичності у вигляді націофанатизму, націоєгоїзму, націоізоляціонізму.

Значимі кореляції між показниками етнонаціональних установок та показниками міжетнічної толерантності показали, що остання супроводжується підвищенням нейтральних і патріотичних етнонаціональних установок, а також зниженням націоналістичних установок. Національна відокремленість супроводжується підвищенням патріотичних і націоналістичних установок та зниженням негативістських і нейтральних установок. Національна ізолюваність супроводжується підвищенням націоналістичних настанов та зниженням нейтральних та негативістських установок. Ксенофобія супроводжується підвищенням націоналістичних і патріотичних настанов та зниженням нейтральних і негативістських установок.

Належність значущих кореляційних взаємозв'язків показників міжетнічної толерантності та показників комунікативної толерантності визначила, що з підвищенням національної толерантності значно знижується рівень пристосування до навколишнього середовища, вміння прощати іншим помилки, зменшується можливість нерозуміння іншої людини та прагнення перевиховати партнерів по спілкуванню. Також знижується категоричність та консерватизм в оцінках інших людей. Національна відокремленість навпаки, супроводжується значним підвищенням консерватизму і категоричності в оцінках інших людей, прагненням «виховати» партнера по спілкуванню,

нетерпимістю до дискомфорту, а також неприйняттям, нерозумінням іншої людини і деяким приховуванням істинного ставлення до партнера спілкування.

Результати взаємозв'язку показників міжетнічної толерантності та показників емпатійних здібностей демонструє значущі позитивні зв'язки з емоційним каналом емпатії, здатністю до співпереживання, установками, які підтримують емпатію, а також загальним рівнем емпатійності. Це свідчить про те, що підвищення рівня емпатії супроводжується зростанням міжетнічної толерантності, зокрема, це проявляється в емоційному прийнятті представників інших етнічних груп, а також у некритичному прийнятті їх на рівні установок без глибокого раціонального аналізу.

За результатами вивчення взаємозв'язків показників міжетнічної толерантності та Я-структури особистості встановлено, що міжетнічна толерантність супроводжується такими показниками Я-структури особистості, як: конструктивна агресія, конструктивний нарцисизм, дефіцитарне зовнішнє відмежування Я, дефіцитарна тривога/страх, конструктивне внутрішнє відмежування Я. При цьому знижується деструктивне внутрішнє відмежування Я і деструктивний нарцисизм. Національна відокремленість супроводжується зростанням дефіцитарної агресії, конструктивного зовнішнього обмеження Я, деструктивного внутрішнього обмеження Я, дефіцитарного нарцисизму та зменшенням конструктивної тривоги/страху.

Наведено дані і диференціально-психологічного аналізу отриманих результатів, який полягав: по-перше, у групуванні обстежуваних за якісно-кількісним поєднанням показників міжетнічної толерантності, по-друге, у вивченні психологічних особливостей представників груп з різним рівнем міжетнічної толерантності. За результатами отриманих характеристик надано психологічні портрети осіб кожної з означених груп обстежених, що коректно висвітлює прояви якостей, властивостей та рис осіб у міжетнічній взаємодії, характеризуючи певним чином їх міжетнічну толерантність.

Ключові слова: толерантність, міжетнічна толерантність, рівні міжетнічної толерантності, компоненти, чинники, комунікативність, емоційна стійкість, особистість, етнічна толерантність та етнічна ідентичність, властивості особистості, міжкультурна взаємодія та міжетнічна взаємодія, емпатійні здібності, цінності.

Shou Binbin Psychological characteristics of individuals with different levels of interethnic tolerance. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertations for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 053 Psychology. – State institution «Southern Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky», Odesa, 2025.

The dissertation presents the results of a study of the psychological characteristics of individuals with different levels of interethnic tolerance. Philosophical and psychological and pedagogical literature has been studied, analyzed and systematized. The results obtained contributed to the elaboration of our ideas regarding interethnic tolerance as a priority psychological phenomenon in the development and upbringing of the individual in a multicultural educational space. This is due to the understanding of a wide range of scientific research on the term interethnic tolerance, where this concept is understood as an important element of peaceful coexistence of humanity, recognized as a humanistic value and a necessary condition for social unity of people of different cultural traditions, beliefs, scientific and political convictions. The essence of such an explanation is the belonging of a quality that gradually becomes a humanistic component of a person, determined by his or her value attitude towards others and the attitude towards a highly moral type of relationship that combines knowledge, respect, acceptance, adequate understanding of the unity of the diversity of cultures, forms of self-expression, and the manifestation of human individuality, which is generally manifested in a person's personal actions. The above contributes to focusing attention on the existence of various interpretations of the concept of

interethnic tolerance. The logic of the presentation involves explaining the phenomenon under study from the position of combining two independent concepts: "tolerance" and "interethnic tolerance", where tolerance (from the Latin *tolerantia* - patience) is defined as the absence or weakening of the response to any adverse factor as a result of a decrease in sensitivity to its influence.

A thorough analysis of the variety of scientific studies, both foreign and Ukrainian, allowed us to provide an author's definition of the phenomenon of interethnic tolerance. From our point of view, this phenomenon can be defined as an integrative quality of the personality, based on a positive ethnic identity and manifested in respect for representatives of other ethnic groups, with whom communication is established through the means of intercultural interaction. The analysis of scientific research has revealed that the sources of interethnic tolerance can be phenomena at both the individual and group levels, as well as norms, values, ideas, and patterns of behavior entrenched in public opinion.

The existence of factors influencing the manifestation of interethnic tolerance has been proven, among which personality traits are of particular importance. In particular, empathy, which allows one to feel and understand the emotions and needs of other people, as well as emotional stability, which provides the ability to control one's feelings in stressful situations. These traits contribute to creating an atmosphere of mutual respect, reducing tension in interethnic interactions, and improving the ability to engage in constructive dialogue in conditions of cultural diversity. A positive attitude towards diversity and sensitivity to cultural peculiarities allow us to perceive other cultures with respect and interest. Tolerance for uncertainty and the ability to reflect contribute to adaptation to new conditions and help analyze one's own prejudices. Social responsibility, respect for the rights and freedoms of other people, as well as altruism are the basis for the formation of equal relationships. Sociability and openness to interaction help ensure effective cooperation in a multicultural environment.

Interaction with people around us focuses attention on interethnic tolerance, which is manifested in endurance, self-control, the individual's ability to endure the unusual influence of a foreign culture for a long time, and a condescending attitude towards the environment. Due to this, tolerance may be the only possible way to resolve, resolve interethnic conflict situations, or prevent them, and to abandon coercive and oppressive domination in society. Showing respect for others and recognizing the equal rights of others occurs through tolerance as a value-based attitude towards the world, towards others and towards oneself at the level of other people, other cultures. The system of values provides the internal basis for the formation of society, motivates individuals to perform certain actions and deeds, determines their social behavior, and the implementation of selected behavioral strategies.

In the dissertation work, based on the results of the theoretical study of the problem of interethnic tolerance of the individual, the specifics of the functioning of the numerous component composition of interethnic tolerance were determined, where the following components occupy an important place: cognitive, motivational-value, control-regulatory, behavioral. It is these structural components that determine the integrity of the structural-functional model of interethnic tolerance, which fully reveals its significance in interaction with the surrounding world.

An empirical research program has been developed, the general sample has been justified, the stages, a system of research procedures and empirical data processing have been determined, which are aimed at diagnosing indicators that reveal the nature of the relationships between interethnic tolerance and a wide range of personality traits that accompany its manifestations. The results of quantitative (correlation) and qualitative analysis (construction and comparison of "profiles" of different groups of subjects) are presented: the levels of interethnic tolerance of the individual are identified and the psychological portraits of individuals with different levels of interethnic tolerance are described.

To test the theoretical construct of those psychological characteristics that determine the specifics of interaction between individuals with different levels of interethnic tolerance, we applied a diagnostic tool aimed at studying interethnic tolerance in combination with a spectrum of mental qualities and personality traits. The empirical research program traditionally included three stages: preparatory, diagnostic, and analytical. At the preparatory stage, the goal and objectives of the empirical research were set, and the issues that needed to be resolved during the empirical part of the research were identified. Diagnostic work was the main task of the next stage of the study. At the diagnostic stage, a range of multi-directional methods was applied, which made it possible to obtain information about the relationship between indicators that characterize the psychological features of interethnic tolerance and the relevance of the relationship between indicators of the phenomenon under study in combination with indicators of personality qualities and properties. The third (analytical) stage was devoted to the collection of empirical data, their interpretation, and qualitative analysis, which helped to identify the psychological characteristics of individuals with different levels of interethnic tolerance.

According to the obtained diagnostic results, a correlation analysis of the indicators was conducted, which made it possible to explain the interdependence of interethnic tolerance indicators with indicators of mental qualities. Thus, the relationships between interethnic tolerance indicators and the factor structure of personality indicate that with the growth of interethnic tolerance, trustworthiness, naivety, calmness, security, extraversion, sociability, high normative behavior, as well as conformity, self-control, sensitivity, emotional stability increase. The growth of national isolation leads to an increase in conservatism, self-control, restraint, suspicion, isolation, straightforwardness and independence. The growth of national isolation leads to an increase in anxiety, suspicion, independence, isolation, conservatism, emotional instability, rigidity, self-sufficiency, low self-control, introversion. Xenophobia is accompanied by suspicion, tension, low self-

control, independence, low normative behavior, introversion, dominance, isolation, nonconformity, as well as emotional instability and rigidity.

The study of significant relationships between indicators of interethnic tolerance and indicators of types of ethnic identity of an individual has established the fact that with increasing national tolerance, both ethnic indifference (irrelevance or uncertainty of one's national affiliation) and positive ethnic identity (positive acceptance of one's national identity) can increase. With increasing national tolerance, the manifestation of hyper-identity in the form of national fanaticism, national egoism, and national isolationism decreases.

Significant correlations between indicators of ethno-national attitudes and indicators of interethnic tolerance showed that the latter is accompanied by an increase in neutral and patriotic ethno-national attitudes, as well as a decrease in nationalistic attitudes. National isolation is accompanied by an increase in patriotic and nationalistic attitudes and a decrease in negativist and neutral attitudes. National isolation is accompanied by an increase in nationalistic attitudes and a decrease in neutral and negativistic attitudes. Xenophobia is accompanied by an increase in nationalistic and patriotic attitudes and a decrease in neutral and negativistic attitudes.

The presence of significant correlations between indicators of interethnic tolerance and indicators of communicative tolerance determined that with increasing national tolerance, the level of adaptation to the environment, the ability to forgive others' mistakes, the possibility of misunderstanding another person, and the desire to re-educate communication partners are significantly reduced. Categoricality and conservatism in the assessments of other people also decrease. National isolation, on the contrary, is accompanied by a significant increase in conservatism and categoricality in the assessments of other people, the desire to "educate" a communication partner, intolerance to discomfort, as well as rejection, misunderstanding of another person and some concealment of the true attitude towards the communication partner.

The results of the relationship between interethnic tolerance indicators and empathic ability indicators demonstrate significant positive relationships with the emotional channel of empathy, the ability to empathize, attitudes that support empathy, as well as the overall level of empathy. This indicates that an increase in the level of empathy is accompanied by an increase in interethnic tolerance, in particular, this is manifested in the emotional acceptance of representatives of other ethnic groups, as well as in the uncritical acceptance of them at the level of attitudes without deep rational analysis.

According to the results of studying the relationships between indicators of interethnic tolerance and the ego structure of the personality, it was found that interethnic tolerance is accompanied by such indicators of the ego structure of the personality as: constructive aggression, constructive narcissism, deficient external demarcation of the ego, deficient anxiety/fear, constructive internal demarcation of the ego. At the same time, destructive internal self-limitation and destructive narcissism decrease. National isolation is accompanied by an increase in deficit aggression, constructive external self-limitation, destructive internal self-limitation, deficit narcissism, and a decrease in constructive anxiety/fear.

The data of the differential psychological analysis of the obtained results are also presented, which consisted: firstly, in grouping the surveyed according to the qualitative and quantitative combination of indicators of interethnic tolerance, and secondly, in studying the psychological characteristics of representatives of groups with different levels of interethnic tolerance. Based on the results of the obtained characteristics, psychological portraits of individuals from each of the specified groups of respondents were provided, which correctly highlights the manifestations of the qualities, properties and traits of individuals in interethnic interaction, characterizing in a certain way their interethnic tolerance.

Key words: tolerance, interethnic tolerance, levels of interethnic tolerance, components, factors, communicativeness, emotional stability, personality, ethnic tolerance and ethnic identity, personality traits, intercultural interaction and interethnic interaction, empathetic abilities, values.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Бабчук О.Г., Шоу Бінґбінґ Феноменологія міжетнічної толерантності. *Перспективи та інновації науки*. Серія «Психологія». 2022. № 10 (15). С. 378-387.
2. Babchuk O., Shou B. Structure of interethnic tolerance. *Наукові перспективи*. Серія «Психологія». № 9(51). 2024. С. 1058-1068.
3. Шоу Бінґбінґ Особливості прояву етнічної толерантності. *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Психологія». № 11(39) 2024. С. 1989-2000.

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Бабчук О., Шоу Бінґбінґ Міжетнічна толерантність осіб з різним типом емоційності. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)* № 8(60), 2023. С.57-62. <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.8.9>
2. Shou B., Babchuk O., Melenchuk N., Kolot S., & Venher H. Interethnic tolerance of modern students. *Amazonia Investiga*, 13(75). 2024. P.369-378. <https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.31>

Публікації в інших наукових виданнях:

1. Шоу Бінґбінґ Міжетнічна толерантність у сучасному суспільстві. *Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 27-28 жовтня 2022 р.). С.35-37.
2. Шоу Бінґбінґ Міжетнічна толерантна культура майбутнього педагога. *Сучасні виклики і актуальні проблеми підготовки майбутніх педагогів до інновацій в професійній діяльності*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 25-26 жовтня 2022р). Видавництво: Букаєв В.В.С.58-60.

3. Шоу Бінбін Формування міжетнічної толерантності *Педагогічний альманах. Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія та практика: матеріали II Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених* (04 листопада 2022 року). Вип. 2. Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2022. С.194-200.

4. Babchuk O., Shou Binbin Interethnic tolerance in the information society. *Психолого-педагогічні передумови успішності функціонування особистості в інформаційному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (25-26 листопада 2022 р.). Дніпро: В.: Журфонд, 2022. С.29-30.

5. Shou Binbin Features of ethnic tolerance. *Scientists and methods of using modern technologies: XXI International Scientific and Practical Conference* (Melbourne, Australia, May 30 – June 2, 2023). P. 376-378.

6. Шоу Бінбін Сфера міжетнічних відносин *Актуальні питання розвитку особистості: сучасність, інновації, перспективи: збірник наукових праць за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції* (м.Житомир, 4 квітня 2024 року). Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2024. С. 384-387.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ	31
1.1. Проблема толерантності у філософській та психолого-педагогічній літературі	31
1.2. Феномен міжетнічної толерантності в контексті взаємопов'язаних понять.....	47
1.3. Структура міжетнічної толерантності	60
1.4. Чинники, що впливають на сутність міжетнічної толерантності.....	67
1.5. Специфіка функціонування компонентного складу міжетнічної толерантності	77
Висновки до першого розділу	87
РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	90
2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження	90
2.2. Короткий огляд методик, спрямованих на вивчення міжетнічної толерантності.....	93
2.3. Аналіз методик, спрямованих на дослідження особистісних рис у контексті міжетнічної толерантності	101
Висновки до другого розділу.....	106
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	108
3.1. Статистичний аналіз показників міжетнічної толерантності за Шкалою соціальної дистанції (шкала Е. Богардуса)	109

3.2. Факторна структура особистості (за Р. Кеттеллом) представників різних рівнів міжетнічної толерантності	119
3.3. Прояв етнічної ідентичності у представників різних рівнів міжетнічної толерантності.....	129
3.4. Специфіка етнонаціональних установок осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності.....	137
3.5. Вплив комунікативності на прояв міжетнічної толерантності	137
3.6. Особливості емпатійних здібностей осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності.....	147
3.7. Прояв ціннісних орієнтацій у осіб залежно від рівня міжетнічної толерантності.....	156
3.8. Психологічна характеристика представників різних рівнів міжетнічної толерантності за методикою «Я-структурний тест» Г. Аммона.....	164
Висновки до третього розділу	178
ВИСНОВКИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	192
ДОДАТКИ	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

№ п/п	Умовні позначення	Назви показників
Шкала соціальної дистанції		
1	НТ	Національна толерантність
2	НВ	Національна відокремленість
3	НП	Національна ізолюваність
4	КФ	Ксенофобія
Опитувальник «Індекс толерантності»		
5	ЕтнТ	Етнічна толерантність
6	СТ	Соціальна толерантність
7	ТРО	Толерантність як риса особистості
8	ІТ	Індекс толерантності
«16-факторний особистісний опитувальник»		
9	А	А+ афектотімія – А– сизотімія
10	С	С+ сила «Я» – С – слабкість «Я»
11	Е	Е+ домінантність – Е– покірність
12	F	F+ безпечність – F – озабоченість
13	G	G+ сила “Зверх – Я” – G – слабкість “Зверх – Я”
14	Н	Н+ соціальна сміливість – Н– соціальна боязкість
15	I	I+ чутливість – I– низька чутливість
16	L	L+ підозрілість – L– довірливість
17	M	M+ мрійливість – M– практичність
18	N	N+ проникливість – N– наївність
19	O	O+ схильність до почуття провини – O– самовпевненість
20	Q1	Q1+ радикалізм – Q1– консерватизм
21	Q2	Q2+ самодостатність – Q2– залежність від групи
22	Q3	Q3+ високий самоконтроль – Q3– низький самоконтроль

23	Q4	Q4+ фрустрованість – Q4– нефрустрованість
24	Q I	Q II+ екстраверсія – Q II– інтроверсія
25	Q II	Q I+ тривожність – Q I– емоційна стабільність
26	Q III	Q III + кортикальна живість – Q III – сензитивність
27	Q IV	Q IV + незалежність – Q IV – покірність
Методика «Типи етнічної ідентичності»		
28	ЕНіг	Етнонігілізм
29	ЕІнд	Етнічна індиферентність
30	ПЕІ	Норма (позитивна етнічна ідентичність)
31	ЕЕго	Етноегоїзм
32	ЕІзол	Етноізоляціонізм
33	ЕФан	Етнофанатизм
Шкала етнонаціональних установок		
34	Нац	Націоналістичні
35	Патр	Патріотичні
36	Нейт	Нейтральні
37	Нег	Негативістські
Загальна комунікативна толерантність		
38	НІ	Неприйняття, нерозуміння іншої людини
39	ВСЕ	Використання себе як еталону при оцінці інших людей
40	КО	Категоричність, консерватизм в оцінках інших людей
41	НПП	Неприховування ставлення до партнера спілкування
42	ПП	Прагнення перевиховати партнерів
43	ППС	Прагнення підігнати партнера під себе
44	НП	Невміння прощати іншим помилки
45	НД	Нетерпимість до дискомфорту, створеного іншими
46	НПП	Невміння пристосовуватися до особистості інших
47	ЗКТ	Загальна комунікативна толерантність

Методика діагностики комунікативних установок		
48	ЗЖ	Замаскована жорстокість по відношенню до людей, у судженнях про них.
49	ВЖ	Відкрита жорстокість по відношенню до людей
50	ОН	Обґрунтований негативізм у судженнях про людей
51	НУ	Схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємини з партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю
52	НД	Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими
Діагностика рівня емпатійних здібностей		
53	РацЕ	Раціональний канал емпатії
54	ЕмеЕ	Емоційний канал емпатії
55	ІнтЕ	Інтуїтивний канал емпатії
56	УстЕ	Установки, які сприяють емпатії
57	ЗдЕ	Здатність до емпатії
58	ІдЕ	Ідентифікація в емпатії
59	ЗагЕ	Загальний показник емпатії
Діагностика індивідуальних цінностей		
60	Смст	Самостійність
61	Стмл	Стимулювання
62	Гдн	Гедонізм
63	Дсг	Досягнення
64	Влд	Влада
65	Бзп	Безпека
66	Кнф	Конформність
67	Трд	Традиції
68	Прхл	Прихильність
69	Унвр	Універсалізм
«Я-структурний тест»		
70	А ₁	Конструктивна агресія

71	A ₂	Деструктивна агресія
72	A ₃	Дефіцитарна агресія
73	T ₁	Конструктивна тривога/страх
74	T ₂	Деструктивна тривога/страх
75	T ₃	Дефіцитарна тривога/страх
76	B ₁	Конструктивне внутрішнє відмежування Я
77	B ₂	Деструктивне внутрішнє відмежування Я
78	B ₃	Дефіцитарне внутрішнє відмежування Я
79	Z ₁	Конструктивне зовнішнє відмежування Я
80	Z ₂	Деструктивне зовнішнє відмежування Я
81	Z ₃	Дефіцитарне зовнішнє відмежування Я
82	H ₁	Конструктивний нарцисизм
83	H ₂	Деструктивний нарцисизм
84	H ₃	Дефіцитарний нарцисизм
85	C ₁	Конструктивна сексуальність
86	C ₂	Деструктивна сексуальність
87	C ₃	Дефіцитарна сексуальність

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах соціальної, економічної і політичної нестабільності сучасного світу проблема міжетнічної толерантності досягає незвичайної актуальності і викликає особливий інтерес як у науковців, так і психологів-практиків. Глобальні проблеми різноспрямованих аспектів життя людей дозволяють констатувати, що на протязі досить довгого періоду часу не зупиняються етнічні конфлікти між різними національними меншинами, які найчастіше супроводжуються насильством. Як правило, засадами таких конфліктів є нетерпимість людей, які входять у різні спільноти, один до одного. Звичайно, найбільш досконалим вирішенням конфліктної ситуації та зниженням прояву агресії є звернення до принципів толерантності, як у суспільстві в цілому, так і між окремими людьми. Завдяки прояву толерантного ставлення членів суспільства один до одного, можливим стає розуміння істини, коли одна точка зору проявляється на фоні думок інших людей, що не ігнорується, а приймається з повагою. Уміння признавати право інших на повагу їх особистості, готовність до прийняття інших логічних думок і поглядів, право на несхожість, інакшість, терпимість по відношенню до стилю життя, принципів, звичаїв інших (особистостей, груп, спільностей, держав) є найважливішим аспектом міжетнічної толерантності.

Аналіз сучасних наукових досліджень дозволяє визначити феномен міжетнічної толерантності як багатокомпонентне психологічне утворення, спрямоване на розуміння, прийняття і повагу чужого вибору, думок, поведінкових проявів, особливостей культури, традицій, стереотипів і релігій, що визначає динаміку рефлексивного самопізнання людини і виявляється у всіх сферах людської взаємодії. Зазначені психологічні характеристики спонукають до вивчення толерантності у процесі міжетнічної взаємодії і висвітлюють необхідність пізнання особистісного сенсу конструктивної активності особистості.

На вивченні толерантності як психологічної категорії акцентують свою увагу як українські, так і зарубіжні дослідники. Досить важливу інформацію стосовно пояснення теоретико-практичних аспектів толерантності надавали філософи. Під філософським кутом толерантність розглядалась як психологічне явище Ф. Беконом, Л. Глинською, Д. Дідро, Н. Захарчуком, Дж.Локком, Т. Мором, Ф. Рабле, Л. Радіоною, Р. Скларовим тощо. Українськими науковцями проблема толерантності досліджувалась як властивість особистості (О. Бабчук, Л. Гаврилюк, Л. Журавльова, Л. Рюмшина, О. Саннікова, О. Шаюк), як аспект комунікативної сфери особистості (О. Асмолов, В. Бойко, О. Водолазська, Л. Єфименко, А. Курова, Е. Панасенко, Л. Пермінова); як один із найважливіших напрямків професійної підготовки майбутніх фахівців (Т. Атрощенко, І. Волощук, А. Вакуліна, К. Гнатовська, О. Грива, О. Добровіцька, О. Зінковська). Феномен толерантності розглянуто у контексті особистісної обумовленості суспільної свідомості (О. Асмолов, Т. Андрущенко, Л. Бегеза, Т. Перепелюк, Н. Терзі, О. Стукал), міжетнічної взаємодії, міжкультурної комунікації (О. Євтух, Н. Захарчук, Є. Карпенко, С. Котова, Н. Левус, Л. Ляпіна, К. Мілютіна, М. Максимов, С. Стельмах, С. Ситнік, О. Чебикін). Окремої уваги, на наш погляд, заслуговує розгляд проблеми толерантності у підготовці майбутніх фахівців соціономічної сфери (О. Бабчук, Л. Балла, О. Вдовіченко, К. Гнатовська, О. Добровіцька, Л. Залановська, І. Кондратьєва, Е. Панасенко, О. Романовський, А. Скок), де звертається особлива увага на те, що за специфікою своєї діяльності саме психологи виявляють активну життєву позицію у намірах досягнення порозуміння, поважливого, терпимого ставлення і гармонії при взаємодії між членами суспільства, визнанні універсальних прав і основних свобод осіб різних націй та національностей.

Зарубіжна психологія надає інформацію стосовно досліджень, спрямованих на вивчення теоретичних аспектів толерантності під авторством С. Carnes, В. William, J. Boiwin, N. Davids, Y. Waghid; виконаних у межах існування та проявів толерантності в різних суспільствах (J. Bowlin, D. Carson,

N. Davids, K. Hogarth, P. Kivisto, P.-S. Li, K. Peri, B. William), безпосередньо в середовищі мігрантів при підтримці зв'язку з етнічними групами (R. Alba, E. Burgess, M. Miller, V. Ni, R. Park, W. Thomas, S. Sassen, R. Stoffer, L. Wirth, F. Znanetsky та ін.).

Попри значну кількість наукових досліджень, як в Україні, так і за кордоном, що розглядають толерантність як психологічний феномен, питання міжетнічної толерантності як окремого явища досі залишалося недостатньо вивченим. Вивчення цього феномену потребує глибокого аналізу взаємозв'язків між особистісними рисами, етнічними ідентичностями та соціальною адаптацією індивідів, оскільки міжетнічна толерантність визначає здатність особи до конструктивної взаємодії з представниками різних етнічних груп, сприяючи соціальній гармонії та зменшенню міжетнічних конфліктів. Важливим аспектом є також вивчення чинників, що впливають на рівень міжетнічної толерантності. Усе вищезазначене й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності», визначення об'єкта і предмета роботи, формулювання гіпотези, постановку мети і завдань наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в межах наукової програми кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології «Розвиток професійних якостей майбутніх фахівців соціономічної сфери» (номер держреєстрації № 0121U100131), що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Тему дисертаційного дослідження обговорено та затверджено на засіданні Вченої ради Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 3 від 29 жовтня 2020 року).

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення міжетнічної толерантності; концептуалізація та конкретизація психологічних особливостей феномену.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що зростання рівня міжетнічної толерантності можливе через активізацію її ключових структурних компонентів, а також завдяки властивостям особистості, які впливають на її прояви. Звернення уваги на ці аспекти сприятиме вдосконаленню психологічної характеристики міжетнічної толерантності, що може бути ефективно застосовано як у теоретичній підготовці майбутніх практичних психологів, так і в практичній діяльності.

Згідно з поставленою метою та висунутою гіпотезою визначено такі основні **завдання** дослідження:

1. Уточнити психологічний зміст понять «толерантність» та «міжетнічна толерантність».
2. Виявити структурні компоненти та чинники міжетнічної толерантності, означити їх показники.
3. Розробити програму емпіричного дослідження, підібрати комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення міжетнічної толерантності та психологічних властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані із зазначеним феноменом.
4. Емпірично дослідити співвідношення між показниками міжетнічної толерантності та показниками комунікативної толерантності, типів етнічної ідентичності, емпатійних здібностей, індивідуальних цінностей, засобів поведінки та установок, етнонаціональних та комунікативних установок.
5. Розкрити та схарактеризувати психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності.

Об'єктом дослідження є феномен міжетнічної толерантності.

Предмет дослідження – рівні міжетнічної толерантності особистості.

Теоретико- методологічну основу дослідження склали: визначення поняття міжетнічної толерантності (Т. Атрощенко, О. Вербицький, М. Євтух,

Л. Залановська, Н. Захарчук, М. Кандиба, Є. Карпенко, Є. Махаров, О. Межина, Л. Радіонова, Г. Солдатова, І. Тишик, В. Трощинський, М. Хараджи, О. Хеффе, F. Bacon, J. Bowlin, B. Coleman, D. Diderot, J. Locke, T. More, F. Nietzsche, F. Rabelais, E. Rotterdamsky); виокремлення структурних компонентів міжетнічної толерантності (О. Вербицький, О. Грива, Л. Залановська, Є. Жмирова, С. Капідінова, Н. Лебедєва, Ф. Малхозова, В. Монастирський, К. Романюк, Н. Солинін, Н. Ткачова, Я. Чирва); звернення уваги до чинників феномену (О. Брюховецька, Н. Губа, Л. Гаврилюк, Є. Григорук, Л. Коломієць, О. Конюх, О. Кривицька, Н. Куб'як, А. Яворська); визнання плюралізму міжетнічних взаємин (О. Гаврилюк, О. Євтух, Н. Левус, Л. Ляпіна, Л. Орбан-Лембрик, С. Ситнік, О. Чебикін, G. Kafka, P. Kivisto, H. Giles, S. Reid, J. Harwood, L. Hagendoorn, J. Thijs, M. Verkuyten); культурологічний підхід (В. Аксьонова, Т. Атрощенко, М. Багмет, К. Гнатовська, О. Довгополова, С. Капідінова, Л. Ляпіна, К. Мілютіна, М. Максимов, Є. Степанов, О. Яремчук, Gianmarco I.P. Ottaviano, G. Peri, K. Hogarth, W.L. Fletcher); системний підхід до вивчення феномену (Е. Бімбаєва, М. Кандиба, О. Кихтюк, М. Лещенко, Н. Маркова, К. Терещенко, М. Хараджи, С. Яланська, J. Laurence, Reid A. Scott).

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використано: 1) теоретичні (аналіз та систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться у наукових літературних джерелах); 2) емпіричні (бесіда, спостереження, тестування); 3) методи математичної статистики: t-критерій Стьюдента для перевірки вірогідності різниці середніх значень за вибірками, кореляційний аналіз за критерієм Пірсона, визначення середнього арифметичного, факторний аналіз. Статистична обробка отриманих даних проводилась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.0 для Windows та пакета Microsoft Excel.

Психодіагностичний комплекс склали традиційні, стандартизовані психодіагностичні методики, спектр застосування яких передбачав діагностику певної сфери міжетнічної взаємодії особистості з навколишнім

оточенням: «Індекс толерантності» (Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєвої, Л.Шайгерової), Методика «Діагностики комунікативних установок», «Загальна комунікативна толерантність», «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В.Бойко), «Шкала етнонаціональних установок» (О.Хухлаєв, І.Кузнєцова, Н.Ткаченко), «Шкала соціальної дистанції» (шкала Е.Богардуса), «Типи етнічної ідентичності» (Г.Солдатова, С. Рижова), «Діагностика індивідуальних цінностей» (Ш. Шварц), «16-факторний особистісний опитувальник» (Р.Кеттелл), «Я-структурний тест» (Г.Аммон).

В емпіричному дослідженні, яке було проведене на протязі 2020-2024 років, приймали участь студенти різних факультетів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Вибірку дослідження склали 352 особи у віці від 18 до 42 років.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів визначається розширенням поняття міжетнічної толерантності, визначенням її чинників та структури, трактуванням поняття міжетнічної толерантності як багатокомпонентного особистісного утворення, що складається з двох структурних елементів: позитивної етнічної ідентичності (етнічної самосвідомості) і культури міжнаціонального спілкування;

- *вперше розглянуто* міжетнічну толерантність як самостійний феномен системного утворення сукупності рис особистості, ідентичності, установок, цінностей та емоційних проявів, що зумовлює специфіку комунікації осіб різних національностей в міжнаціональному середовищі та визначає прояви характеристик компонентів, які у своєму поєднанні визначають рівень міжетнічної толерантності особистості, що відповідає соціальним імперативам суспільства;

- *обґрунтовано* компонентний склад міжетнічної толерантності, який представлений у структурно-функціональній моделі, що дозволяє чітко визначити основні елементи цього явища; визначено та апробовано ефективність і взаємозалежність показників кожного компонента, що демонструють свою дієвість під час суспільних комунікаційних процесів

між представниками різних націй та національностей;

- *розширено і доповнено* теоретичні уявлення про феномен міжетнічної толерантності у контексті радикальних змін сучасного суспільства при врахуванні прояву поваги до іншого світогляду і способів поведінки, вільних у своїй інакшості, до різних національних культур і традицій, визнання їхньої самоцінності;

- *набула подальшого розвитку* система знань про міжетнічну толерантність як якість особистості, що виявляється в умовах полікультурного освітнього простору.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечені методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Обґрунтовано важливість вивчення міжетнічної толерантності як глобального феномену, що зумовлює прояв терпимості та розуміння до дій та висловлювань інших, а також суб'єктність вибору адекватних засобів організації спілкування та взаємодії у багатонаціональному суспільстві. Дослідження актуалізує необхідність надання психологічної допомоги особам, які виявляють труднощі міжнаціонального спілкування та взаємодії під час навчання у закладі вищої освіти.

В дисертаційній роботі застосовано комплекс методичного інструментарію, спрямованого на дослідження міжетнічної толерантності, який може бути використаний у психодіагностичній роботі практичних психологів.

Результати теоретико-емпіричного дослідження міжетнічної толерантності майбутніх фахівців соціономічної сфери можуть бути запропоновані до включення в робочі навчальні програми при вивченні

таких навчальних дисциплін, як загальна психологія, соціальна психологія та психологія особистості.

Основні результати дослідження впроваджено в навчальний процес Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Довідка № 3219/29 від 31.12.2024 р.); Одеського національного економічного університету (Довідка № 11-28/282 від 11.12.2024 р.); Міжнародного гуманітарного університету (Довідка № 54 від 20.01.2025 р.); Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Довідка № 66-04-301/1 від 20.01.2025 р.). Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (Довідка № 03-10-254 від 24.01.2025 р.).

Особистий внесок автора в роботах, що були виконані у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми, систематизовано теоретичні дані, що пояснюють структуру міжетнічної толерантності; зібрано емпіричні дані, проведено математично-статистичну обробку, інтерпретацію та обговорення отриманих результатів.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на: міжнародних науково-практичних конференціях: «Scientists and methods of using modern technologies» (Melbourne, Australia, 2023), «Актуальні питання розвитку особистості: сучасність, інновації, перспективи» (Житомир, 2024); всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи» (Одеса, 2022), «Психолого-педагогічні передумови успішності функціонування особистості в інформаційному суспільстві» (Дніпро, 2022), «Сучасні виклики і актуальні проблеми підготовки майбутніх педагогів до інновацій в професійній діяльності» (Одеса, 2022), «Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія та практика» (Одеса, 2022).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 11 публікаціях, з них: 3 статті в наукових фахових виданнях України, 2 статті у міжнародних періодичних виданнях, з яких 1 включено до міжнародної

наукометричної бази даних (Web of Science), 6 тез доповідей на конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (222 найменування, із них 46 іноземною мовою), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, з них основного тексту 161 сторінка. Робота проілюстрована 15 таблицями та 10 рисунками.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1.1. Проблема толерантності у філософській та психолого-педагогічній літературі

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема толерантності особистості стала однією з найактуальніших соціально-педагогічних проблем. Спроби розв'язати питання толерантної особистості в багатонаціональному освітньому середовищі було здійснено в широкому колі психолого-педагогічних праць, результати яких слугуватимуть підґрунтям для розв'язання поставленого завдання в цьому дослідженні.

Аналіз теоретичних досліджень проблеми міжетнічної толерантності демонструє різноманіття підходів до її трактування. Це зумовлює потребу у визначенні сутності понять «толерантність» і «міжетнічна толерантність», а також у виявленні чинників, що впливають на їхнє формування, та умов, які сприяють ефективному вирішенню цієї проблеми.

Загальні питання толерантності розглядають дослідники: Л. Афанасьєва [8], О. Бабчук [9], В. Бринов [19], І. Войтенко [27], Ж. Гладких [33], Л. Глинська [34], Т. Голованова [36], І. Гордієнко [126], О. Грива [37], С. Капідінова [60], Р. Кузьменко [79], М. Лещенко [83], Н. Лисенко [84], О. Саннікова [126], Ю. Таланова [139], О. Шаюк [160], В. Швирка [161] та ін.

Феномен міжетнічної толерантності розглядають у своїх дослідженнях сучасні українські автори: Т. Атрощенко [7], О. Бабчук [10], О. Вербицький [24], О. Гаврилюк [30], І. Дичківська [43], Л. Залановська [54], С. Калаур [58], Р. Козубовський [70], М. Колесніченко [71], Н. Мунно [96], В. Мухтерем [97], І. Тишик [145], М. Хараджи [150] та ін.

Термін і поняття «міжетнічна толерантність» безпосередньо походять від широкого й багатогранного поняття «толерантність». Етимологічний

аналіз слова «толерантність» у різних культурах показує, що він представлений такими трактуваннями: «наявність можливості і готовності без протестів приймати індивіда чи будь які речі» (англійська мова); «поважне ставлення до свободи інших, до їхнього способу мислення, поведінки, релігійних і політичних поглядів» (французька мова); «дозволяти, допускати, виявляти великодушне ставлення до інших» (китайська мова); «здатність до терпіння, прихильності, співчуття, поблажливості, м'якості, прощення» (арабська мова) [9].

У словнику іноземних слів поняття «толерантність» трактується як здатність до толерантності, терпіння, стійкості, витривалості, поблажливості до чогось, здатність переносити негативний вплив. Наведене трактування свідчить про те, що поняття «толерантність» і «терпимість» ототожнюються. У загальновідомих словникових джерелах термін «толерантність» відсутня, але роз'яснюється суть слова «терпимість» як властивість чи якість, здатність будь-що терпіти; ставлення до когось чи чогось [5].

Більш розгорнуте визначення толерантності, хоча в ньому вона ототожнюється з терпимістю, подане у словнику з етики. Толерантність (терпимість) трактується як моральна якість, що відображає терпиме ставлення до інтересів, переконань, вірувань і звичок інших людей. Вона проявляється в прагненні досягти взаєморозуміння та узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування крайніх форм тиску, переважно через роз'яснення та переконання. Толерантність також є формою поваги до особистості, визнанням її права на власні переконання та можливість бути іншою, ніж ми самі [73].

Проблема толерантності є предметом уваги досить широкого кола дослідників. Так, аналіз психологічної літератури показує, що ця проблема знайшла досить широке відображення в роботах, присвячених з'ясуванню сутності терпимості і толерантності в онтології суспільної свідомості й самосвідомості (Т. Андрущенко, А. Молчанова, Т. Перепелюк, Н. Терзі), місця толерантності у процесі набуття особистісної цілісності (О. Асмолов,

В.Кириченко, М.Мельничук, В. Павленко, К. Терещенко), толерантності як категорії відносин (О. Гаврилюк, О.Євтух, С.Капідінова, Л. Ковач, К.Романюк, А.Рубан, Н.Ротар, Є.Степанов), толерантності як особистісної риси, властивості особистості (О. Бабчук, В. Поліщук, Г. Лещук, В. Ханстантинов, Г. Чуйко, Я. Чаплак), комунікативній толерантності (В. Бойко, Ж. Гладких, Л.Єфименко, Е.Панасенко, Л.Пермінова, Н.Сергієнко, О.Шевченко).

Перші прояви толерантності були пов'язані з необхідністю врегулювання відносин між представниками різних релігійних спільнот і проявлялися у формі віротерпимості. Сучасне розуміння толерантності, як важливого чинника, що сприяє зміцненню цивілізованого суспільства та захисту від несправедливості, значною мірою сформувалося завдяки ідеям філософів XVI–XVII століть. Вони виступали проти «терпіння нетерпимості» та засуджували жорстокість релігійних конфліктів. Найпослідовнішим критиком фанатизму і палким захисником толерантності був Вольтер (Voltaire) який у своєму «Трактаті про віротерпимість» закріпив фундаментальні принципи поваги до релігійних переконань [217]. Вольтер не критикує жодну конкретну релігію, а натомість показує, як релігії, милосердні за своєю суттю, поступово піддаються впливу забобонів і нетерпимості. На його думку, усі вірування повинні мати право на вільне вираження. Однак він наголошує, що «верхом безумства є переконання, що всі люди зобов'язані однаково думати про абстрактні предмети». Найважливішим результатом діяльності філософів, і зокрема Вольтера, стало утвердження толерантності як загальної цінності та ключового елемента миру і гармонії між релігіями, народами та іншими соціальними групами [34].

Поняття «толерантність» зазнає певної трансформації та переосмислення в сучасній науковій літературі. Наприклад, у книзі професора D. Carson, «The intolerance of tolerance» ставиться під сумнів сучасне розуміння толерантності [187]. У книзі описується значне зміщення у

сприйнятті толерантності, яке відбулося в останні роки. Воно полягає в переході від захисту прав осіб із різними переконаннями до визнання всіх переконань однаково обґрунтованими й правильними. Автор, аналізуючи еволюцію цього процесу, розмірковує над його впливом на сучасну культуру, демократію та дискусії щодо понять добра і зла. D. Carson у своїй праці аргументує, що така «нова толерантність» не лише становить соціальну загрозу, але й фактично породжує справжню нетерпимість до тих, хто відстоює власні переконання.

Багато сучасних дослідників прагнуть глибше зрозуміти сутність справжньої толерантності. Вони трактують її як здатність жити серед етнокультурних відмінностей, які можуть викликати незгоду. Толерантність також розглядається як «чеснота», що дозволяє приймати: переконання, які здаються хибними; дії, які виглядають несправедливими; інституційні механізми, що сприймаються як жорстокі чи корумповані; а також людей, які втілюють те, з чим ми активно не погоджуємося. [185]. Інші дослідники, Davids Nuraan, Waghid Yusef навпаки, висувують переконливі аргументи на підтримку концепції «умовної терпимості». Вона передбачає необхідність постійного обговорення та осмислення меж того, що ми готові приймати і толерувати [191].

Сьогодні існує широкий спектр підходів до осмислення поняття толерантності. Вона розглядається як ключовий елемент мирного співіснування людства, визнається гуманістичною цінністю та необхідною умовою суспільної єдності людей із різними культурними традиціями, віруваннями, науковими та політичними переконаннями. Толерантність означає повагу, прийняття та правильне розуміння різноманіття культур, форм самовираження і проявів людської індивідуальності. Це єдність у різноманітті, яка відображає гуманістичну складову особистості й формується на основі ціннісного ставлення до інших. Толерантність є установкою на високоморальний тип взаємин, що реалізується у діях і вчинках людини [181].

У дослідженні К. Терещенко, толерантність розглядається як детермінанта психологічного здоров'я особистості. Авторкою встановлено зв'язки між компонентами психологічного здоров'я та толерантністю особистості. Зроблено висновок про те, що толерантність як інтегральну характеристику особистості доцільно розглядати як одну з детермінант її психологічного здоров'я [144].

Багатозначність поняття «толерантність» робить його досить абстрактним і загальним. Своє практичне вираження толерантність знаходить у витримці, самовладанні, здатності тривалий час виносити несприятливі впливи. Доцільно виокремити відповідні критерії, що дозволяють більш чітко фіксувати досліджуване явище, а саме:

- реальна рівноправність між представниками різних народів (рівний доступ до соціальних благ для всіх людей незалежно від їхньої статі, раси, національності, релігії або приналежності до будь-якої іншої групи);
- взаємна повага, доброзичливість і терпиме ставлення всіх членів того чи іншого суспільства до інших соціальних, культурних та інших груп;
- рівні можливості для участі в політичному житті всіх членів суспільства;
- збереження та розвиток культурної самобутності і мов національних меншин;
- реальна можливість дотримуватися традицій для всіх культур, представлених у конкретному суспільстві;
- свобода віросповідання за умови, що це не зачіпає права і можливості представників інших членів суспільства;
- співпраця і солідарність у вирішенні загальних проблем;
- відмова від негативних стереотипів у галузі міжетнічних і міжрасових відносин і у відносинах між статями.

Отже, аналіз поняття «толерантність» показує, що змістовно воно постає як здатність людини позитивно ставитися до «несхожості» іншого, тобто визнання права іншими на те, щоб поважати їх особистість і

самоідентичність, як готовність приймати інші логіки, погляди, як толерантне ставлення до поглядам, традиціям, переконанням інших індивідів, груп тощо.

З метою осмислення сучасного стану проблеми звернемося до історії питання. В історії процесу становлення поняття «толерантність» виокремлює кілька етапів залежно від критеріїв: філософсько-християнський, духовно-моральний, суспільно-просвітницький; релігійно-громадський, філософсько-культурологічний, міждержавний. Критеріями визначення цих етапів є: основний носій ідеї толерантної свідомості, еволюційні зміни змісту поняття «толерантність», тимчасова зміна носіїв ідей-толерантності.

На філософсько-християнському етапі головним носієм толерантної свідомості виступає християнська філософія. Змістовний аспект цього етапу відзначається різноманітним трактуванням толерантності, яка розуміється як віротерпимість, взаємоповага, рівновага, відмова від насильства та терпіння. Ці ідеї стали основою сучасного визначення толерантності як норми поведінки людини і складають його смислове ядро.

Оформлення внутрішньої християнської терпимості в XII—XIII ст. супроводжувалося кількома характерними ознаками: висока оцінка творчості: Зародження поняття авторства в літературі та архітектурі, теоретичне обґрунтування божественної природи творчості; закоріненість у свідомості епохи уявлення про особистісний вибір шляху до Господа: численні чернечі ордени та релігійні організації, активність єретичних рухів; висока оцінка земного життя та земних почуттів: поширення жанру автобіографії, популярність релігійних організацій, що працюють для миру та мирян, визнання сутності людського життя індивідуальними почуттями, зростаючий інтерес до матеріального світу та його дослідження.

Цей період став важливим етапом у формуванні християнської терпимості, що включала прийняття різноманіття шляху до духовного пізнання та шанування людських почуттів.

Кристалізація ідеї толерантності як права в ХХ ст. пов'язана з формулюванням та теоретичним обґрунтуванням принципу терпимості, яке вперше здійснив Дж. Локк у західноєвропейській культурі. Ключовим словом у його концепції індивідуалізму було слово «право». Дж.Локк розумів терпимість як втілення ідеї світу, що складається з численних незалежних одиниць, які потребують зовнішньої поєднувальної взаємодії держави. Парадигма сучасного мислення, завдяки своїй нелінійній спрямованості, надає підґрунтя для оформлення принципу толерантності як одного з вирішальних складників культури [119].

Таким чином, можна відзначити, що історичні інтерпретації феномену толерантності істотно відрізняються одна від одної, але ця ідея не втрачає своєї актуальності в будь-який період історичного розвитку. В епоху Античності сприйняття толерантності включало повагу до людської гідності та культивування помірності. У Середньовіччі формою виявлення толерантності стала віротерпимість. Відродження проголошувало толерантність нормою компромісу між культурами, що конкурують, і готовністю до прийняття інших логік та поглядів. В епоху Бароко елементи толерантності втілювались у таких категоріях моральності, як справедливість, милосердя, мудрість, доброзичливість і любов. У ХІХ столітті толерантність стала розглядатися як інтегративна характеристика, що забезпечує умови для внутрішньої та зовнішньої свободи особистості, можливості здійснення вільного вибору. Вона стала основою для моральної та духовної культури соціуму, визнаючи толерантність загальною цінністю та основним компонентом миру й злагоди між релігіями, народами та різними соціальними групами [117].

Розглядаючи питання вибору концепції особистості, зазначимо, що ми спираємось на культурно-історичну теорію Л. Виготського та філософсько-психологічну концепцію С. Рубінштейна.

У межах культурно-історичної концепції Л. Виготський розглядає соціальне середовище не як «чинник», а як «джерело» розвитку особистості,

акцентуючи на суспільно-історичній природі психіки [28]. Він трактує особистість як соціальне явище, що відображає надприродні й історичні аспекти в людині. Виготський прирівнює особистість до культурного розвитку, наголошуючи, що вона не є вродженою, а формується в процесі культурного становлення. Ключовою ідеєю Виготського є теза про те, що розвиток особистості зумовлений засвоєнням культурних знаків і символів, таких як мова, письмо, мистецтво, які виступають інструментами мислення і взаємодії. Він підкреслював, що особистість формується через діяльність, яка має суспільний характер, зокрема в умовах спільної роботи, гри та навчання.

Також Л. Виготський наголошував на ролі «зони найближчого розвитку» у формуванні особистості. Це поняття відображає потенційні можливості дитини, які реалізуються завдяки підтримці та навчанню дорослих або більш компетентних однолітків. Таким чином, взаємодія з соціальним середовищем виступає основним механізмом переходу від простих форм поведінки до складних, інтегрованих у культурне середовище форм діяльності. Важливим аспектом його концепції є ідея про те, що особистість не лише адаптується до соціального середовища, але й активно впливає на нього, сприяючи культурному і суспільному прогресу [28].

С. Рубінштейн розглядає людину як активного суб'єкта, включеного в структуру буття, здатного його перетворювати [124]. Концепція суб'єкта акцентує увагу на активній ролі людини, яка створює умови свого життя та формує своє ставлення до буття. Особистість проявляється та формується у процесі діяльності, яка водночас зазнає змін і сама змінює людину. Проте особистість не зводиться виключно до діяльності - через неї вона трансформує світ, формує відносини з іншими людьми та зі світом загалом. С. Рубінштейн наголошує, що особистість завжди діє як свідомий і відповідальний суб'єкт, який усвідомлює свої дії, ставлення до інших і до себе. Це підкреслює важливість морального та ціннісного вибору, який особистість робить у процесі життєдіяльності. Через діяльність людина не лише змінює світ, але й розкриває свій внутрішній потенціал, реалізуючи

творчі можливості. Водночас у своїй концепції С. Рубінштейн звертає увагу на те, що розвиток особистості відбувається у взаємозв'язку із соціальними умовами. Лише через взаємодію з іншими людьми особистість здатна повністю розкрити свій потенціал. Він підкреслює, що справжнє життя – це не просто існування, а свідома творчість, яка будується на взаємодії особистості зі світом, суспільством і самою собою [124].

У розумінні О. Хеффе толерантність означає повагу до іншого світогляду і способів поведінки, вільних у своїй інакшості, тобто вона передбачає взаємну повагу до різних національних культур і традицій, визнання їхньої самоцінності [152]. До того ж він розмежовує пасивну й активну толерантність, де перша відрізняється від другої за ступенем відвертості відмінностей і вільного визнання. У його уявленні толерантна людина прагне співіснування на засадах рівноправ'я та взаєморозуміння, використовуючи здатність увійти в становище іншого, здатність серйозно сприйняти його та відкритися йому, осягати та змінювати себе завдяки новим ситуаціям та новій інформації. Повноцінна толерантність спирається на готовність і здатність включатися у спосіб життя іншого, його світогляд. Толерантність розглядається дослідником як людська чеснота і як необхідний державний принцип [152].

На державному етапі носієм ідей толерантності виступає держава, яка дала змогу набуті їй нормативно-правового характеру і звернути увагу громадськості, соціальних інститутів на виникнення проблеми толерантної особистості. У 1948 р. Генеральна Асамблея ООН затверджує Загальну декларацію прав людини, в якій проголошується, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю, тому повинні чинити у ставленні один до одного в дусі братерства [40]. У листопаді 1995 р. ЮНЕСКО ухвалило Декларацію принципів толерантності, засадничий міжнародний документ, у якому проголошено принципи людського єднання у світі, вказано шляхи їхньої реалізації.

На міждержавному етапі проблема виховання культури міжнаціонального спілкування, виховання в дусі миру, демократії, прав людини, порозуміння і злагоди знаходить своє відображення в документі міжнародної спільноти. У 1998 р. Генеральна Асамблея ухвалила «Декларацію про культуру миру», згідно з якою всі вчаться жити разом у мирі та злагоді, не застосовувати насильство, утверджувати справедливість і демократію.

На даному етапі толерантність стає державною політикою різних країн, яка сприяє створенню стратегії розвитку поліетнічного суспільства, а також визначаються аспекти виховання міжетнічної толерантності особистості [97].

Як зазначають дослідники Л. Глинська, Р. Складаров, у теорії сучасного наукового знання існують різні підходи до розуміння феномену «толерантність». Філософський аспект передбачає розгляд толерантності як терпимості, витримки та примирення. Водночас, толерантність у політичній науці трактується як сприйняття, визнання та повага до конкурентів, їхніх поглядів і програм, а також прагнення суб'єктів політичної взаємодії реалізувати свої інтереси та цілі, якщо це не суперечить принципам безпеки й демократії. Поява та вживання поняття «толерантність» зумовлені його правовою, суспільно-політичною та моральною природою. Як суспільний феномен, толерантність визначає соціокультурний рівень міжособистісної взаємодії в суспільстві [34].

Толерантність у сучасному світі часто інтерпретується крізь призму релятивізму, що передбачає переконаність у суб'єктивності та довільності принципів віри, культури й поведінки. Такий підхід вважає, що жодна думка, культура чи релігія не має права претендувати на виняткове володіння істиною, оскільки всі вони рівноцінні. Цей концепт має функціональне значення, що охоплює всі аспекти повсякденного життя людини, визначаючи взаємини, вибір, моральні орієнтири та суспільні пріоритети. Толерантність виступає одним із ключових «екзистенціалів» людського існування,

формуєчи основу для співіснування й взаємодії в умовах культурного, соціального та ідеологічного розмаїття [34, 117].

Таким чином, виокремлені етапи в історії становлення змісту толерантності, що пов'язане з розширенням семантичних меж цієї категорії, дали змогу визначити еволюцію поняття «толерантність» і розкрити його сутність у різні історичні періоди. В історії питання ми спостерігаємо не лише смислову еволюцію категорії, а й зміну рівня характерної спрямованості поняття: від індивідуальної, міжособистісної до суспільної, державної толерантності. Очевидно, що з часом відбувається зростання масштабу поля діяльності, де вона необхідна і затребувана [36, 164].

Якщо в історичному минулому толерантність була внутрішнім вибором, особистою справою людини, то в сучасному світі держава дбає про розвиток толерантної поведінки своїх громадян. Вищий навчальний заклад є тим державним інститутом, де на постійній основі необхідно систематично проводити активну навчально-виховну роботу з розвитку толерантної особистості студента.

У своєму дисертаційному дослідженні О. Бабчук трактує толерантність як властивість особистості, що виявляється у здатності розуміти та приймати «іншого», визнаючи його право на власну позицію, думку та індивідуальність, а також включає готовність до активної й позитивної взаємодії зі світом. Авторка зазначає, що оскільки толерантність має багатовимірну природу та охоплює рівні від психофізіологічного до духовного, її дослідження варто базувати на континуально-ієрархічному підході до структури особистості. З цієї точки зору толерантність є складною властивістю, яка проявляється по-різному на кожному рівні структури особистості [9].

Такої ж думки дотримуються Г. Чуйко та Я. Чаплак, які визначають толерантність як властивість особистості, що проявляється у доброзичливому та неупередженому ставленні до інших людей, незалежно від їхніх відмінностей. Вона передбачає визнання права кожного на власні життєві

цінності, принципи, світогляд і свободу обирати спосіб життя, спрямований на досягнення щастя за умови, що це не завдає моральної шкоди іншим людям, природі чи цивілізації. Науковці підкреслюють, що толерантність є складним і багатограним феноменом, аналіз якого здійснюється у різних науках. Вони зазначають, що численні інтерпретації цього поняття зумовлені як науковими підходами, так і соціальними умовами, що підтверджує його значення для розвитку суспільства та цивілізації загалом [158].

У статті О. Саннікової та І. Гордієнко толерантність розглядається як властивість особистості, що проявляється у здатності розуміти й приймати інших людей, а також у готовності до активної взаємодії зі світом у позитивному напрямку, яка ґрунтується на стійкості до різноманітних впливів. Теоретичний аналіз їхніх досліджень дозволив авторам виокремити низку чинників толерантності, серед яких важливе місце займає самоприйняття. Авторками теоретично обґрунтовано, що наслідком самоприйняття стає здатність до толерантності. Це включає визнання різноманіття й багатоваріантності світу, а також згоду з їхнім існуванням [126].

Таким чином, у сучасній науковій літературі толерантність трактують як позицію, ставлення, принцип, чесноту, парадигму мислення, повагу до чужих думок, вірувань і форм поведінки, що закликає до активного встановлення духовного зв'язку з «Іншим». Толерантна людина співпрацює з представником іншого народу на засадах рівноправності та порозуміння, унаслідок чого відбувається процес сприйняття, осягнення і зміни особистості завдяки новим ситуаціям і новій інформації.

Повноцінна толерантність спирається на готовність і здатність включатися у спосіб життя іншого, його світогляд. Загалом, це одна з фундаментальних ознак цивілізованості, яку треба культивувати в сучасному суспільстві, тому що без цього існує можливість взаємного знищення різних цивілізацій, культур, соціальних та етнічних груп.

У галузі психології існує досить багато досліджень, присвячених найрізноманітнішим видам толерантності, її функціям, механізмам, феноменології, формуванню та розвитку (І. Волощук та А. Вакуліна [29], Н. Губа та Ж. Гладких [39], Р. Козубовський [70] та ін.).

Дослідники В. Поліщук та Г. Лещук підкреслюють, що толерантність є інтегрованою якістю, яка проявляється у всіх сферах життя та стосунках з різними людьми. Якщо вона розвинута, то виявляється у взаємодії з усіма, незалежно від ситуації. Однак іноді людина може демонструвати толерантність у стосунках з близькими або знайомими, але виявляти нетерпимість чи зневагу до представників інших національностей або віровизнань. Автори виокремлюють різні види толерантності, такі як міжособистісну, соціальну, національну та віротерпимість. Зазначають, що міжособистісна толерантність проявляється у взаємодії з окремими особами або групами, національна – до представників іншої нації, а віротерпимість – до осіб іншої віри [116].

На думку політичного філософа Майкла Уолцера (Michael Walze), толерантність є універсальним етико-соціополітичним ідеалом, значення якого полягає у захисті самого життя, адже «переслідування інакодумства часто призводить до смерті», а також у забезпеченні конструктивного функціонування різноманітних спільнот, у яких ми усі живемо. Його концепція міжкультурної толерантності розкриває сутність поміркованого плюралізму, за яким умови для толерантності та громадянського миру забезпечуються не індивідуалізмом, а участю в групах зі збереженням групових відмінностей культурного порядку. В цьому контексті важливою є ідея, що толерантність не повинна призводити до стирання культурних відмінностей, а, навпаки, має забезпечувати їх збереження та взаємоповагу [218].

Хоча толерантність як терпимість уможливлює існування відмінностей, М. Уолцер перестерігає від явища, яке він називає «постмодерністським бродяжництвом». У цьому явищі люди розривають зв'язки зі своєю рідною

культурою, відмовляються від традицій і намагаються скласти свою ідентичність з уламків різних культур, що, на його думку, веде до втрати справжнього зв'язку з будь-якою культурною спільнотою. Такі особи, за його термінологією, стають «волоцюгами», що позбавлені стабільної культурної ідентичності [93].

Крім того, М. Уолцер визначає «етноцид» як форму інтолерантності на рівні спільнот. Це наслідок абстрактної толерантності на рівні індивідів, де відмова від культурної належності в інтересах універсальності та інклюзивності може призвести до руйнування етнічних і культурних спільнот, позбавляючи їх власної ідентичності. У цьому контексті, він підкреслює важливість поміркованої толерантності, яка дозволяє культурним групам існувати в межах більш широкого соціального контексту без загрози знищення їх унікальності та значущості [26].

Р. Козубовський визначає її як комплекс особистісних якостей, які дозволяють виявляти терпимість, повагу та доброзичливе ставлення до представників інших етнокультурних спільнот і явищ їхньої культури. Цей комплекс включає розуміння значущості культурного «Іншого», сприйняття його як рівноправного суб'єкта взаємодії, визнання його права на унікальність та своєрідність. Водночас міжкультурна толерантність передбачає здатність захистити себе від можливого негативного впливу з боку «Іншого», ґрунтуючись на принципах терпимості [70].

Толерантна людина визнає різноманіття, полімодальність світу, готова вислухати різні точки зору, не робить акценту на розрізненні «своїх» і «чужої» групи. Інтолерантні особистості надають особливого значення ввічливості, гарним манерам, охайності, порядку, а для толерантних ці якості не становлять великої цінності, іноді відходять навіть на другий план. Головна відмінність толерантної особистості - у самоконтролі, у зміні свідомості та самосвідомості. Особистісна зрілість дає їй змогу правильно оцінювати власні достоїнства і недоліки, виявляючи необхідну критичність

щодо самого себе, тим самим розвиваючи свою особистість і самосвідомість [113].

У сучасній психології під самосвідомістю розуміють здатність людини усвідомлювати себе, своє «Я», своє буття та його сенс, а також власну поведінку та прогнозувати її перспективи і наслідки, орієнтуючись на осмислення своїх потреб, мотивів, думок, почуттів, цінностей, інтересів, а також визначення своєї позиції, статусу і ролі в суспільстві [14].

У процесі розвитку людини рефлексивна свідомість проявляється на різних рівнях та у різних формах. Як властивість особистості, рефлексивність є здатністю не лише відображати власний образ «Я», але й глибше усвідомлювати сутність взаємодії з іншими людьми. Вона охоплює аналіз власних дій, думок, емоцій, а також оцінку їхнього впливу на оточуючих [87].

У сфері міжособистісних взаємин рефлексія виконує важливу роль, стаючи ключовим компонентом моральної поведінки індивіда. Вона сприяє розумінню почуттів, потреб і мотивів інших людей, що забезпечує емпатію та відкритість у комунікації [42, 76].

Рефлексивність дозволяє особистості аналізувати етичні аспекти власних вчинків, що є важливим для формування відповідальної поведінки, здатності вирішувати конфлікти та досягати гармонії у відносинах. Вона допомагає людині не лише адаптуватися до соціального середовища, але й активно впливати на нього, сприяючи створенню атмосфери довіри, співпраці та взаєморозуміння [163].

Таким чином, рефлексія є невід'ємною частиною розвитку особистості, яка забезпечує глибше усвідомлення власного місця у світі та відповідальність за свої дії перед собою й іншими. Згідно з думкою В. Роменця, це явище виступає як післядія, в якій прояснюється суть вчинку [121].

Це підтверджується дослідженням Т. Перепелюк та Н. Терзі, які аналізуючи поняття «самосвідомість» дійшли висновку, що існує більше

десятка різних визначень цього поняття, і як особистісне явище самосвідомість є надзвичайно багатогранною. Актуальність розвитку толерантних міжособистісних взаємин та необхідність формування культури толерантності у молоді сприятиме адекватному формуванню персональної самосвідомості, що є результатом цілеспрямованої життєтворчості [113].

І. Волощук та А. Вакуліна зазначають, що розвиток толерантних якостей особистості вимагає організації процесу формування толерантних і комунікативних установок, когнітивних та поведінкових стратегій гуманістичної спрямованості, а також характерологічних рис і ціннісно орієнтованих особистісних утворень. Завдяки взаємодії цих елементів зі структурними складовими особистості така стратегія сприяє гармонійному розвитку толерантної особистості. Вона стає здатною, як майбутній фахівець, допомагати іншим, будувати ефективні взаємостосунки, розширювати межі світосприйняття та розуміння, а також працювати над власною самоактуалізацією та саморозвитком [29].

У своєму дослідженні Н. Губа та Ж. Гладких наголошують, що основа толерантності та можливості її розвитку закладені у досвіді особистості. Формування толерантності передбачає цілеспрямовану організацію позитивного досвіду, що реалізується шляхом створення умов, які стимулюють взаємодію з іншими, незалежно від того, як вони сприймаються суб'єктом. Толерантність кожної людини сприяє підтримці рівноваги та цілісності суспільства, будучи важливою як для міжособистісних стосунків, так і для соціуму загалом. Виховання розглядається як найефективніший засіб запобігання нетерпимості. Уміння, навички, риси характеру та установки, сформовані в спеціально створеному соціально-психологічному середовищі, дозволяють успішно вирішувати проблеми реального світу міжособистісних відносин [39].

В основі поведінки толерантної особистості мають лежати певні принципи. О. Орловська [102] виокремлює такі принципи толерантності: рівність між представниками різних народів, що забезпечує рівний доступ до

соціальних благ для всіх людей незалежно від статі, раси, національності, релігії чи належності до будь-якої іншої групи; взаємна повага, доброзичливість і терпимість у ставленні всіх членів суспільства до представників інших соціальних, культурних чи релігійних груп; відмова від насилля як неприйнятної засобу залучення людини до будь-якої ідеї; рівні можливості для участі у політичному житті всіх членів суспільства; гарантоване законом збереження і розвиток культурної самобутності та мов національних меншин; можливість дотримання традицій усіх культур, представлених у суспільстві; свобода віросповідання, за умови, що це не порушує прав і можливостей представників інших конфесій; співпраця і солідарність у вирішенні спільних проблем; відмова від негативних стереотипів у сфері міжетнічних, міжрасових відносин та у стосунках між статями [102].

Ці принципи спрямовані на створення гармонійного суспільства, де кожна людина має можливість зберігати свою ідентичність і повноцінно взаємодіяти з іншими.

Толерантність виконує такі функції: гуманітарну, що спрямована на формування ціннісних орієнтацій; ідентифікації, що сприяє долученню суб'єкта до професійної групи та розширенню інформаційного поля взаємодії; соціально-адаптивну, що гармонізує взаємовідносини з навколишнім середовищем.

Спираючись на вищевикладене, зазначимо, що в спілкуванні взаємодія відбувається між рівноцінними та рівновеликими свідомостями, на засадах злагоди, конструктивного розв'язання суперечностей з орієнтацією на основні принципи та функції толерантності. Толерантність як частина самосвідомості особистості є елементом Я-концепції, де ідентифікація відіграє роль центрального механізму структурування. Орієнтиром для формування Я-концепції особистості є Я-іншого [99].

1.2. Феномен міжетнічної толерантності в контексті взаємопов'язаних понять

Сучасне суспільство гостро потребує толерантних особистостей, здатних розуміти, приймати та поважати унікальні риси різних етносів, а також гармонійно вибудовувати взаємини в умовах глобалізації. Ця риса стає надзвичайно важливою для формування єдиної етики об'єднаного людства. У сучасних умовах реалізація демократичної та гуманістичної стратегії освіти у будь-якого етносу, регіону, держави неможлива без виховання культури міжетнічного спілкування та розвитку міжетнічної толерантності. Тільки діалог культур та релігій, їх взаємодія сприяє ослабленню міжнаціональних конфліктів, взаєморозумінню між різними націями та народами, розвитку міжетнічної толерантності [90, 155].

Дослідженню міжетнічної толерантності присвячено значну кількість зарубіжних праць, які охоплюють різні аспекти цієї теми. У них розглядаються такі питання, як історія боротьби з різними формами та проявами нетерпимості в США, Канаді, Великій Британії та інших європейських країнах; сучасні процеси академічної та культурної асиміляції іммігрантів і біженців; розвиток ідеї мультикультуралізму та транснаціоналізму [201, 202, 203, 205]. Також висвітлюються проблеми подолання сучасних расових упереджень, забобонів, етнічної, національної та релігійної дискримінації [200].

Останні десятиліття відзначилися значною кількістю англomовних публікацій, присвячених навчанню толерантності дітей і молоді в навчальних закладах. Зарубіжні дослідники Franklin & Rachel, Gianmarco I.P. Ottaviano & Giovanni Peri, Hagendoorn & Nekuee розглядають проблему етнічної толерантності та культурного розмаїття у різних контекстах, зокрема в державному, політичному та ідеологічному аспектах. Вивчається вплив расового та етнічного плюралізму у студентському середовищі як чинника індустріального та економічного процвітання країн [196, 197, 199].

Міжетнічна толерантність є лише одним із численних підвидів толерантності, яка охоплює різні сфери людської взаємодії. Вона передбачає здатність приймати представників інших етносів, їхні культурні традиції, цінності та спосіб життя без упереджень чи дискримінації. Водночас толерантність як загальне явище включає й інші форми, такі як релігійна, політична, соціальна, гендерна та інші види толерантності. Кожен із цих підвидів має свої особливості та специфіку, проте всі вони базуються на принципах поваги, рівноправності й емпатії.

Міжетнічна толерантність тісно пов'язана з іншими формами, оскільки в реальному житті людина часто стикається з комплексом відмінностей, які потрібно приймати та враховувати для побудови гармонійних відносин. Вона є важливою умовою миру, соціальної стабільності та розвитку полікультурного суспільства, сприяючи формуванню атмосфери довіри та взаєморозуміння між різними етнічними групами. Для визначення сутнісних характеристик необхідно розкрити поняття «міжетнічна толерантність».

Серед етнологів, етнопсихологів точаться дискусії з питання про те, що таке міжетнічна толерантність, як її визначити. Одним із найпоширеніших є розуміння її як індиферентності до етнічних відмінностей.

Дослідник М. Євтух визначає міжетнічну толерантність як терпиме ставлення представників однієї етнічної спільноти до представників іншої, прийняття відмінних культурних традицій та готовність до позитивної взаємодії з носіями різних етнічностей. Це визначення акцентує увагу на взаємоповазі, відкритості до міжкультурного діалогу та співпраці, що є ключовими умовами гармонійного співіснування в полікультурному суспільстві [51]. Міжетнічна толерантність виявляється у вчинках і формується у сфері свідомості.

Специфіка поняття «міжетнічна толерантність», за думкою І. Тишик, полягає в тому, що це вид толерантності, основою якого є прийняття «іншого» через його приналежність до іншої етнічної групи. Якщо загальна толерантність сприймається як риса особистості, то міжетнічна толерантність

розуміється як комплекс установок по відношенню до представників іншої етнічної групи. Виходячи з цього, робиться висновок, що толерантність як особистісна риса є стабільнішою характеристикою, тоді як міжетнічна толерантність або інтолерантність зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, що робить її більш схильною до змін [145].

Як складний соціально-психологічний феномен, що є важливою складовою життєдіяльності сучасного суспільства, Т. Атрощенко визначає міжетнічну толерантність. Вона потребує всебічного вивчення через свою багатогранність і вплив на міжетнічні взаємини. Міжетнічна толерантність охоплює не лише терпимість до відмінностей, але й активне прийняття та повагу до різноманіття культур, звичаїв і традицій різних етнічних груп. Це сприяє гармонійному співіснуванню в суспільстві, де кожна група може зберігати свою ідентичність, одночасно взаємодіючи з іншими. Вивчення цього феномена важливе для розуміння та подолання соціальних напруг і конфліктів, що виникають через етнічні та культурні відмінності [7].

Дослідниця Л. Залановська визначає міжетнічну толерантність як комплексне особистісне утворення, яке дає змогу індивідууму ефективно і безперешкодно взаємодіяти з іншими людьми в умовах полікультурного суспільства. Її розвиток вимагає цілеспрямованого психологічного впливу та створення необхідних умов, зокрема гуманізації навчально-виховного процесу, впровадження інноваційних методик, розробки культурно-освітнього середовища, включення спеціалізованих курсів і розширення програм з етнічної психології [55].

У рамках соціологічної парадигми С. Калаур міжетнічну толерантність розглядає як систему цінностей і моделей поведінки, що передбачає готовність сприймати інших без упереджень щодо їхньої етнічної належності. Це означає, що особистість готова визнавати різноманітність етнічних спільнот, не піддаючи їх оцінці через власні стереотипи чи упередження. Міжетнічна толерантність стає важливою особистісною рисою, особливо для майбутніх фахівців у соціальній сфері, адже вона є необхідною

для ефективної професійної взаємодії в умовах полікультурного середовища. Вона повинна бути основою міжнаціональної політики країни та моральним імперативом для соціальних працівників, які надають послуги в етнічно різноманітних регіонах. Як зазначає авторка, це дозволить не лише будувати коректні стосунки між людьми різних національностей, але й сприяти встановленню конструктивних і продуктивних взаємин між соціальними працівниками та їх клієнтами [58].

Спираючись на вищевикладені підходи до визначення міжетнічної толерантності, ми визначаємо її як інтегративну якість особистості, що ґрунтується на позитивній етнічній ідентичності, виявляється в шанобливому ставленні до представників іншого етносу, взаємодія з якими визначається принципами культури міжнаціонального спілкування.

Велику увагу приділено ролі вищої освіти, яка сприяє інноваційному розвитку та формуванню творчого потенціалу майбутніх фахівців: університети, як центри виробництва людського капіталу, стимулюють регіональне економічне зростання [196, 197]. Расове та етнічне розмаїття, за словами дослідників, приносить економічні вигоди як підприємствам, так і регіонам. Зокрема, регіони, де функціонують університети з багатокультурними студентськими спільнотами, можуть отримувати подвійну користь [196].

Особливу цінність мають публікації, що досліджують причини й наслідки інтолерантності, зокрема через аналіз реальних історій підлітків. У таких роботах молоді люди діляться досвідом протистояння різноманітним забобонам, пов'язаним із расовою приналежністю, релігійними переконаннями, статтю, сексуальною орієнтацією, фізичними та інтелектуальними здібностями, зовнішністю чи соціальним статусом [199, 201, 219].

Науковий аналіз англomовних досліджень Burns Coleman & White, Derek, Edwards & Derman-Sparks, Thompson демонструє, що практично всі автори акцентують вирішальну роль освіти у формуванні міжетнічної

толерантності серед школярів, студентів, педагогів і викладачів [186, 192, 195].

Проблемі міжетнічної толерантності присвячено значну кількість англomовних досліджень Hogarth & Fletcher, Kafka, Kivisto & Ng, Mason, Wallis & Fleras, які охоплюють різноманітні аспекти цього явища. Зокрема, вивчаються історія боротьби з проявами нетерпимості в США, Канаді, Великій Британії та інших європейських країнах; сучасні процеси академічної та культурної асиміляції іммігрантів і біженців; розвиток ідеологій мультикультуралізму та транснаціоналізму [201, 202, 203, 205, 217]. Також увага приділяється сучасним расовим упередженням і забобонам [188] та питанням етнічної, національної й релігійної дискримінації [200].

Як свідчить аналіз наукової літератури, міжетнічна толерантність формується на основі розвиненої етнічної самосвідомості. В етнопсихології етнічна ідентичність розглядається як синонім «етнічної самосвідомості», що є найважливішим компонентом природи національного, його сутності, а також внутрішньої структури особистості - представника певної національної спільноти [61]. Етнічна самосвідомість - це результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником певного етносу або відокремлення від інших етносів [88].

Категорії «етнічне» і «національне» в широкому сенсі розглядаються в науковій літературі як ідентичні. Останніми роками проблемами національної самосвідомості займаються О. Кін [67], О. Слижук [135], О. Шмиглюк, Б. Зарицька [166] та ін.

У статті О. Кін розкрито сутність поняття національної самосвідомості як усвідомлення себе представником певного етносу чи нації та розуміння відмінності своєї нації від інших. Авторка визначає ключові складові національної самосвідомості: любов до рідного краю, мови, історії, культури, традицій, віри; усвідомлення своєї належності до етносу; відповідальне ставлення до майбутнього країни та народу; гордість за свою націю; прагнення досягти щасливого майбутнього для своєї держави. Дослідниця

дійшла висновку про те, що на розвиток і становлення національної самосвідомості значний вплив мають соціально-політичні та національно-визвольні процеси в країні, прогресивні ідеї, просвітницька діяльність представників наукової, культурної та педагогічної еліти, а також розвиток світової науки [67].

Дослідники О. Шмиглюк та Б. Зарицька підкреслюють, що аналіз наукових досліджень національної самосвідомості дозволяє виокремити її універсальний характер та багаторівневий взаємозв'язок із різними структурними компонентами особистості. Вони зазначають домінуючий вплив цього феномену на психологічний стан людини, її соціальну активність, формування етнічної ідентичності та усвідомлення власної належності до конкретної нації. Авторками зазначається, що Я-концепція сприяє активності людини в процесі самопізнання, визначає її чіткі межі та слугує основою для формування діагностичних результатів [166].

О. Слижук визначає національну самосвідомість як усвідомлення особистістю своєї належності до певної нації. Процес її формування є індивідуальним і залежить від впливу суспільних чинників. У структурі самосвідомості виділяються три основні компоненти: самопізнання, саморегулювання та емоційно-ціннісне ставлення до себе. Щодо національної самосвідомості, це включає усвідомлення себе, свого характеру й родини як частини нації, що вирізняється серед інших, а також шанування національних традицій, культури та системи цінностей [135].

Аналіз різних точок зору дозволяє дійти висновку, що розвиток національної самосвідомості базується на принципі протиставлення «ми – вони». Для формування міжетнічної толерантності важливо створювати позитивний образ кожного етносу, залучаючи знання про інші культурні та ціннісні системи. Це стане фундаментом для формування толерантної самосвідомості особистості. На нашу думку, досягти цієї мети можна шляхом підвищення рівня інформованості студентів у сфері міжкультурної комунікації [93].

Наступний складовий компонент міжетнічної толерантності являє собою культуру міжнаціонального спілкування, яку трактують як інтегративну характеристику толерантної особистості. Як зазначає Н. Подчерняєва, це ставлення індивіда до себе як представника певної нації, здатність сприймати систему цінностей іншої нації, вміння налагоджувати доброзичливі стосунки та дотримуватись загальнолюдських моральних норм. Крім того, це також включає оволодіння специфічними знаннями про особливості інших культур і виявляється в адекватній поведінці з людьми різних національностей [115].

На думку Т. Атрощенко, культура міжнаціонального спілкування тісно пов'язана з основними положеннями етнопсихології. Один із принципів цієї науки - принцип етнізації виховного процесу - створює широкі можливості для представників різних націй і народностей у пізнанні власної історії, традицій, звичаїв, мови та культури. Це сприяє формуванню національної гідності та дає змогу розкрити глибину взаємозв'язків кожного етносу з українською нацією та її державою [6].

Основні функції культури міжнаціонального спілкування: гуманістична - сприяє розвитку гуманізму, моральності, духовності, емпатії особистості; комунікативна: забезпечує морально-емоційну взаємодію з представниками іншого етносу; пізнавально-розвивальна: культура міжнаціонального спілкування являє собою спосіб оволодіння варіативною системою знань та вмінь, фактор розвитку й саморозвитку особистості; виховна: забезпечує розвиток системи позитивних ставлень особистості до цінностей національних культур і їхніх носіїв, до традицій та звичаїв народів; нормативна: забезпечує формування системи позитивних ставлень особистості до цінностей національних культур та їх носіїв, до традицій та звичаїв народів; нормативна: забезпечує розвиток системи позитивних ставлень особистості до традицій та звичаїв народів [80, 91].

Науковці С. Ситнік та О. Чебикін дійшли висновку, що у спілкуванні сучасної молоді можна виділити три основні тенденції: а) будувати

взаємодію на основі довіри, поваги, взаєморозуміння та відкритості; б) спрямовувати зусилля на добровільну та безкорисливу увагу до партнера, зосереджуючи свої зусилля на ньому; в) ставитися до партнерів як до засобу для досягнення прихованих цілей або маніпуляцій [133]. Шляхом порівняння груп досліджуваних з різними типами спрямованості у спілкуванні, авторами було встановлено, що альтероцентричний тип найбільше сприяє найвищому прояву особистісного ресурсу в міжособистісній взаємодії. Це проявляється як на рівні всіх компонентів цієї взаємодії, так і в загальній ефективності процесу. Авторитарний тип, у свою чергу, призводить до дефіцитарного становлення особистісного ресурсу, що знижує ефективність взаємодії. Діалогічна спрямованість спілкування характерна для молоді з помірною сформованістю всіх компонентів міжособистісної взаємодії. Молодь з домінуванням конформного типу проявляє високу впевненість у собі, самостійність, витримку та самовладання. Водночас, домінування індивідуального типу призводить до недостатніх комунікативних здібностей, через що представники цього типу частіше спотворено сприймають переживання партнерів і не вміють домовлятися [133].

У науковій літературі зазначається, що міжетнічна толерантність тісно пов'язана зі здатністю до рефлексії, що дозволяє особистості аналізувати власні установки, погляди та поведінку, а також усвідомлювати вплив міжкультурної взаємодії на власний світогляд. Вона є важливим фактором гармонізації міжетнічних відносин, запобігання конфліктам і побудови суспільства, заснованого на принципах взаєморозуміння, рівноправності та співробітництва.

Авторка С. Капідінова розглядаючи толерантність як чинник розвитку культури міжетнічних відносин студентів приходять до таких висновків, що культура міжетнічних відносин у полікультурних суспільствах набуває особливого значення на всіх рівнях їхнього існування. Міжетнічні відносини: 1) виконують важливі соціально-психологічні функції з соціалізації і соціальної адаптації суб'єктів цих суспільств; 2) визначають характер, стиль,

сценарії індивідуального і соціального життя в цих суспільствах; 3) визначають стратегію і тактику розвитку цих суспільств, їх життєздатність і конкурентоспроможність у сучасному глобальному світі. Найпоширенішими стратегіями міжетнічних відносин у полікультурних суспільствах є: 1) конфронтаційні стратегії (націоналізму, дискримінації, сепарації, ізоляції, геноциду; 2) стратегії маргіналізації (асиміляції, «розчинення», нівелювання міжетнічних відмінностей); 3) стратегії інтеграції (співпраці на засадах взаєморозуміння й партнерства) [60].

Загалом у психолого-педагогічній науці накопичено багаж знань з виховання толерантності та культури міжнаціонального спілкування, містить низку рекомендацій, які мають стати надбанням кожного сучасного вчителя, але, на жаль, підручники з педагогіки вузів приділяють недостатньо уваги питанням виховання культури міжетнічного спілкування [12]. У зв'язку з цим виникає необхідність розробки та запровадження навчальних курсів, метою яких стане розвиток культури міжетнічного спілкування, усвідомлення необхідності толерантного ставлення до інших культур, релігій та їх носіїв. Виховання культури міжетнічного спілкування та толерантності дітей та молоді в умовах глобалізації суспільства має бути адекватно соціальним реаліям, що складаються у міжнародній та внутрішньодержавній сферах [24]. До таких реалій відносяться зростання національної самосвідомості народів, загострення міжнаціональних конфліктів, прояв націоналізму та екстремізму у сфері міжнаціональних відносин. Це зумовлює необхідність вивчення форм міжетнічного спілкування людей, що історично склалися, та іншого підходу до виховної роботи, створення нової освітньо-виховної парадигми, що відповідає глобальним процесам єднання співтовариств [172].

У розвитку міжетнічної толерантності ключову роль відіграють психологічні механізми взаєморозуміння у спілкуванні, зокрема рефлексія, емпатія та ідентифікація.

Емпатію визначають як системне явище в метасистемі «людина-світ», що має структурні (рівні відображення емпатогенної ситуації і відповідні їм

види емпатії), динамічні (механізми розвитку і форми емпатії), функціональні (емпатійні ставлення та їх типи) та хронологічні (вік) характеристики і біопсихосоціодуховну природу [53].

Рефлексію найчастіше розглядають як механізм самосвідомості, як особливий дослідницький акт, що спрямовує людину на осмислення й усвідомлення власних форм свідомості з метою предметного розгляду знання про себе та інших людей, критичного аналізу його змісту й методів пізнання. Функціонування різних видів і форм рефлексії сприяє формуванню новоутворень особистості, визначаючи її цілісний образ «Я». Це, в свою чергу, стимулює процес самовдосконалення, підвищує успішність діяльності та ефективність спілкування в стосунках з іншими людьми. Рефлексія допомагає особистості осмислювати свої дії, емоції та думки, що дозволяє розвивати здатність до самоконтролю та адаптації в різних соціальних ситуаціях [106, с.84].

Ідентифікація є важливим соціальним феноменом, що постійно присутній у житті людини як процес. Вона допомагає особистості утверджувати, розширювати, поглиблювати та визначати себе для себе та для інших. Процес ідентифікації починається з моменту народження і поступово, від спонтанного, перетворюється на більш усвідомлений етап. Через цей процес людина визначає свою належність до певних соціальних груп, розуміє свою роль у суспільстві та формує власну ідентичність, що є основою для взаємодії з оточенням [15, с.20]. Як зазначає І. Бех, ідентифікація забезпечує міжособистісну та групову ідейно-ціннісну узгодженість, що виступає як механізм подолання різноманітних конфліктів з метою збільшення ефективності спільної діяльності, підтримання духовно-моральних орієнтирів та впровадження змістовних інновацій. У взаєминах між суб'єктами ідентифікація сприяє подоланню егоцентричної спрямованості, формує настанову на інтереси та самозначущість партнера. Таким чином, ідентифікація підвищує інтелектуально-духовний потенціал особистості, а

також зміцнює потенціал суспільства, сприяючи його згуртованості, вдосконаленню та перспективності [15, с.24].

Отже, проявам міжнаціонального спілкування відповідає діалогічна спрямованість особистості, основними ознаками якої є: ставлення співрозмовників, що вступають у діалог, один до одного як до рівноправних і суверенних особистостей; взаємна повага, довіра, щирість; прагнення до досягнення взаєморозуміння, орієнтація на розвиток і творчість у спілкуванні, визнання за співрозмовником права і можливості до зміни, розвитку. Важливу роль у розвитку міжетнічної толерантності відіграють такі психологічні механізми взаєморозуміння у спілкуванні, як рефлексія, емпатія, ідентифікація.

Аналіз наукової літератури дозволяє розглядати безліч факторів, що впливають на розвиток міжетнічної толерантності особистості, їх складовими є: виховання, навчання, культурні, соціальні, ментальні особливості регіону та етносу, в якому живе і розвивається людина, сформовані стереотипи та релігія.

Так, Е. Бімбаєвою представлені основні аспекти прояву внутрішніх та зовнішніх факторів формування міжетнічної толерантності студентської молоді. До внутрішніх чинників автором віднесено: «індивідуальні властивості особистості (вік, стать, рівень освіти, соціальне становище, етнічна приналежність); індивідуально-типологічні властивості особистості (етнічна самоідентифікація, тип міжетнічної поведінки, наявність стійких образів сприйняття представників різних етносів як «близьких», «чужих», «особливих»)». До зовнішніх факторів міжетнічної толерантності автором віднесено особливості соціокультурного середовища; державна політика у міжетнічній сфері, політична обстановка в країні та регіоні; система освіти та освітні установи; засоби масової інформації» [16].

У дослідженні Abdul Razaq Ahmad, et al [177], яке спрямоване на вивчення факторів, що сприяють етнічній толерантності серед багатонаціональної молоді, було визначено наступні чотири фактори:

соціосередовище, соціоучасть, знання та практика патріотизму. Етнічну толерантність дослідники визначають як етнічні стосунки та єдність між безліччю етнічних груп, які сповідують різні культури, релігії та спосіб життя, які відрізняються одна від одної, і які можуть жити разом, не відчуючи упередженого ставлення одна до одної.

Розвиток міжетнічної толерантності особистості здійснюється в процесі полікультурної освіти, що розуміється як освіта, що спирається на дві та більше культурних традиції у їхньому динамічному сполученні та забезпечує розвиток в учнів культури й самих себе як результату творчого міжкультурного взаємозбагачення [174].

Схожої думки дотримуються автори Per Adman and Lutz Gschwind, які висунули гіпотезу про те, що освіта може сприяти розвитку етнічної толерантності та пропонують новий підхід, який допомагає пом'якшити ризик упередження соціальної бажаності (SDB), використовуючи експеримент багатофакторного опитування з іменами розміри віньєтки. У експерименті із усталеним опитуванням – шведською частиною European Values Survey – автори показують, що люди з високим рівнем освіти є більш толерантними до етнічних меншин, навіть за умови меншого ризику SDB [208].

Отже, розглянувши проблему міжетнічної толерантності особистості, ми визначили такі теоретичні позиції, що відіграють фундаментальну роль у представленому дослідженні:

- особистість людини визначається як поняття соціальне, що виникає в результаті культурного розвитку;
- соціальне середовище та діяльність, нові інформація та ситуація є важливими чинниками розвитку толерантної особистості людини;
- толерантність - це фундаментальний принцип спілкування на засадах толерантності та поваги до чужих думок, вірувань і форм поведінки, який містить готовність і здатність включатися у спосіб життя іншого, його світогляд;

- міжетнічна толерантність - це інтегративна якість особистості, яка ґрунтується на позитивній етнічній ідентичності та виявляється в шанобливому ставленні до представників іншого етносу, взаємодію з якими визначають принципи культури міжнаціонального спілкування;

- культура міжнаціонального спілкування являє собою сукупність спеціальних знань і вмінь, що проявляються в міжособистісних контактах, які дають змогу швидко й безболісно досягати взаєморозуміння та злагоди у спільних інтересах;

- міжетнічної толерантності особистості підпорядковане соціально-психологічному закону і можливе на основі позитивної етнічної ідентичності (самосвідомості);

- розвиток механізмів рефлексії, емпатії, ідентифікації сприяє розвитку толерантної соціальної поведінки.

Теоретико-методологічні засади міжетнічної толерантності особистості є вихідними положеннями цього дослідження для вивчення теоретичної та практичної діяльності вищої школи з розвитку та виховання міжетнічної толерантності студентів. Розв'язання поставлених завдань можливе в межах певних методологічних підходів, що є предметом розгляду наступного параграфа.

1.3. Структура міжетнічної толерантності

Як було визначено на попередньому етапі проведення дослідження, під міжетнічною толерантністю розуміється інтегративна особистісна якість, котра передбачає вияв людиною шанобливого ставлення до етнічних, релігійних, культурних особливостей представників інших етнічних груп, здатності прийняти людей в їхній етнокультурній інакшості на принципах гуманізму та пріоритету загальнолюдських цінностей.

Тим часом, виділення сутнісних характеристик міжетнічної толерантності утруднено тим, що значення основного поняття «етнос»

дотепер є багатозначним. Одні дослідники розглядають його як реальну соціальну групу, що сформувалася в процесі історичного розвитку соціуму. Згідно з іншим підходом етнічну спільність слід розглядати як соціальні конструкції, що з'являються і функціонують завдяки цілеспрямованим зусиллям політичних діячів та творчої інтелігенції.

У низці досліджень (В. Арбеніна [4], Н. Мунно [96], А. Османова та Л. Співак [103], Н. Ротар [122] та ін.) етнос постає як особлива психологічна спільність. Етнос сприймається як стійка у своєму функціонуванні група індивідів, кожен із яких усвідомлює себе членом цієї групи відповідно до ознаками, які сприймаються як етно-диференціюючі ознаки. Мова може йти про різні характеристики, представлені професійним та народним мистецтвом, національним характером, міфами про спільних предків, уявленнями про рідну землю, релігію, історичну пам'ять, норми поведінки, цінності, мову.

У процесі пошуку наукових досліджень виявлено, що вчені мають різні точки зору щодо структури та змісту міжетнічної толерантності. Так, у багатьох наукових працях автори (О. Вербицький [24], С. Капідінова [60], К. Романюк [120] та ін.) виокремлюють такі компоненти міжетнічної толерантності:

- Когнітивний аспект включає розуміння сутності міжетнічної толерантності та явищ національного життя інших етнічних груп, гнучкість і критичність мислення, а також визнання існування різних поглядів;
- Емоційно-ціннісний аспект охоплює демонстрацію позитивних емоцій, потреб і мотивів, спрямованих на досягнення взаєморозуміння у міжособистісних відносинах з представниками інших національностей. Він також включає прояв позитивного ціннісного ставлення до інших національних культур і стійкий інтерес до традицій інших народів;
- Практично-діяльнісний аспект передбачає застосування знань і навичок толерантної взаємодії з представниками інших національностей на практиці. Він включає прояв довіри, готовності до співпраці, здатності до

діалогу, доброзичливості, самостійності, а також уміння здійснювати самоконтроль і контроль за ситуацією та поведінкою інших людей у процесі взаємодії [24, 60, 120].

Згідно з висновками О. Гриви, структура міжетнічної толерантності включає такі складники:

- Когнітивний складник охоплює засвоєні знання про історію та культуру народів світу, регіон проживання людини, основи релігії, а також про гендерні, вікові, етнічні та інші соціальні особливості представників різних спільнот і процеси, які характеризують сучасність;
- Аксіологічний складник передбачає усвідомлення цінності особистості та культури як соціального феномену, формування ціннісних установок на рівноправні та поважливі відносини з представниками інших культур. Він також включає демонстрацію прагнення до подолання стереотипів, упереджень і агресії щодо інших людей;
- Інструментальний складник включає сформованість умінь спілкуватися та взаємодіяти з представниками інших культур і соціальних груп у полікультурному світі, а також здатність здійснювати саморегуляцію;
- Якісний складник засвідчує сформованість особистісних якостей, таких як терпіння, емпатійність, критичність мислення, соціальна гнучкість, перцепція, емоційна стабільність, самостійність та інші [37].

Згідно з Л. Залановською, міжетнічна толерантність людини включає такі компоненти:

- Когнітивний компонент включає сформованість знань та уявлень про етнічні стереотипи, склад етносів і суть національного характеру;
- Емоційний компонент охоплює демонстрацію самоконтролю власного емоційного стану та емпатійності;
- Особистісний компонент включає сформованість гуманістичних ціннісних орієнтацій та ригідності як особистісної якості;

– Конативний компонент охоплює самоконтроль у спілкуванні, прояв комунікабельності та комунікативної толерантності у взаємодії з іншими людьми;

– Етнічно-орієнтований компонент включає розуміння важливості надання суспільством рівних можливостей для розвитку кожної людини, прояв позитивного ставлення до власного та інших народів, а також спрямованість на забезпечення повноцінної самореалізації й самоактуалізації через встановлення гармонійних відносин з навколишнім середовищем [55].

На основі врахування точок зору різних науковців, дослідники Н. Ткачова та Я. Чирва зробили висновок про те, що першим компонентом цього особистісного феномену є мотиваційний. Цей компонент передбачає сформованість в індивіда інтересу до проблем міжетнічної взаємодії, усвідомлення ним ролі та значення міжетнічної толерантності як необхідної передумови успішності цієї взаємодії, розвиненість мотивів щодо оволодіння зазначеною особистісною якістю. Як встановлено в дослідженні, другим компонентом міжособистісної толерантності є аксіологічний. Його сформованість проявляється в тому, що людина проявляє позитивне ціннісне ставлення до власної етнічної культури та культур інших народів, їхніх етнічних цінностей та традицій [146].

Наступним компонентом названої особистісної якості є когнітивний. Цей компонент включає в себе знання про історію розвитку різних народів світу, особливості їхньої культури, соціальних норм і релігійних уявлень, національні звичаї та моральні норми; про суть міжетнічної толерантності, правила толерантної поведінки з представниками інших етносів та національностей та показники її прояву на практиці; про основні методи та шляхи оволодіння зазначеною якістю тощо [146].

Під час проведення наукового пошуку авторами з'ясовано, що важливим компонентом міжетнічної толерантності є дієво-функціональний. Він засвідчує, що людина оволоділа вміннями толерантної поведінки з носіями інших культур. Ідеться насамперед про такі групи вмінь:

організаційно-комунікативні (уміння організовувати комунікативну взаємодію з представниками інших етнічних груп на основі прояву терпимості та поваги до їхніх культурних особливостей, дотримуватись норм полікультурного спілкування, правил етикету); контрольо-оцінні (уміння контролювати свою поведінку й емоції під час спілкування з іншими людьми, правильно оцінювати їхню реакції на власні слова та дії, при необхідності вносити у взаємодію необхідні зміни); інтелектуально-прогностичні (уміння зіставляти поставлену мету із запланованим кінцевим результатом та реалізовувати її на практиці, прогнозувати можливі варіанти реакції чи дій співрозмовників, передбачати наслідки обраних рішень тощо) [146].

У своєму дослідженні А. Скок зазначає, що основними компонентами міжетнічної толерантності є когнітивний (сукупність знань та уявлень про психічний склад етносів, етнічні стереотипи, етнічні конфлікти, національний характер), емоційно-комунікативний (зовнішній прояв міжетнічної толерантності; рівні прояву – емоційність, здатність до емпатії, комунікативна толерантність) й особистісно-комунікативний (інтегральна властивість цілісної індивідуальності людини; рівень прояву – мотиваційно-ціннісний – ціннісні орієнтації, етнічна ідентичність, потреби) [61, 134].

У результаті, спираючись на вищевикладений матеріал, ми можемо розглянути міжетнічну толерантність як багатокомпонентне особистісне утворення, що складається з двох структурних елементів: позитивна етнічна ідентичність (етнічна самосвідомість) і культура міжнаціонального спілкування. При характеристиці міжетнічної толерантності можна виокремити такі компоненти: 1) когнітивний, 2) емоційний, 3) поведінковий [24, 55, 61, 146].

У когнітивному компоненті центральним моментом є визнання складності та різноманіття світу, а також неминучої множинності індивідуальних комунікативних картин світу. Цей компонент охоплює знання не тільки особливостей рідної національної культури, а й інших

етнічних культур (морально-етичні цінності, традиції, звичаї); уявлення про міжнаціональні стосунки; знання норм і правил міжнаціональних стосунків; знання про права і свободу людини.

Емоційний компонент репрезентує емоційну сферу людини. Саме емпатія і здатність до рефлексії дає змогу компенсувати можливі розбіжності між співрозмовниками, запобігаючи їх переростанню в міжособистісне протистояння і нетерпимість. Уміння бачити себе збоку, здійснювати комплексну самооцінку своєї діяльності конструктивно позначається на поведінці людини, яка починає виявляти повагу і давати позитивну оцінку представникам іншого етносу. Таким чином, емоційний компонент складається з таких критеріїв: розвиненість емоційної сфери; здатність до емпатії; здатність до рефлексії; самооцінка.

Визначаючи поведінковий компонент, слід мати на увазі, що існують деякі психологічні категорії, які відображають механізми регуляції поведінки в ситуаціях міжетнічної взаємодії, як-от: етнічні стереотипи та культурна дистанція.

Етнічні стереотипи визначаються як відносно стійкі та спрощені образи соціальних об'єктів (груп) [4]. Розрізняють автостереотипи як сукупність атрибутивних ознак про дійсні або уявні відмінні риси власної етнічної групи; і гетеростереотипи як сукупність атрибутивних ознак характерних для інших етнічних груп. Стереотипи - невід'ємний елемент повсякденної свідомості, що акумулює стандартизований колективний досвід, навіяний індивідові в процесі навчання та спілкування з іншими, допомагає орієнтуватися в житті. Його суть у тому, що він виражає ставлення, установку даної соціальної групи до певного явища.

Суб'єктивний образ культурної дистанції - це відображення в груповій (індивідуальній) свідомості міри близькості-віддаленості (схожості-несхожості) культури власної групи і культури тих груп, з якими відбувається взаємодія [176]. У соціальній психології це поняття використовується для пояснення перцептивної сторони спілкування між

малими групами, сприйняття образів груп, симпатій та антипатій, розуміння та прийняття цілей, установок іншої групи. Культурна дистанція також є основним чинником, що визначає успішність процесу акультурації, рівень етнічної толерантності. Жорсткість і розмірність соціальної дистанції, взаємопроникнення характеристик груп слугує показником ступеня рівності груп, соціальної та етнічної толерантності [104].

Загалом, етнічні стереотипи та культурна дистанція впливають на здатність і вміння спілкуватися в багатонаціональному колективі та орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування, що належить до показників поведінкового компонента.

Дослідниця Т. Атрощенко виокремлює такі компоненти у структурі міжетнічної толерантності:

- Мотиваційно-ціннісний компонент охоплює сукупність особистісних мотивів, прагнень, ідеалів і поглядів, а також сформованість інтересу до міжетнічної взаємодії. Це включає усвідомлення значення міжетнічної взаємодії як необхідної передумови успішності професійної діяльності в поліетнічному освітньому середовищі початкової школи;

- Когнітивно-пізнавальний компонент базується на знаннях особливостей рідної національної культури та інших етнічних культур (цінності, традиції, звичаї), а також на знаннях норм і правил міжнаціональних відносин;

- Діяльнісно-поведінковий компонент передбачає наявність сформованої системи умінь, навичок та практичних дій, які проявляються в розумінні та оцінці різних фактів, явищ і процесів у соціальній поведінці та діяльності майбутнього педагога в поліетнічному середовищі початкової школи;

- Рефлексивно-творчий компонент опирається на узгодження рефлексивної сфери і креативної діяльності. Він передбачає належний рівень рефлексії щодо сформованості особистісних якостей, необхідних для прояву міжетнічної толерантності в типових та нетипових ситуаціях взаємодії з

носіями різних етнічних груп у поліетнічному освітньому середовищі початкової школи, а також творчий підхід до цієї діяльності [7].

Таким чином, спираючись на дослідження Т. Атрощенко [7], Л. Залановської [55], М. Бафаєва [13], О. Вербицького [24], Н. Ткачової та Я. Чирви [146], а також спираючись на наукові роботи останніх років, що розглядають міжетнічну толерантність як комплексне явище, можемо виділити основні структурні компоненти міжетнічної толерантності: когнітивний, ціннісно-емоційний і діяльнісний. Когнітивний компонент включає знання про етнічну своєрідність людей на рівні уявлень, понять (свобода, рівність, відповідальність за збереження цього етнічного різноманіття, що виявляється в повазі до свого та інших етносів), на рівні суджень (співчуття, співпереживання, взаємодія), на рівні ідеї толерантність виконує інформативну та систематизуючу функції. Ціннісно-емоційний компонент визначає ставлення до представників інших етносів, культур. Діяльнісний – застосування знань і вмінь толерантної взаємодії з представниками інших національностей на практиці, прояв у взаємодії з іншими людьми довіри, готовності до співпраці та здатності до діалогу з іншими, доброзичливості, самостійності, вміння здійснювати самоконтроль та контроль а ситуацією і поведінкою інших людей. Якщо розглядати міжетнічну толерантність як позитивну настанову особистості на прийняття різноманіття світу, різноманіття інших людей, варіативність їх поведінки, міркувань, психологічних особливостей особистості, то можна вважати, що емоційна сфера особистості характеризується позитивними емоціями. Саме тому, поряд із когнітивними характеристиками толерантності значиме місце повинні займати і поведінковий, і емоційний компоненти.

Отже, можна підсумувати, що вчені висловлюють різні погляди щодо структури та змісту міжетнічної толерантності особистості. Проте аналіз наукової літератури засвідчує, що вони принципово не вирізняються. Водночас варто зазначити, що подальше вивчення проблеми міжетнічної толерантності особистості вимагає однозначного визначення власної позиції

стосовно структурних компонентів цієї особистісної якості та їх змістового наповнення.

1.4. Чинники, що впливають на сутність міжетнічної толерантності

Відповідно до обґрунтованих висновків дослідників у галузі етнічності, психологічні (в нашому випадку етнопсихологічні) чинники, що впливають на формування та прояви міжетнічної толерантності, є результатом впливу соціального, культурного та природно-екологічного середовища:

- Соціальне середовище (сім'я, школа, університети, засоби масової інформації та інші соціальні інститути, які передають культурні норми, цінності та ідеали, впливають на формування ставлення до різних етнічних груп. Сприятливе соціальне середовище, яке підтримує різноманіття та інклюзивність, сприяє розвитку толерантності) [19, 114, 116, 136];

- Освіта (роль освіти в розвитку міжетнічної толерантності є надзвичайно важливою. Навчальні програми, що включають вивчення історії різних етносів, культурних традицій та цінностей, формують у молоді повагу до різноманіття та готовність до міжкультурного діалогу) [63, 86, 139, 155];

- Особистісні чинники (важливими є індивідуальні риси, такі як емоційна стійкість, конгруентність, товариськість, здатність до емпатії та самоусвідомлення. Люди з високим рівнем самосвідомості та здатністю поставити себе на місце іншого зазвичай виявляють більшу терпимість до відмінностей) [18, 113, 125, 137, 138, 198, 215];

- Культурні чинники (підтримка культурної самобутності та взаємна повага між культурами є важливими для розвитку міжетнічної толерантності. Культурний обмін, спільні культурні заходи та інтеграція різних етнічних груп можуть сприяти зменшенню упереджень) [6, 35, 60];

- Соціально-економічні умови (економічна стабільність, рівність можливостей і соціальний добробут сприяють зменшенню соціальних конфліктів і сприяють розвитку толерантності. У країнах, де соціальні та

економічні нерівності виражені, толерантність може бути знижена, оскільки люди можуть шукати ворожість до «інших» як способу пояснення своїх труднощів) [105, 155, 157];

– Політичні чинники (політична ситуація в країні має великий вплив на міжетнічну толерантність. Політика інклюзивності, спрямована на захист прав меншин і створення рівних умов для всіх етнічних груп, може зміцнювати толерантність. Натомість, політична риторика, що сприяє націоналізму чи ксенофобії, може збільшувати напругу між етнічними групами) [75, 123, 149];

- Історичний контекст (історія взаємин між етнічними групами, зокрема конфлікти, війни, дискримінація чи геноцид, можуть мати тривалий вплив на міжетнічну толерантність. Погіршення чи покращення міжетнічних відносин може бути наслідком цих історичних подій) [30, 52, 100];

- Медіа та інформаційний простір (засоби масової інформації мають значний вплив на формування ставлення до різних етнічних груп. Як позитивне, так і негативне зображення етнічних меншин у медіа може вплинути на сприйняття цих груп суспільством) [48, 129];

- Інтергрупові взаємодії (безпосередня взаємодія між представниками різних етнічних груп сприяє кращому розумінню, зменшенню стереотипів і зміцненню соціальних зв'язків. Програми культурного обміну та міжетнічної співпраці можуть знижувати рівень недовіри і вороже ставлення) [58, 86, 133].

Ці чинники взаємодіють між собою і створюють складну мережу впливів, що визначають рівень міжетнічної толерантності в суспільстві [39, 54, 71, 74].

Також, ці чинники певним чином інтегруються в менталітет і формують поведінкові моделі представників відповідного етносу (етнофорів), що впливає на характер міжетнічної взаємодії. Що стосується природно-екологічного середовища, то, як вже доведено науковцями, природні та екологічні умови існування етносу значною мірою визначають

етнічні стереотипи поведінки, форми етнічної суспільної свідомості, релігію як елемент культури, обряди, усну народну творчість, а також етнічні звичаї та традиції [52].

Міжетнічна толерантність як атрибут зрілої особистості є результатом впливу багатьох факторів, що спрямовані в одному напрямку. Варто виокремити різні групи чинників, що діють на різних рівнях (макро-, мезо- та мікрорівень) [39, 138]. У реальному житті чинники всіх трьох рівнів взаємодіють одночасно, впливаючи один на одного.

1. Чинники мікрорівня включають особистий життєвий досвід спілкування та взаємодії, а також його психологічні наслідки. Важливу роль відіграє також особливий стиль дитячо-батьківських відносин на ранніх етапах соціалізації, зокрема емоційно довірливий та безпечний. Крім того, сюди відносяться вже сформовані психологічні особливості особистості, які можна розглядати як передумови. Найважливішим чинником мікрорівня є позитивна ідентичність особистості.

2. Чинники мезорівня – це ціннісно-нормативні системи, що формуються в групах, до яких належить людина, і є для неї суб'єктивно значущими. Це можуть бути етнічні, професійні, вікові та інші моделі поведінки, що прийняті в цих групах.

3. Чинники макрорівня, які сприяють формуванню міжетнічної толерантності чи інтолерантності, стосуються широкого соціального контексту. Це політичні, економічні, правові та інші системи суспільства, в якому живе людина. Вони визначають правові норми, цінності, що прийняті в культурі, а також формують певний «соціальний ідеал» особистості [78, 95].

Безумовно, переліченими вище чинниками не вичерпується визначення психологічного аспекту міжетнічної толерантності. Сюди також можна віднести етнічну структуру повсякденного життя, включаючи житло, харчування (етнічна кухня), одяг та інші елементи, пов'язані з етнічно

маркованим побутом. До чинників впливу слід додати й етнічні традиції внутрішньо-сімейного спілкування.

Дослідники з різних галузей знань довели, що в умовах невизначеності зростає недовіра до інших етнічних груп, посилюється конкуренція за зайняття гідних соціокультурних позицій у суспільній ієрархії, що призводить до зниження рівня міжетнічної толерантності, особливо з боку етнічної більшості та представників тих спільнот, які вже займають ці позиції [77, 85, 127, 154].

Проблемою етнічної толерантності, її сутності та механізмів також займаються Mohd Azmir Mohd Nizah [206], Thijs Jochem, Verkuyten Maykel [213], Meer, T.W.G. van der; Tolsma, J. [214], Wegmanna K.M., Smith B. [220]. Так, етнічну толерантність можна визначити як сприйняття та оцінку аутгруп без забобонів та суджень, заснованих лише на внутрішньогрупових критеріях (цінності, норми, традиції). Вона включає прийняття людських відмінностей, що не завдають шкоди іншим групам, та готовність визнавати і поважати різноманітність серед людей, враховуючи їх культурні, соціальні та етнічні особливості.

У наукових джерелах з етнопсихології етнічну толерантність розглядають як особистісне утворення, яке визначає структуру соціальних установок людини. Вона проявляється в терпимості особистості до іншого способу життя, чужих культурних звичаїв, національних традицій, поглядів і ідей, що притаманні представникам інших етнічних груп. Така толерантність сприяє взаєморозумінню, взаємоповазі та гармонії між людьми з різних етнічних спільнот, забезпечуючи підтримку соціальної єдності та злагоди [103].

Етнічна толерантність є важливою особистісною рисою фахівця соціальної роботи, яка необхідна для забезпечення ефективної професійної взаємодії з клієнтами іноетнічного походження, такого висновку дійшли дослідники Г. Коваль та В. Логвиненко [68]. Етнічна толерантність повинна відповідати не лише критеріям терпимості, але й передбачати паритетні

взаємовідносини між соціальним працівником та клієнтом. Важливою складовою є етнокультурна компетентність та навички міжетнічної комунікації, що дозволяють краще розуміти потреби та проблеми клієнта, надаючи йому адекватну допомогу та сприяючи соціальній адаптації в новому соціумі. Проте, коли поведінка чи дії клієнта (які можуть бути допустимими в його етнічній культурі) призводять до дискримінації інших осіб, толерантність повинна мати свої межі [68].

У психологічній літературі виділяють численні фактори, які впливають на розвиток етнічної толерантності, серед яких основними є освіта, виховання, навчання, культура, ментальність, релігія, а також особливості регіону та етносу, в якому проживає людина. Важливими є також стереотипи та упередження, які можуть сприяти чи перешкоджати розвитку толерантності. Окремої уваги заслуговують такі аспекти, як установки, стереотипи та упередження, різниця між толерантністю і інтолерантністю, а також вплив конфліктів, традицій, звичаїв та релігії на міжетнічні відносини. Ці фактори взаємодіють і можуть як сприяти, так і ускладнювати процес розвитку міжетнічної злагоди та взаємоповаги [51, 210].

Не менш важливим чинником етнічної толерантності є культура, традиції, звичаї та релігія, що мають значний вплив на формування менталітету, на поведінку та засвоєння особистістю норм і цінностей. У зв'язку з цим, основною умовою розуміння і прийняття інших культур, а отже, і етнічної толерантності, є сформована етнокультурна компетентність особистості [100].

Науковець Є. Карпенко, у статті, присвяченій вивченню змістових характеристик та особливостей поняття «етнічна толерантність» зазначає, що цей феномен є специфічним видом толерантності, основою якого є прийняття «чужого» або «іншого», тобто готовність до сприйняття та поваги до людей, які належать до іншої етнічної спільноти. У свою чергу, «толерантність» загалом розглядається як риса особистості, яка характеризує широкий спектр проявів терпимості та прийняття різних поглядів, поведінки та особливостей

інших людей. Етнічна толерантність, на відміну від загальної толерантності, включає комплекс установок, спрямованих на прийняття іншої етнічної групи або груп, зокрема на розуміння та повагу до її культурних, соціальних та інших характеристик [62].

У дослідженні А. Скок акцентується на тому, що етнічна толерантність є комплексною особистісною властивістю, яка має різні рівні вираженості в залежності від індивідуальних особливостей людини [134]. Ця характеристика не є сталою, а варіюється в залежності від когнітивних, емоційно-комунікативних та особистісно-комунікативних аспектів особистості. Когнітивний компонент включає знання та уявлення про етноси, їхні культурні та психічні особливості, стереотипи, етнічні конфлікти, а також уявлення про національний характер. Це рівень інтелектуального сприйняття різних етнічних груп. Емоційно-комунікативний компонент визначає зовнішні прояви міжетнічної толерантності, які виявляються через емоційність, емоційну стійкість, здатність до емпатії та комунікативну толерантність. Це прояви міжособистісних взаємодій, що визначають, наскільки людина здатна взаємодіяти з представниками різних культур з повагою і розумінням. Особистісно-комунікативний компонент є інтегральною властивістю цілісної особистості. Він охоплює мотиваційно-ціннісні орієнтації, етнічну ідентичність та потреби особистості, які визначають її здатність до налагодження позитивних міжетнічних стосунків і розвитку здорових міжкультурних взаємин. Кожен з цих компонентів має різні рівні прояву у кожної особистості, що визначає рівень її етнічної толерантності і впливає на її міжетнічні взаємодії, тобто може виконувати роль чинника [134].

Як зазначає Е. Ангеліна, етнічні стереотипи можуть бути чинниками, які детермінують інтолерантні установки та етнічні упередження особистості. Це відбувається через обмеженість досвіду спілкування з різними етнічними спільнотами, суспільні забобони, а також через відсутність або спотворену інформацію, що поширюється через засоби

масової інформації та інтернет. Внаслідок цього у свідомості молоді формується спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної групи, який узагальнюється на всіх її представників і стає суб'єктивною моделлю побудови міжособистісних відносин, а також критерієм соціального прийняття [2].

Також, в науковій літературі зазначається, що ключовим аспектом міжетнічної толерантності є установки та упередження, а також рівень толерантності та інтолерантності. Важливими складовими є комунікативність, культура, традиції та релігія, які формують основу взаємодії між представниками різних етнічних груп.

Комунікативна компетентність формується на основі комунікабельності, яка, закріплюючись у поведінці, стає передумовою для розвитку таких особистісних якостей, як спрямованість на спілкування, інтерес до людей, рефлексія та емпатія.

У свою чергу, комунікативна компетентність передбачає здатність ефективно обмінюватися інформацією, зокрема в умовах міжкультурної взаємодії. Агресивність (як особистісна риса) та ворожість (як соціальні відносини) виступають антагоністами етнічної толерантності. Емпатія, як один із механізмів соціальної перцепції, що полягає у здатності відчувати переживання іншої людини, є універсальним способом створення гармонійних взаємин між людьми. Ефективність поведінки у конфлікті визначається тим, наскільки особистість здатна адаптувати свою поведінку під конкретну соціальну ситуацію, тобто мати соціальну гнучкість. Нервово-психічна стійкість включається до переліку властивостей, інтегрованих в етнічну толерантність, оскільки етноконтактні ситуації є джерелом сильного стресу. Здатність впоратися зі стресом визначає успішність у спілкуванні з представниками інших культур [6, 33, 115, 132].

Оскільки показник готовності до взаємодії представників різних етносів є концентрованим вираженням етнічних установок та сприйняття носіїв інших етнічностей, культур і менталітету, він дозволяє об'єктивно

оцінити стан та перспективи міжетнічної взаємодії й міжетнічної толерантності.

Отже, дослідники міжетнічної проблематики розглядають етнічні установки в контексті етнопсихологічних концепцій, інтерпретуючи їх як готовність особистості сприймати певні явища етнічного життя і міжетнічних відносин і відповідно діяти визначеним чином у конкретній ситуації. Вони включають в себе переконання, погляди і думки людей щодо історії і сучасного життя їхньої етнічної спільноти, а також взаємозв'язків з іншими народами та представниками інших національностей. Міжетнічна толерантність є ключовим компонентом взаємовідносин, який надає їм певної наповненості. Саме від рівня толерантності залежить, чи буде ця взаємодія позитивною, або ж переважатимуть негативні тенденції, що можуть призвести до конфронтації та конфлікту. Крім того, ці установки та сприйняття, з одного боку, поглинають вплив соціального та етнокультурного контекстів існування етнічних спільнот і їх представників, а з іншого боку, проявляються через психолого-поведінкові реакції на інші етнічності.

На наш погляд, найбільш важливим аспектом розвитку міжетнічної толерантності є властивості особистості, що підсилюють та сприяють прояву феномену, що вивчається.

Так, наприклад, Л. Залановська, на підставі системного підходу до вивчення міжетнічної толерантності, робить висновок про те, що джерелами цього феномену можуть бути явища як індивідуального, так і групового рівня, а також норми, цінності, ідеї й зразки поведінки, закріплені в громадській думці. При цьому групові та індивідуальні детермінанти міжетнічної інтолерантності перебувають у тісній взаємодії з феноменом громадської думки. На індивідуальному рівні виникнення міжетнічної інтолерантності відбувається, передусім у результаті фрустрації, що призводить до агресії, або неправильного виховання, у результаті якого формується комплекс психологічних властивостей особи. На рівні групи

детермінантами міжетнічної інтолерантності є: негативна етноідентичність, міграція, націоналізм, негативні етностереотипи [54].

У своїх дослідженнях О. Кихтюк, О. Конюх, Н. Семенів зазначають, що під час вивчення чинників етнічної толерантності слід зосередити увагу на її когнітивних показниках. До таких індикаторів можна віднести зацікавленість особистості в новій інформації про національні особливості, міжетнічні відмінності, а також усвідомлення їхньої різноманітності. Важливими є також готовність до міркувань, аналізу фактів, формування власних поглядів на події суспільного життя, а не сліпе дотримання усталених стереотипів або прийняття поспішних рішень у ситуаціях, що вимагають вибору соціальної поведінки [64, 74, 129].

Отже, узагальнюючи думки різних авторів, чинники міжетнічної толерантності можна об'єднати в три групи [72]:

1. Соціальні чинники (макросередовище) – політичні, культурні та соціально-економічні умови розвитку держави, соціальні пріоритети, суспільні цінності та очікування. Рівень етнічної толерантності залежить від соціально-економічного стану країни. У періоди криз цей рівень суттєво знижується, і може досягати такої межі, коли інтолерантні установки значно переважають над толерантними. В умовах таких змін відбувається прискорене формування конфліктних ситуацій, що призводить до загострення міжетнічних відносин.

2. Індивідуально-психологічні чинники – це такі аспекти, які дозволяють оцінювати толерантність з позиції цілісності «Я» особистості, інтеграції складових «Я-концепції», актуалізації внутрішніх резервів, можливостей і потенціалу, що визначають етнічну ідентичність як на рівні індивіда, так і на рівні особистості.

3. Соціально-психологічні чинники – це фактори, що дозволяють визначити етнічну толерантність особистості в контексті її взаємодії з іншими. Вони визначають особливості міжособистісних стосунків людини з представниками різних етнічних груп (у тому числі й власної), її мотивацію

щодо «прийняття-відторгнення» інших, а також соціальну або асоціальну спрямованість поведінки. Таким чином, соціально-психологічні чинники формують готовність до толерантної міжетнічної взаємодії.

Узагальнення отриманих даних дозволяє стверджувати, що психодинамічні властивості особистості є частиною того вродженого базису, на основі якого розвивається міжетнічна толерантність. Оскільки міжетнічна толерантність є збірною властивістю, що включає й інші інтегральні властивості (наприклад, комунікативну компетентність), можна зробити висновок про складну структуру даної особистісної якості. Психодинамічні властивості впливають на розвиток таких рис особистості як вразливість, емоційність, імпульсивність, тривожність, які, у свою чергу, впливають на нервово-психічну стійкість, рівень емпатії, розвиток агресивності, виникнення ворожості та інші складні особистісні риси, інтегровані в міжетнічну толерантність. У дорослому віці, коли особистість вже зазнала впливу більшості інститутів соціалізації, коли запущено процес індивідуалізації, вирішального значення набувають саме особистісні риси, а індивідуальні йдуть глибоко до структур психіки і стають практично недоступними для прямого вивчення.

1.5. Специфіка функціонування компонентного складу міжетнічної толерантності

Дослідження будь-якого складного інтегративного явища передбачає необхідність вивчення його складових, що у своїй сукупності представляють модель даного феномену. За висловлюванням С. Максименка, модель – це штучно створений об'єкт у вигляді схеми, фізичних конструкцій, знакових форм або формул, який, будучи подібний до досліджуваного об'єкта, або явища відображає і відтворює у більш простому вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки та відносини між елементами цього об'єкта [89].

Як було показано у попередніх параграфах, у структурі міжетнічної толерантності наявні компоненти, що у своєму поєднанні визначають рівень толерантності особистості, що відповідає соціальним імперативам суспільства [140]. Феномен толерантності як психічного явища зародився ще за часи античності. З толерантністю пов'язана система цінностей – свободи, рівності, поваги до людської особистості, її індивідуальності на основі міфологічного світогляду. Недарма стародавні римляни звели це поняття до рангу закону офіційної доктрини [36].

За результатом аналізу наукових досліджень, як зарубіжних, так і українських дослідників, міжетнічна толерантність визначається як здатність особистості проявляти терпіння до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільностей, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань тощо. Тобто, міжетнічна толерантність є розумінням, прийняттям і повагою чужого вибору, думок, поведінкових проявів, особливостей культури, традицій, стереотипів і релігії. Даний феномен розглядається нами як психологічне явище, що має складну специфічну структуру і розглядається як комплекс когнітивного, контрольно-регулятивного, мотиваційно-ціннісного, поведінкового компонентів.

Складові міжетнічної толерантності представлені нами у структурно-функціональній моделі (див. рис. 1.1.).

Розглянемо детальніше основні компоненти міжетнічної толерантності:

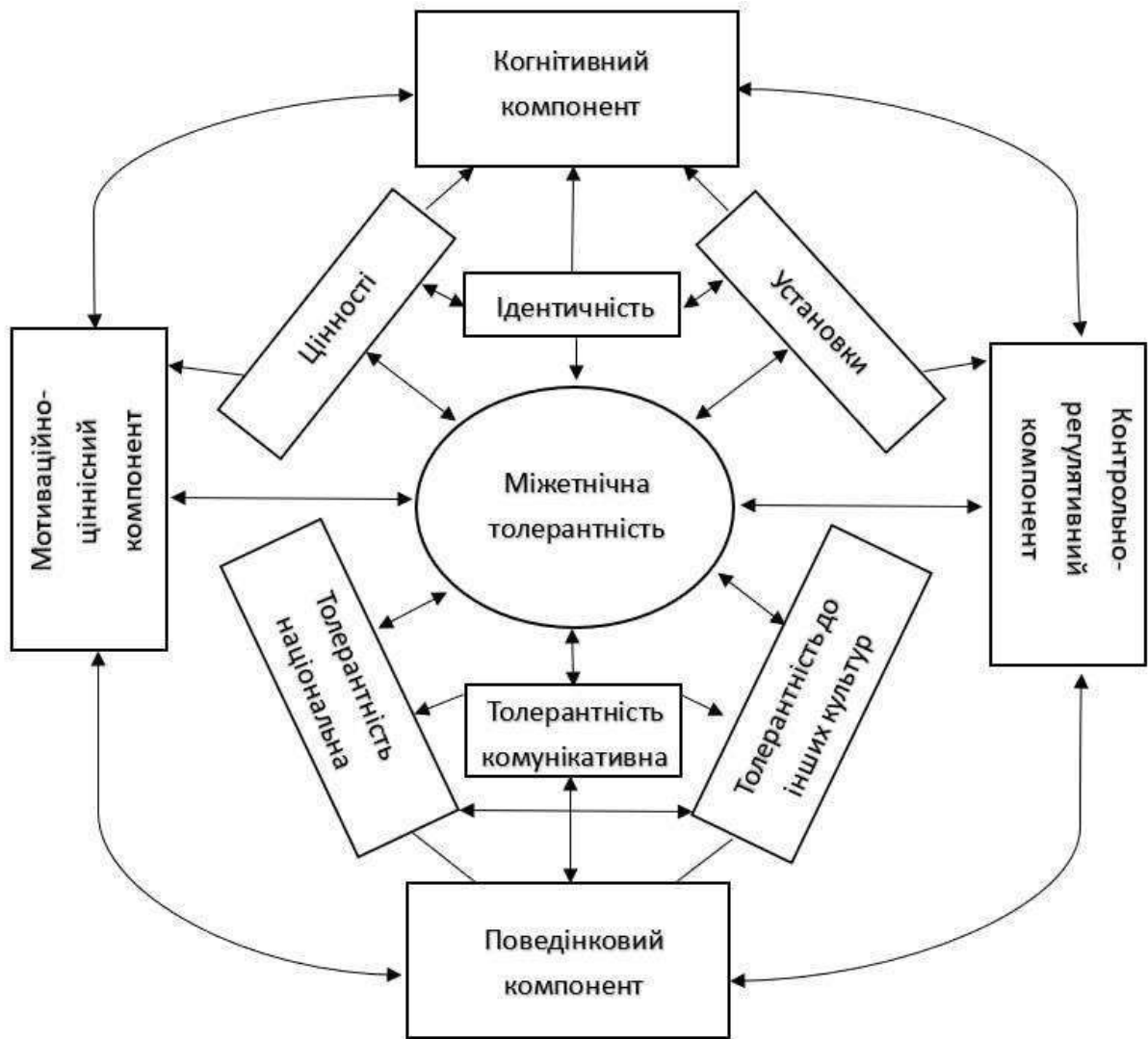
- когнітивний – сукупність знань та уявлень про психологічні особливості етносів, терпимість до специфіки світосприйняття, цінностей, вірувань, етнічних стереотипів, національних рис та типових характерних особливостей інших народів; система особистісних уявлень, ставлень, когнітивних сценаріїв, атрибуцій, упереджень, смислових установок щодо інших націй;

- мотиваційно-ціннісний компонент міжетнічної толерантності взаємозв'язаний із етнічною ідентичністю та ціннісними орієнтаціями особистості, а саме: з цінністю поваги до людей як таких, повагою до їхніх

прав і свобод, з визнанням права на свободу волі та рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, з визнанням можливостей розвитку і самоствердження за іншими людьми. Сукупність мотиваційно-ціннісної сфери передбачає формування сенсів добра, ненасильства, терпіння, мирного співіснування, а також мотивів допомоги, співробітництва, любові, сприяння, супроводу, поблажливості, щирої поваги і глибокої самоповаги тощо;

– контрольнo-регулятивний – баланс самоконтролю, психологічної стійкості та мінливості, захисні механізми особистості, наявність копінг-стратегій для забезпечення міжетнічної толерантності. Цей компонент виявляється у рівні прихильності до етнічної толерантності, вольових зусиллях з гармонізації свого психологічного стану, а саме: в умінні переборювати дратівливість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, у вмінні проявляти емпатію, толерантність, повагу, інтерес та доброзичливість до інших;

– поведінковий компонент міжетнічної толерантності – це дієва система вмінь, норм і навичок, конкретні діяннн людини, увесь її поведінковий репертуар, програма можливих дій, що визначають її схильність до терпимого чи нетерпимого способу соціальної взаємодії, до певних форм, засобів і механізмів учинкових та комунікативних актів щодо представників різних етносів.

Рис. 1.1. Структурно-функціональна модель міжетнічної толерантності

Аналіз механізмів міжособистісного сприймання у процесі міжетнічного спілкування є основою міжетнічної толерантності. Взаєморозуміння між людьми різних етнічних груп під час спілкування, як учасниками діалогу, передбачає врахування не лише сприйнятих зовнішніх ознак партнера по спілкуванню, але й зіставлення їх з його особистісними характеристиками та інтерпретацію на цій підставі поведінкових проявів.

Одним із найважливіших аспектів міжетнічного спілкування є вміння людини вибрати певну лінію поведінки в кожній конкретній ситуації та оцінити головні елементи даної ситуації: партнера за сукупністю

поведінкових та особистісних проявів; самого себе і контексту ситуації загалом [12]. Таке особистісне діагностування наявної ситуації через оцінку стану її головних елементів утворює найсуттєвіший результат взаємодії, що передбачає застосування елементів комунікативної толерантності [108].

Взаємне розуміння починається із взаємного спостереження і сприймання тих якостей і рис особистості, які спонукають інтерес людей один до одного. Наразі повнота і адекватність взаєморозуміння залежить від рівня сформованості кожної особистості, її етичних та естетичних уявлень. Комунікативність, закріплюючись у поведінці людини, завдяки досягненню у процесі взаємодії соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного партнера по спілкуванню, стає основою комунікативної толерантності, як однієї з найважливіших і дуже інформативних рис особистості. В ній відображені чинники її долі і виховання, досвід спілкування, культури, цінностей, потреб, інтересів, установок, характеру, темпераменту, звичок, особливостей мислення, а також емоційного стереотипу поведінки. За думкою В. Бойка, комунікативна толерантність є систематизуючою характеристикою, оскільки з нею узгоджуються, складають певний психологічний спектр інші якості індивіда, перш за все, моральні, характерологічні та інтелектуальні [18].

Крім того, рівень сформованості досвіду міжособистісного спілкування, навченості взаємодії з оточуючими людьми, щоб у межах своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати в даному суспільстві, стає основою міжетнічної взаємодії. Її наслідки дають можливість засвідчити стан психічного здоров'я партнерів по спілкуванню, внутрішню гармонію чи дисгармонію, здібність до самоконтролю і самокорекцію, що є одним із важливих аспектів комунікативної толерантності.

Комунікативна толерантність безперечно пов'язана з такими аспектами міжетнічної толерантності як національна толерантність і толерантність до інших культур.

При взаємодії з іншими людьми, кожна особа одночасно вступає у певні конкретні суспільні відносини та зв'язки з ними, з різними соціальними групами, національними меншинами, з суспільством загалом. Під час такої взаємодії у кожного формується певне ставлення до конкретної людини іншої національності або ж до групи людей. Звичайно, такі прояви можуть бути достатньо глобалізовані, оскільки у своєму суспільстві, тобто будучи представником певної національності, людина є представником певних відносин: суспільних, політичних, релігійних, національних, моральних тощо. Складність виявляється у тому, що їхньою характерною ознакою є те, що вони позбавлені індивідуальності та особистісного виразу. Але у національному спілкуванні мають своє певне вираження між представниками певних соціальних груп, соціальних типів або національних меншин [48].

Ці відносини мають суто об'єктивний характер: особистість вступає в них незалежно від своїх прагнень, уподобань чи бажань, симпатій чи антипатій. Спілкування між людьми різних національностей на протязі певного часу може призвести до формування особистісного забарвлення ставлення до певної ситуації, чи до конкретної спільноти, що викликає спектр емоційних переживань конкретної модальності. Таким чином у етнічному спілкуванні виявляється залежність міжособистісних відносин від соціальних, що визначає становлення особистості і формування національної толерантності [115].

Комунікативна толерантність і толерантність національна певним чином взаємопов'язані з толерантністю до інших культур. Отже, толерантність як психологічний феномен за своєю суттю спрямована на прийняття і правильне розуміння інших культур, засобів самовираження і проявів людської індивідуальності. Толерантність до інших культур пояснюється як інтегративна якість особистості, що сприяє становленню нового типу стосунків між об'єктами культур, які базуються на різних онтологічних засадах. Толерантність стає у нагоді визнання цінностей особистостей, розмаїття культур, а також особистостей різних

національностей у певній культурі, що стає життєво важливим принципом і необхідною умовою миру і соціально-економічного розвитку представників різних національних культур. Це дозволяє скласти нове враження про взаємостосунки між людьми одного колективу, окремих народностей, світового суспільства у цілому. Відбувається усвідомлення важливості вирішення цієї глобальної проблеми, а першоосновою є активна позиція кожної людини, адекватне ставлення до проявів іншого світосприйняття, культури, мовлення, поведінки.

Жодне суспільство не є, та й не може бути однорідним, оскільки складається з людей, різних не лише з позиції етнічного походження, віросповідання, політичних поглядів, але і з погляду віку, статі, інтересів, виховання, матеріального становища тощо. Різноманітність суспільства призводить до визначення поняття міжетнічної толерантності як здатності людини проявляти терпіння до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільностей, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, думок тощо.

Зовні міжетнічна толерантність виявляється у витримці, самовладанні, здатності індивіда тривало виносити незвичність впливу чужої культури, поблажливому ставленні до оточуючого середовища. Завдяки цьому толерантність може бути єдиною можливим шляхом погашення, урегулювання конфліктних ситуацій, або ж їхнього запобігання, відмови від примусового і гнітючого домінування у суспільстві. Виявлення поваги до інших та визнання рівності прав інших відбувається через толерантність як ціннісне ставлення до світу, до інших та до себе на рівні інших людей, інших культур [71].

Система цінностей забезпечує внутрішню основу становлення суспільства, мотивує осіб у виконанні певних дій та вчинків, визначає їх соціальну поведінку, реалізацію вибраних поведінкових стратегій [66]. Цінності, як інтерналізовані когнітивні структури, що спрямовують вибір особистості, визначають пріоритети та готовність створювати сенс і бачити

закономірності, не приймаються зовні, вони створюються і засвоюються у процесі переживань в активній діяльності людей. Взаємопов'язаність цінностей з когнітивним, мотиваційним, контрольо-регулятивним та поведінковим компонентами означена розумінням відносної важливості, яку люди, знаходячись у суспільстві, надають змінам у своєму благополуччі і використанні інформації, отриманої з цього розуміння, для прийняття більш обґрунтованих рішень та виконання певних дій.

Говорячи про цінності як глобальні категорії людського існування в суспільстві, ми не можемо не вказувати на їх зв'язок з ідентичністю. Особливої актуальності цей аспект отримує у зв'язку з різноспрямованими процесами глобалізації і локалізації, які призводять до того, що ідентичність як окремої людини, так і етносів проблематизується, що викликає питання стосовно загальнолюдських і етноспецифічних цінностей.

Як ми можемо охарактеризувати ідентичність? Чому саме вона є одним із найважливіших компонентів міжетнічної толерантності? Як вказує одна з вітчизняних дослідниць А. Сергєєва, ідентичність є складним інтегративним психологічним феноменом, синтезом усіх характеристик людини, об'єднаних в єдину структуру. Авторка розглядає ідентичність як можливість змінюватися в результаті суб'єктивної орієнтації на середовище, що постійно змінюється. Кожна особистість має певну концепцію щодо самої себе, яка варіює від дуже вузької до занадто широкої і гнучкої, і саме ці межі визначають поведінку людини в кожній ситуації відносно інших людей. Це висловлювання дає можливість надати визначення ідентичності особистості стосовно певного суспільства чи етносу, що визначено включеністю людини у суспільні стосунки, де на засадах атрибутки соціальної групи, до якої ця особистість належить, виникає її типізація іншими людьми. Змістові характеристики осіб, які знаходяться у будь-якій спільності, формують як соціальні, так і особистісні виміри ідентичності, серед яких є як етноси і соціальні групи, так і цінності, мотиви, емоції, установки, каузальні схеми, конструкти [130].

Традиційно вважається, що змістові виміри безперервні у часі, і поєднують соціальну і особистісну ідентичність. Тобто, якщо визнати, що соціально-рольові категорії породжують особистісні установки, підтримка дихотомії між соціальною та особистісною ідентичністю губить сенс. Питання про те, як співвідносять себе люди зі своєю країною, зі своїм суспільством, чи відчують себе його частиною і завдяки яким критеріям це відбувається, виникає при співставленні життя людей у декількох країнах. Звичайно, змістові виміри ідентичності членів суспільства, етносу постійно змінюються, розширюються, зростають у процесі життя людини, тому актуальний зміст ідентичності не є статичним, як і структурна організація цього змісту.

Формуючись на протязі життя людини, особистісна ідентичність у свою чергу впливає на соціальну ідентичність, забезпечуючи діалектичну взаємодію. Змістові характеристики особистісної ідентичності поєднані поняттям ототожнення, тобто особливості взаємодії пояснює той факт, що одним із найпростіших способів розуміння іншої людини є уподібнення себе до неї [135]. У реальних ситуаціях взаємодії люди користуються цим прийомом, коли ототожнення з партнером по спілкуванню викликає припущення про його внутрішній стан, на підставі спроби поставити себе на його місце. Тоді саме ідентифікація виступає одним із механізмів пізнання і розуміння іншої людини. І такі ж характеристики покладено, завдяки застосуванню зазначених механізмів, в основу міжетнічного спілкування [12]. Будь-яка етнічна спільність, до якої входить особистість, здійснює певний вплив на ставлення цієї особистості до членів інших спільностей, на сприйняття і розуміння особистістю особливостей поведінкових, культурних, дієвих проявів представниками інших етнічних спільнот.

Наразі національні, етнічні розбіжності багато в чому зумовлюють взаємні непорозуміння та напругу, що доволі часто зустрічається під час міжособистісної взаємодії. До уникання труднощів у спілкуванні та взаємодії призводить усвідомлення етносом і особистістю розуміння національних

інтересів, потреби в національному та етнічному розвитку. Стосунки між людьми різних національностей суб'єктивно переживаються і висвітлюються в установках на міжетнічні контакти у різних сферах взаємодії, у змісті етнічних стереотипів, у поведінці і вчинках інших людей [64]. Отже, ідентичність як тотожність, однаковість, істинність є основою повноцінності, співпричетності особистості до світу та до інших людей. Подібно будь-якій суб'єктивній реальності, ідентичність знаходиться у діалектичному взаємозв'язку із суспільством. Вона формується суспільними процесами, підтримується, корегується соціальними стосунками.

Процеси, які відбуваються у спільності, пов'язані з формуванням і підтримкою ідентичності, вони детермінуються соціальною структурою. Почуття адекватності, стабільне володіння своєю поведінкою, діями, емоційні прояви характеризують ідентифікацію суб'єкта з членами групи, тобто реальними людьми. Ці роздуми призводять до екстраполяції ідентичності окремих суб'єктів, що входять у малі групи, на групи різного масштабу, зокрема на етноси. Наразі, вивчення специфіки динамічності співіснування групового товариства спонукає до визначення перспективних завдань даної спільності.

Планування та означення подальших групових завдань засновується готовністю кожної людини, як члена групи, діяти певним чином і у певному напрямку. Завдяки готовності, схильності суб'єкта сприймати майбутні події, а також певні дії у певному напрямку, забезпечується сталий, цілеспрямований характер перебігу відповідної діяльності, що є основою доцільної і виборчої активності людини [159, с.556]. Саме це спонукає до сформованості ідентичності. Коли людина готова сприймати явища міжетнічних відносин і національного життя, відповідно сприйняттю діяти в кожній конкретній ситуації, це говорить про сформованість етнічної установки. Такі установки фокусують у собі переконання, погляди, думки людей про історію і сучасне життя етнічної спільності, взаємозв'язки з іншими народами, з людьми інших національностей [159, с.558].

Кожна спільність формує свої установки на основі ідентичності з іншими людьми даної етнічної групи, їх певного типу сприйняття соціальних об'єктів, реагування на навколишнє середовище та сукупність певних дій. Натомість, взаємодія членів етнічної групи між собою пов'язана з груповими стереотипами і упередженнями, що визначає ставлення групи як єдності до великих і малих груп та світу в цілому. Групові етнічні установки стають регулятором групових процесів. Вони визначають ставлення членів групи до лідерів, знедолених, ізгоїв та інших членів групи, що нав'язується цілісністю групи і переломлюється у індивідуальній свідомості і індивідуальному несвідомому кожного окремого члену групи. Неусвідомлені думки, емоції та почуття людей, які є членами етнічної групи, виникають з їх попереднього досвіду і визначають подальші дії в різноманітних ситуаціях. Це певна означена схема, ядро нашого світогляду, призма, через яку заломлюється зовнішній і внутрішній світ людини. Саме цей механізм стає основою терпимого ставлення однієї етнічної групи (спільноти) до представників іншої спільноти, до відмінних культурних традицій, а також визначає готовність до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей.

Отже, міжетнічна толерантність у поєднанні когнітивного, мотиваційно-ціннісного, контрольно-регулятивного та поведінкового компонентів є властивістю, що спонукає усіх членів етнічної групи до взаєморозуміння і солідарності, а також передбачає їх активну позицію і одночасно відмову від нав'язування своєї точки зору представникам іншої етнічної приналежності.

Висновки до першого розділу

Теоретико-методологічний аналіз з проблеми міжетнічної толерантності дозволяє зробити такі висновки:

1. Міжетнічна толерантність, будучи важливим підвидом, є частиною більш широкого концепту толерантності. Толерантність – це важлива риса сучасної особистості, яка сприяє гармонійному співіснуванню людей у багатокультурному суспільстві. Вона спрямована на зменшення упереджень і конфліктів між представниками різних етнічних груп та створення гармонійного середовища для їх взаємодії. Інші форми толерантності, як-от релігійна чи гендерна, зосереджені на подоланні стереотипів у своїх сферах. Попри специфіку кожного підвиду, всі вони формують основу для взаємоповаги, соціальної справедливості та розвитку суспільства. Головною метою толерантності є визнання цінності різноманітності як важливого ресурсу для збагачення людства.

2. Ґрунтовний аналіз наукової літератури дозволив розглянути міжетнічну толерантність як багатовимірне явище, яке охоплює соціальні, психологічні, культурні та етичні аспекти взаємодії між представниками різних етнічних груп. Вона є складовою соціальної толерантності та визначається здатністю суспільства та індивідів приймати й поважати культурну різноманітність, уникати упереджень та дискримінації. Міжетнічна толерантність розглядається як показник зрілості громадянського суспільства, адже вона сприяє підтриманню соціальної злагоди та інтеграції.

Це явище має особливе значення в умовах глобалізації, коли міжетнічні контакти стають дедалі інтенсивнішими. Науковці відзначають, що розвиток міжетнічної толерантності можливий через освіту, виховання та формування позитивного ставлення до інших етнічних культур. У дослідженнях також підкреслюється роль соціальних інститутів, таких як школа, родина, ЗМІ, у зміцненні толерантності. Водночас, важливим є вивчення факторів, які

можуть сприяти або, навпаки, гальмувати розвиток міжетнічної толерантності, зокрема стереотипів, конфліктів та історичних протиріч.

У своєму дослідженні ми розглядаємо міжетнічну толерантність як самостійний феномен системного утворення сукупності рис особистості, ідентичності, установок, цінностей та емоційних проявів, що зумовлює специфіку комунікації осіб різних національностей в міжнаціональному середовищі та визначає прояви характеристик компонентів, які у своєму поєднанні визначають рівень міжетнічної толерантності особистості, що відповідає соціальним імперативам суспільства.

3. Теоретично обґрунтовано наявність чинників, що сприяють розвитку міжетнічної толерантності: соціальні чинники (макросередовище) – політичні, культурні та соціально-економічні умови розвитку держави, соціальні пріоритети, суспільні цінності та очікування; індивідуально-психологічні чинники – це такі аспекти, які дозволяють оцінювати толерантність з позиції цілісності «Я» особистості, інтеграції складових «Я-концепції», актуалізації внутрішніх резервів, можливостей і потенціалу, що визначають етнічну ідентичність як на рівні індивіда, так і на рівні особистості; соціально-психологічні чинники, що дозволяють визначити етнічну толерантність особистості в контексті її взаємодії з іншими.

Доведено, що існують чинники, які впливають на сутність міжетнічної толерантності, серед яких особливу роль відіграють властивості особистості. Зокрема, емпатія, що дозволяє розуміти почуття й потреби інших, а також емоційна стійкість, яка допомагає контролювати емоції в напружених ситуаціях. Ці характеристики сприяють формуванню взаємоповаги, зниженню напруги у міжетнічних відносинах і зміцненню здатності до конструктивного діалогу в багатокультурному середовищі. Позитивна установка до різноманітності та культурна чутливість допомагають сприймати інші культури з повагою та інтересом. Толерантність до невизначеності та рефлексивність дозволяють адаптуватися до нових обставин та аналізувати власні упередження.

Соціальна відповідальність, повага до прав і свобод, а також альтруїзм формують основу для створення рівноправних відносин. Комунікабельність і відкритість до діалогу сприяють ефективній взаємодії у багатокультурному середовищі.

4. Аналіз наукової літератури дозволив розробити структурно-функціональну модель, у межах якої визначено та апробовано ефективність і взаємозалежність показників кожного компонента. Ці компоненти виявляють свою дієвість під час суспільних комунікаційних процесів між представниками різних націй та національностей. Модель дозволяє краще розуміти, як взаємодіють різні аспекти особистості та соціального середовища в контексті міжкультурних комунікацій і як ці взаємозв'язки сприяють розвитку міжетнічної толерантності.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [10, 11, 167, 168, 169, 170, 171, 181, 182, 211, 212].

У першому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 144, 145, 146, 149, 150, 152, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 172, 174, 176, 177, 181, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 210, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220].

РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У цьому розділі визначено основні напрями та принципи емпіричного дослідження, представлені програма та шляхи його організації. Описано комплекс методів, методик і процедур, спрямованих на діагностику міжетнічної толерантності, а також на виявлення рис особистості, що супроводжують її прояви.

2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження

Метою цього розділу є презентація етапів емпіричного дослідження психологічних особливостей міжетнічної толерантності та розробка програми емпіричного дослідження, що відповідає поставленим цілям і завданням. Також передбачено створення комплексу оригінальних психодіагностичних методик і процедур для діагностики показників міжетнічної толерантності.

Програма дослідження традиційно включала три основні етапи: підготовчий, діагностичний та аналітичний, кожен із яких має специфічні завдання та методи для забезпечення комплексного вивчення цього явища:

1. Підготовчий етап – на цьому етапі здійснюється постановка емпіричної гіпотези дослідження, а також визначення кола питань, які будуть розглядатися в процесі дослідження. Це дозволяє сформулювати чіткі цілі та завдання емпіричної частини роботи, що, в свою чергу, визначатиме методологію та методи дослідження, а також організаційні кроки для подальшої реалізації.

2. Діагностичний етап – на цьому етапі розробляється конкретна структура дослідження, що дозволить отримати необхідну інформацію щодо психологічних властивостей міжетнічної толерантності. Визначаються

психодіагностичні методики, які є адекватними меті дослідження. Крім того, формується репрезентативна вибірка для дослідження, визначається час і послідовність проведення діагностичного експерименту, що забезпечить точність та надійність отриманих результатів.

3. Аналітичний етап – на цьому етапі здійснюється збір емпіричних даних, отриманих у процесі діагностичного етапу. Після цього визначається метод аналізу цих даних, що відповідає меті дослідження. Аналітичний етап включає обробку отриманих результатів, їх інтерпретацію та формулювання висновків, що дозволяють підтвердити або спростувати емпіричну гіпотезу та досягти поставлених цілей дослідження.

В емпіричному дослідженні, яке було проведене на протязі 2021-2024 років, приймали участь студенти різних факультетів Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського». Вибірку дослідження склали 352 особи у віці від 18 до 42 років.

При відборі психодіагностичного інструментарію були враховані такі вимоги: відповідність меті дослідження (методики повинні бути спрямовані на отримання інформації, яка є релевантною для досягнення поставлених цілей); наукова обґрунтованість (підтвердження валідності, надійності та об'єктивності інструментарію через емпіричні дослідження); чіткість процедури проведення (наявність детальних інструкцій і конкретних алгоритмів для забезпечення правильного використання методики); репрезентативність результатів (здатність методики відображати реальні особливості досліджуваних явищ і забезпечувати можливість їх узагальнення); об'єктивність обробки даних (можливість мінімізувати вплив суб'єктивних факторів під час аналізу та інтерпретації результатів); зручність використання (доступність інструментарію в застосуванні, включаючи адаптацію до специфічних умов дослідження); етичність (дотримання принципів конфіденційності, добровільності участі та відсутності ризиків для досліджуваних осіб). Ці вимоги забезпечують отримання якісних і

достовірних результатів, що є основою для коректної інтерпретації та подальших висновків [65].

Таблиця 2.1.

Цільове призначення психодіагностичного інструментарію

№ з/п	Методика	Діагностична мета
1	Шкала соціальної дистанції (шкала Е. Богардуса)	Дослідження когнітивного компонента міжетнічної толерантності
2	Опитувальник «Індекс толерантності»	Індивідуальні чинники міжетнічної толерантності особистості, прояви поведінкового компонента міжетнічної толерантності
3	16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла	Дослідження особистісних рис особистості із різними типами схильності до міжетнічної толерантності: прояви когнітивного, контрольно-регулятивного компоненту та поведінкового компонентів міжетнічної толерантності
4	Методика «Типи етнічної ідентичності»	Зв'язок типу ідентичності особистості із різними рівнями схильності до міжетнічної толерантності; дослідження мотиваційно-ціннісного компонента міжетнічної толерантності
5	Шкала етнонаціональних установок	Соціально-психологічні чинники розвитку етнічної толерантності, прояви когнітивного компонента міжетнічної толерантності особистості
6	Загальна комунікативна толерантність	Вивчення поведінкового компонента міжетнічної толерантності
7	Методика діагностики комунікативних установок	Вивчення когнітивного компонента міжетнічної толерантності
8	Діагностика рівня емпатійних здібностей	Дослідження контрольно-регулятивного компоненту міжетнічної толерантності
9	Діагностика індивідуальних цінностей Ш. Шварца	Вивчення мотиваційно-ціннісного компонента міжетнічної толерантності

Продовження Таблиці 2.1

10	«Я-структурний тест»	Дослідження особистісних рис осіб із різними типами схильності до етнічної толерантності. Вивчення контрольно-регулятивного компоненту міжетнічної толерантності

2.2. Короткий огляд методик, спрямованих на вивчення міжетнічної толерантності

Опитувальник «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв) (адапт. укр. А. Османова, Л. Співак) [103]

Даний опитувальник призначений для оцінки загального рівня толерантності особистості. Його стимульний матеріал складається з тверджень, що охоплюють як загальне ставлення до оточуючого світу і людей, так і специфічні соціальні установки, які проявляються у різних аспектах взаємодії.

Методика дозволяє виявити рівень толерантності або інтолерантності через оцінку таких сфер: ставлення до соціальних груп (оцінюється прийняття або відторгнення людей, які належать до меншин, мають психічні захворювання або перебувають у скрутному матеріальному становищі); комунікативні установки (аналізується повага до думок опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів, здатність до продуктивної співпраці та прагнення уникати агресивної поведінки); етнічна толерантність (увага зосереджена на сприйнятті представників інших рас і етнічних груп, ставленні до власної етнічної групи, а також на готовності до взаємодії з іншими культурами). Методика охоплює різноманітні аспекти соціальних відносин і дозволяє виявити як позитивні, так і негативні тенденції у взаємодії особистості з оточенням. Важливою складовою є оцінка культурної дистанції, яка демонструє рівень комфортності людини у взаємодії з представниками інших культур.

Стимульний матеріал опитувальника включає 22 твердження, що відображають загальне ставлення до навколишнього середовища та інших людей, а також соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляється толерантність або інтолерантність. Отримані результати обробляються двома способами: кількісно, коли рівень толерантності визначається за кількістю набраних балів (низький – інтолерантність, середній або високий – толерантність); або якісно, шляхом підрахунку балів за окремими субшкалами. Автори пропонують таку структуру субшкал: етнічна толерантність, соціальна толерантність і толерантність як риса особистості. Субшкала «етнічна толерантність» оцінює ставлення особи до представників різних етнічних груп та її установки в міжкультурній взаємодії. Субшкала «соціальна толерантність» відображає ставлення до різних соціальних груп (меншин, осіб з психічними розладами, злочинців тощо) та її установки щодо соціальних процесів. Субшкала «толерантність як риса особистості» дає змогу діагностувати особистісні риси, установки та переконання, що визначають ставлення людини до різноманітних явищ у навколишньому світі.

Застосування цієї методики є доцільним у дослідженнях міжособистісних і міжетнічних відносин, у сфері освіти для формування толерантних цінностей у молоді, а також у психологічній практиці для виявлення конфліктних зон і пошуку шляхів їх вирішення. Інструмент дозволяє отримати цінну інформацію для аналізу соціальних процесів і формування гармонійних міжгрупових відносин.

«Шкала соціальної дистанції» (шкала Е. Богардуса, модифікація Н. Паніної) [109]

Дана шкала спрямована на вимірювання ступеня соціальної дистанції, яку особистість готова підтримувати щодо представників різних соціальних, етнічних, расових чи інших груп. Цей інструмент дозволяє оцінити, наскільки людина готова інтегрувати представників інших соціальних чи

етнічних груп у своєму житті, а також виявити рівень толерантності або інтолерантності до певних категорій осіб.

Метою є виявлення соціальної дистанції між особистістю та різними групами людей, а також оцінка ставлення до інших етнічних, соціальних, релігійних та культурних груп. Це дозволяє визначити, наскільки відкритою є особистість до спілкування, співпраці та взаємодії з людьми, які відрізняються від неї за своїми соціальними, етнічними чи культурними характеристиками.

Основні параметри, що вимірюються за шкалою: соціальна дистанція (ступінь відчуженості або наближеності, яку людина відчуває до представників інших груп); толерантність (готовність сприймати і взаємодіяти з представниками різних груп без упереджень); інтолерантність (відчуження, агресія або небажання взаємодіяти з іншими групами на основі їхніх відмінностей).

Шкала складається з серії тверджень, в яких респонденту пропонується оцінити, наскільки він або вона готові до різних форм взаємодії з представниками певних груп. Наприклад, опитуваний може бути запитаний, чи готовий він працювати, навчатися, або бути друзями з представниками іншої етнічної групи. Відповіді на ці запитання дозволяють виміряти рівень соціальної дистанції, яку респондент підтримує по відношенню до інших груп.

Шкала соціальної дистанції є корисним інструментом у дослідженнях міжетнічних відносин, соціальної інтеграції, міжкультурної комунікації та вивчення соціальної толерантності. Вона також застосовується для виявлення наявності стереотипів і упереджень у різних соціальних групах і може бути використана в соціальній психології, педагогіці та соціальних науках для аналізу рівня соціальної інтеграції та взаєморозуміння.

*Методика «Загальна комунікативна толерантність» (В. Бойко)
(адапт. укр. А. Шевенко) [162]*

Дана методика спрямована на визначення рівня толерантності особистості у міжособистісному спілкуванні. Вона дозволяє оцінити, наскільки людина здатна проявляти терпимість, приймати інших такими, якими вони є, не піддаючись негативним емоціям, упередженням чи стереотипам. Методика аналізує поведінку людини в різних комунікативних ситуаціях і визначає, як вона реагує на недоліки, особливості або непередбачувані дії інших людей. Це дає змогу виявити слабкі місця в міжособистісній взаємодії, наприклад, схильність до критичності, дратівливості чи упередженості.

Дослідження проводиться через аналіз відповідей респондентів на спеціально розроблені твердження, які відображають різні аспекти їхнього ставлення до оточуючих. Результати методики дозволяють класифікувати рівень комунікативної толерантності за кількома шкалами, зокрема: терпимість до чужих слабкостей; сприйняття недоліків і недосконалостей інших; готовність до конструктивного вирішення конфліктів; здатність не піддаватися емоційним реакціям у стресових ситуаціях.

Методика має важливе значення для психологів, педагогів та керівників, оскільки дозволяє виявити проблеми в комунікативній поведінці та знайти шляхи їх вирішення для гармонізації стосунків у різних соціальних групах.

Методика складається з 45 тверджень, що розподілені на 9 шкал, по 5 тверджень в кожній. Ці шкали включають: «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини», «Використання себе як еталона при оцінці поведінки та образу думок інших людей», «Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей», «Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів», «Прагнення переробити або перевиховати партнерів», «Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним»», «Невміння прощати іншим помилки, незручності або неприємності, завдані ненавмисно», «Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється іншими

людьми», «Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших». Індикатори цих шкал відображають різні аспекти прояву комунікативної толерантності.

В. Бойко виокремлює кілька видів комунікативної толерантності, кожен з яких характеризує специфічні аспекти взаємодії людини з іншими:

- *ситуативна комунікативна толерантність* (проявляється у ставленні конкретної особистості до окремої людини. Низький рівень цього виду толерантності відображається у висловлюваннях типу: «Не можу терпіти цю людину», «Він мене дратує», «Мене обурює все, що він робить». Високий рівень ситуативної толерантності, навпаки, свідчить про здатність зберігати спокій, контролювати емоції та не піддаватися негативним почуттям у взаємодії з певною людиною, навіть за наявності конфліктних ситуацій);

- *типологічна комунікативна толерантність* (виявляється у ставленні до певних типів особистостей або груп людей, наприклад, представників конкретної раси, національності чи соціального прошарку. Вона включає в себе здатність уникати стереотипного мислення, упереджень та дискримінації. Високий рівень цього виду толерантності важливий у багатокультурних суспільствах, де взаємодія з різними соціальними та етнічними групами є частиною повсякденного життя);

- *професійна комунікативна толерантність* (виникає в процесі професійної діяльності. Цей вид толерантності є особливо важливим для представників професій, що передбачають постійний контакт із людьми, наприклад, для лікарів, медсестер, працівників сфери обслуговування, вчителів та психологів. Їхня терпимість виявляється у ставленні до примх, вимог чи емоцій клієнтів та пацієнтів. Вона сприяє побудові довірливих стосунків, зниженню конфліктності та підвищенню ефективності взаємодії);

- *загальна комунікативна толерантність* (це тенденція до толерантного ставлення до людей у цілому. Вона залежить від особистісних характеристик, моральних принципів, рис характеру, а також рівня

психічного здоров'я людини. Цей вид толерантності формує основу для всіх інших її проявів і визначає загальний стиль міжособистісного спілкування).

Усі види комунікативної толерантності взаємопов'язані між собою та формують цілісну систему, яка дозволяє особистості ефективно взаємодіяти з людьми, враховуючи їх індивідуальні особливості, соціальні ролі та культурні відмінності. Розвиток комунікативної толерантності є важливою умовою для побудови гармонійних міжособистісних і міжгрупових стосунків, що сприяють зменшенню конфліктів та створенню сприятливого соціального середовища.

«Шкала етнонаціональних установок» (О. Хухлаєв, І. Кузнєцова, Н.Ткаченко) ((адапт. укр. Т. Траверсе) [142]

Методика спрямована на вивчення специфічних установок особистості щодо етнічних та національних груп, а також на аналіз того, як ці установки впливають на міжетнічні відносини в суспільстві. Вона дає можливість оцінити, як людина ставиться до різних культур, національних меншостей, етнічних груп, а також наскільки вона готова до толерантного сприйняття відмінностей, що існують між різними етнічними спільнотами.

Методика дозволяє визначити кілька ключових аспектів етнонаціональних установок: ставлення до власного етносу (наскільки людина горда своєю культурною та етнічною приналежністю, а також її відкритість до інтеграції з іншими культурами); ставлення до інших етнічних груп (чи є у респондента стереотипи чи упередження щодо представників інших націй, чи готовий він до відкритості та співпраці з ними); етнічна толерантність (рівень терпимості до культурних та соціальних відмінностей, бажання зберігати гармонію в суспільстві, незважаючи на етнічні чи національні різниці); етнічна інтолерантність (схильність до відчуження або агресивного ставлення до представників інших етнічних груп).

Шкала етнонаціональних установок складається з 20 тверджень, що входять до 4 шкал: націоналістична шкала (характеризує ставлення до

домінуючої нації як до найбільш важливої та вищої за інші нації); патріотична шкала (визначає позитивні установки до своєї країни та культури, але без ворожих відносин до інших націй); нейтральна шкала (відображає нейтральне ставлення, де особа не проявляє явної прихильності чи антипатії до представників інших етнічних груп); негативістська шкала (виявляє рівень відкритості та готовності до прийняття різних етнічних та культурних груп без упереджень).

Ця методика допомагає не лише виявити етноцентричні або етнічні упередження, але й зрозуміти, наскільки особистість готова до зміцнення міжетнічних зв'язків, розвитку міжкультурного діалогу та сприяння інклюзивному суспільству. Вона є корисним інструментом у соціальних, педагогічних та психологічних дослідженнях, а також може бути застосована в практиці національної політики для покращення міжетнічних відносин.

*Методика «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижова)
(адапт. укр. А. Османова, Л. Співак) [103]*

Дана методика спрямована на вивчення особливостей етнічної ідентичності особистості, зокрема, на визначення типу її ставлення до етнічної приналежності та взаємодії з іншими етнічними групами. Ця методика дозволяє досліджувати, як особистість сприймає свою етнічну належність, а також її готовність до взаємодії з представниками різних етносів та культур.

Метою методики є виявлення типів етнічної ідентичності, що визначають поведінку, ставлення та міжетнічні взаємодії особистості. Методика дозволяє виявити, як етнічна приналежність впливає на соціальні установки, рівень толерантності до інших етнічних груп і готовність до культурної інтеграції.

Методика включає 30 тверджень, що розподіляються на 6 шкал, кожна з яких спрямована на вивчення різних аспектів етнічної самосвідомості особистості. Ось основні шкали цієї методики: етнігілізм (це заперечення

або зневажання етнічної приналежності, що характеризується відсутністю ідентифікації з власною етнічною групою або навіть відчуттям її безглуздості чи непотрібності. Людина може мати нейтральне або негативне ставлення до свого етнічного походження); етнічна індиферентність (це байдужість до своєї етнічної приналежності. Особа не надає великого значення своїй етнічній ідентичності і, зазвичай, не проявляє яскраво вираженого етнічного патріотизму або антипатії); норма (позитивна етнічна ідентичність) (це здорове ставлення до своєї етнічної групи, що характеризується гордістю за своє походження і бажанням зберігати культурну та соціальну спадщину, але без агресії чи неприязні до інших груп); етнотогоїзм (це надмірне піднесення власної етнічної групи та зневага або неприязнь до інших етнічних груп. Людина може вважати свою етнічну групу кращою за інші і намагатися отримати переваги для своєї групи); етноізоляціонізм (це схильність до ізоляції своєї етнічної групи від інших. Людина може прагнути зберігати чітку межу між своєю етнічною групою та іншими, проявляючи недовіру або неприязнь до міжетнічного спілкування); етнофанатизм (це крайня форма етнічного патріотизму, що супроводжується фанатичною вірою у винятковість та перевагу своєї етнічної групи. Відзначається агресивним ставленням до інших етнічних груп, бажанням домінувати над ними або навіть виявами насильства). Ці типи етнічної ідентичності дозволяють краще зрозуміти, як особи сприймають свою етнічну належність та їхні ставлення до інших груп, що має значення для дослідження міжетнічних відносин і толерантності.

Ця методика дозволяє досліджувати, як етнічна ідентичність впливає на міжетнічні взаємодії, а також на розвиток етнічної толерантності та інтолерантності. Вона використовується в соціальній психології, педагогіці, культурології для аналізу етнічних стосунків, а також для розробки програм, спрямованих на покращення міжетнічної взаємодії та гармонізацію міжкультурних відносин.

2.3. Аналіз методик, спрямованих на дослідження особистісних рис у контексті міжетнічної толерантності

«Методика діагностики комунікативних установок» (В. Бойко) (адапт. укр. А. Шевенко) [162]

Дана методика спрямована на вивчення особливостей міжособистісного спілкування та оцінку ставлення особистості до інших людей. Вона дозволяє визначити, наскільки людина здатна до толерантного, емпатійного та конструктивного спілкування, а також виявити чинники, що сприяють або перешкоджають гармонійній взаємодії в соціальному середовищі. Методика допомагає аналізувати глибину і характер комунікативних установок, зокрема: рівень прийняття недоліків і особливостей інших людей; схильність до співчуття та емоційної підтримки; готовність до співпраці та конструктивного вирішення конфліктів; здатність утримуватися від упереджених оцінок і негативних емоцій у спілкуванні.

Методика має 25 тверджень, що розподілені на 5 шкал: замаскована жорстокість по відношенню до людей, у судженнях про них (чим більше отриманих балів, тим більш присутня завуальована жорстокість по відношенню до людей); відкрита жорстокість по відношенню до людей (чим більше отриманих балів, тим більш присутня відкрита жорстокість по відношенню до людей); обґрунтований негативізм у судженнях про людей (проявляється в об'єктивно обумовлених негативних висновках про окремі типи людей та певні сторони взаємодії; схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємини з партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю (може проявлятися в переконанні, що негативні ситуації або характеристики окремих осіб є загальними для всіх представників певної групи чи типу людей. Така схильність може обмежувати здатність до об'єктивного оцінювання та розуміння складності соціальних взаємодій, спричиняючи упереджене ставлення і недооцінку можливих варіативностей у поведінці та реакціях партнерів або соціальних

груп); негативний особистий досвід спілкування з оточуючими (вказує, якою мірою вам пощастило в житті на найближче коло знайомих і партнерів по спільній діяльності (попередні шкали оцінювали передусім загальні ситуації)).

Отримані дані аналізуються для визначення домінуючих установок у комунікації. Високий рівень толерантності свідчить про здатність до гармонійного спілкування, тоді як низький рівень може вказувати на схильність до конфліктності, емоційної нестабільності або упередженості.

Методика широко використовується в практичній психології, педагогіці та соціальній роботі для оцінки ефективності комунікативної поведінки, профілактики конфліктів та розробки рекомендацій для покращення міжособистісних стосунків. Результати дослідження за цією методикою надають можливість виявити основні комунікативні стратегії особистості, її сильні та слабкі сторони в міжособистісних контактах.

«Діагностика індивідуальних цінностей» Ш. Шварца

Дана методика спрямована на вивчення ієрархії цінностей особистості, визначення важливості різних життєвих орієнтацій і принципів, які керують поведінкою та рішеннями індивіда. Методика Ш. Шварца дозволяє досліджувати, які саме цінності є визначальними для людини і як вони впливають на її соціальні та міжособистісні взаємодії, зокрема в контексті міжетнічних відносин і толерантності.

Метою є оцінка основних цінностей, які визначають ставлення людини до себе, до інших людей, а також до суспільних норм і культурних традицій. Це дозволяє краще зрозуміти мотивацію поведінки, а також вплив цих цінностей на готовність людини до взаємодії з представниками інших етнічних та соціальних груп.

Основні цінності, що визначаються за допомогою методики: самостійність (цінність, що зосереджена на важливості самостійного прийняття рішень і реалізації власних ідей; стимулювання (орієнтація на пошук нових і захоплюючих вражень, що сприяють розвитку особистості);

гедонізм (прагнення до особистого задоволення та насолоди життям); досягнення (важливість досягнення успіху, амбіцій та ефективного використання своїх можливостей для досягнення поставлених цілей); влада (прагнення до контролю, впливу на інших та володіння ресурсами); безпека (цінність, орієнтована на стабільність, захист і благополуччя); конформність (готовність дотримуватися встановлених норм і соціальних правил, адаптуючи поведінку до вимог групи); традиції (важливість дотримання звичаїв, обрядів і культури, збереження спадщини); прихильність (цінність міжособистісних відносин, співчуття та підтримки); універсалізм (орієнтація на добробут усіх людей, соціальну справедливість, захист природи та культурного розмаїття).

Ця методика дозволяє оцінити, які цінності є пріоритетними для особистості, і як ці цінності впливають на її соціальну та психологічну поведінку.

Методика Ш. Шварца широко використовується в соціальній та культурній психології для аналізу мотиваційних основ поведінки індивідів і груп, а також для досліджень міжкультурної комунікації, конфліктів і толерантності. Вона допомагає краще зрозуміти, як ціннісні орієнтації людини впливають на її ставлення до представників інших культур і етнічних груп, і може використовуватися для розробки програм культурного обміну або інтеграційних ініціатив в мультикультурних суспільствах.

Методика «Діагностика індивідуальних цінностей» Ш. Шварца була нами адаптована українською мовою (Див. додаток А).

«Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В. Бойко)

Дана методика спрямована на вивчення здатності індивіда розуміти і поділяти емоції та переживання інших людей, що є важливою складовою міжособистісних взаємодій, зокрема в контексті міжетнічної толерантності. Методика дозволяє оцінити, наскільки індивід здатний до емоційного відгуку

на почуття інших, що є критично важливим для гармонійних і толерантних відносин у мультикультурному середовищі.

Метою цієї методики є визначення рівня емпатії у людини, здатності розуміти емоційний стан інших людей, а також готовності до співпереживання та підтримки в різних соціальних ситуаціях. Важливим аспектом є оцінка того, як ці здібності впливають на взаємодію з людьми з різних культурних і етнічних груп.

Ключові аспекти методики охоплюють різні грані емпатійних здібностей, що дозволяє комплексно оцінити здатність людини до емпатії.: раціональний канал емпатії (здатність розуміти почуття та емоції інших людей на основі логічного аналізу); емоційний канал емпатії (уміння емоційно співпереживати та відчувати стан іншої людини); інтуїтивний канал емпатії (здатність інтуїтивно розпізнавати почуття, емоції та наміри інших); установки, які сприяють емпатії (внутрішні орієнтації та переконання, що допомагають проявляти емпатію); здатність до емпатії (загальна схильність до емоційного відгуку на переживання інших); ідентифікація в емпатії (здатність асоціювати себе з іншою людиною, вживаючись у її роль); загальний показник емпатії (інтегральний результат, який характеризує загальний рівень емпатійних здібностей).

Ця методика дозволяє оцінити як окремі аспекти емпатії, так і її загальний рівень, що є важливим для аналізу міжособистісних відносин та соціальної взаємодії.

Методика використовується для оцінки емпатійних здібностей у різних контекстах, зокрема в дослідженнях, що стосуються міжкультурних взаємодій, розвитку толерантності та сприяння інтеграції людей з різних соціальних і етнічних груп. Вона є важливим інструментом у психології, педагогіці та соціальних науках для розуміння того, як індивіди реагують на соціальні і культурні відмінності та наскільки вони здатні до ефективного співіснування у мультикультурному середовищі.

Методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» була нами адаптована українською мовою (Див. додаток Б).

Багатофакторний (16-PF) особистісний опитувальник (Р. Кеттелла)
[189]

Даний опитувальник направлений на вимірювання основних рис особистості, що дозволяють досліджувати широке коло характеристик поведінки, емоцій, взаємодій та когнітивних процесів. Методика охоплює різні аспекти особистісної структури, допомагаючи виявити як стабільні риси, так і варіації поведінки, що впливають на соціальні взаємодії, включаючи міжетнічну толерантність. Тест оцінює 16 первинних та 4 вторинні фактори особистості, які об'єднують широкий спектр характеристик, від властивостей темпераменту до рис характеру. Кожен фактор є біполярним континуумом, де протилежні полюси містять різні детальніші характеристики. Опитувальник включає 187 питань, а отримані результати (сирі бали) перетворюються на стени за нормативними таблицями, розробленими в Лабораторії особистості Університету Ушинського під керівництвом О. Саннікової.

Метою цього опитувальника є оцінка психічних характеристик індивіда, що визначають його поведінку в соціальних ситуаціях, здатність до адаптації, сприйняття інших людей, а також готовність до співпраці в різноманітних контекстах, зокрема міжетнічних і міжкультурних. Результати дозволяють досліджувати, як певні особистісні риси можуть впливати на толерантність, здатність до емпатії, соціальної інтеграції та вирішення конфліктів.

Опитувальник використовується для дослідження не тільки загальних особистісних характеристик, але й для аналізу специфічних рис, таких як емоційна стійкість, соціальна активність, толерантність, відкритість до нових ідей та сприйняття культурних відмінностей, що є важливими у контексті міжетнічних взаємодій. Ця методика широко застосовується в психології,

соціальній роботі, педагогіці, а також у психологічному консультуванні та організаційному розвитку.

Я-структурний тест (Г. Аммон) [179]

Даний тест спрямований на оцінку внутрішньої структури особистості, зокрема на дослідження її самосвідомості, взаємодії з іншими та соціальних ролей. Методика дозволяє виявити, як індивід оцінює свою особистісну ідентичність, свої внутрішні конфлікти та готовність адаптуватися до соціальних змін. Тест орієнтований на вивчення емоційного і когнітивного аспектів самосприйняття, а також на здатність особистості інтегрувати різні соціальні ролі, що важливо для розвитку міжетнічної толерантності.

Опитувальник містить 220 тверджень, на які респондент має дати відповідь, погоджуючись або не погоджуючись із кожним із них. Твердження згруповані в 18 шкал, при цьому запитання різних шкал не перетинаються. Шкали об'єднуються в шість ключових Я-функцій, на вивчення яких спрямована методика. До таких функцій належать: «Агресія, тривога/страх», «Зовнішнє обмеження Я», «Внутрішнє обмеження Я», «Нарцисизм» і «Сексуальність». Кожна з цих функцій, згідно з концепцією Г. Аммона, може проявлятися в конструктивній, деструктивній або дефіцитарній формі. Саме ці аспекти оцінюються відповідними шкалами, що становлять важливу дослідницьку цінність.

Використання цієї методики дає можливість виявити глибину самосвідомості, рівень самоприйняття та здатність до взаєморозуміння в міжкультурних комунікаціях. Вона особливо корисна в контексті вивчення того, як індивід приймає відмінності в поведінці, цінностях та культурах інших людей, що є важливим для підвищення рівня міжетнічної толерантності. В результаті цього тесту можна оцінити, наскільки вплив самосвідомості та внутрішньої інтеграції особистості сприяє її толерантності до різних етнічних, культурних або соціальних груп, а також як ці фактори визначають її соціальні взаємодії та конфліктні ситуації.

Висновки до другого розділу

1. Дослідження психологічних особливостей міжетнічної толерантності майбутніх фахівців соціономічної сфери охоплює емпіричну частину, що складається з трьох етапів. Перший етап передбачав формулювання емпіричної гіпотези, визначення основних проблем дослідження, які у свою чергу окреслюють цілі та завдання емпіричної частини роботи. На другому етапі здійснювалася розробка структури дослідження, яка дозволяє: зібрати інформацію про психологічні особливості міжетнічної толерантності; обрати відповідні психодіагностичні методики, що відповідають меті дослідження; сформувати репрезентативну вибірку та визначити час і послідовність проведення діагностичного експерименту. Останній етап зосереджений на зборі емпіричних даних та виборі методів їх аналізу відповідно до поставленої мети.

2. Обґрунтовано та сформовано вибірку дослідження, яка склала 352 особи. Розроблено комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення психологічних особливостей міжетнічної толерантності в контексті її структурних компонентів: когнітивного, контрольно-регулятивного, мотиваційно-ціннісного та поведінкового. Когнітивний компонент охоплює аспекти, що стосуються знань, уявлень та переконань індивіда щодо різних етнічних груп. Мотиваційно-ціннісний компонент визначає рівень готовності особистості до міжетнічної співпраці, прагнення до розвитку міжкультурних відносин і прийняття різноманіття. Контрольно-регулятивний компонент включає в себе здатність самоконтролю та емоційної регуляції при взаємодії з представниками інших етносів. Поведінковий компонент відображає реальні дії, що демонструють міжетнічну толерантність у взаємодії з іншими, включаючи вербальні та невербальні прояви толерантного ставлення. Ці методики дозволяють комплексно оцінити рівень міжетнічної толерантності,

що є важливим аспектом для підготовки майбутніх фахівців соціономічної сфери.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [11, 167, 211].

У другому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [65, 98, 103, 109, 142, 162, 179, 189].

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У цьому розділі описано та проаналізовано емпіричні данні, що розкривають характер взаємозв'язків міжетнічної толерантності з широким спектром властивостей особистості, що супроводжують її прояви. Викладено результати якісного аналізу (побудова і порівняння «профілів» різних груп досліджуваних): виявлені рівні міжетнічної толерантності сучасних студентів та описані психологічні портрети осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності.

Хочемо нагадати, що міжетнічна толерантність – психологічне явище, яке має складну специфічну структуру і розглядається як комплекс: *когнітивного* (знання та уявлення про психологічні особливості етносів, терпимість до їх цінностей, вірувань, стереотипів і характерних рис; особистісні уявлення, ставлення та когнітивні установки щодо інших націй); *мотиваційно-ціннісного* (цей компонент пов'язаний із етнічною ідентичністю та цінностями особистості: повагою до прав і свобод, рівноправністю у виборі світогляду, визнанням розвитку інших. Мотиваційно-ціннісна сфера формує сенси добра, терпіння, мирного співіснування, допомоги, співпраці, поваги та самоповаги); *контрольно-регулятивного* (баланс самоконтролю, стійкості, захисних механізмів і копінг-стратегій для міжетнічної толерантності. Це проявляється у прихильності до толерантності, здатності гармонізувати стан, долати дратівливість, виявляти самовладання, емпатію, повагу та доброзичливість); *поведінкового* (це система вмінь, норм і навичок, яка формує поведінковий репертуар і схильність до терпимого чи нетерпимого способу взаємодії з представниками різних етносів) компонентів.

3.1. Статистичний аналіз показників міжетнічної толерантності за Шкалою соціальної дистанції (шкала Е. Богардуса)

У ситуації загострення глобалізаційних та міграційних процесів, а також посилення міжнародних конфліктів у більшості країн постає питання формування принципів толерантної взаємодії різних національних груп, культурного обміну та взаємозбагачення за необхідності збереження основ своїх самобутніх культур. Від розвинутості етнічної толерантності залежить ефективність міжетнічної комунікації, проблеми стабільності суспільства і національної безпеки в умовах євроінтеграції, взаємодії народів та їх культур. Особливої актуальності ці питання набули і в Україні. Будучи країною, яка безпосередньо межує з країнами Євросоюзу та знаходиться в центрі міграційних потоків, Україні завжди були властиві активні транзитні міграційні потоки, що значно посилились в умовах воєнного стану. Процес міграції населення через міжнародний кордон або в межах країни може охоплювати будь-який вид переміщень незалежно від її тривалості, складу чи причин; міграція включає пересування біженців, переміщених осіб, виселених людей та економічних мігрантів [147]. В таких умовах важливим чинником безконфліктної взаємодії різних етнолінгвістичних груп стає міжетнічна толерантність.

Міжетнічна толерантність трактується як терпимість до проявів іноетнічного менталітету у думках, віруваннях, поведінці, способі життя, висловлюваннях тощо. Варто зазначити, що саме міжетнічна толерантність є коректним проявом міжетнічної взаємодії, а її головна ознака – це обоюдна готовність прийняти інших такими, якими вони є. Вона передбачає визнання рівності всіх етнічних груп, повагу до їхніх культурних особливостей, а також здатність долати упередження та стереотипи, сприяючи гармонійному співіснуванню в багатокультурному середовищі. Етнічна толерантність передбачає право всіх етносів на збереження своїх унікальних рис, без

переваги однієї групи над іншими. Це означає, що жоден етнос не може вважати себе кращим або вищим, а взаємодія базується на рівності, повазі та визнанні різноманіття [4].

Для дослідження проявів етнічної толерантності та її протилежності – ксенофобії у міжнаціональних відносинах українські дослідники (Н. Паніна, В. Паніотто, О. Шестаковський та інші) зазвичай застосовують Шкалу соціальної дистанції Е. Богардуса. Слід зазначити, шкала Богардуса розроблялася у Сполучених Штатах Америки для вимірювання дистанції, що пов'язана з расовою чи національною належністю, віком, статтю, професією, релігією, для вимірювання дистанції між дітьми і батьками. Для застосування у дослідженнях в Україні у 1990-1991 рр. ця шкала була адаптована Н. Паніною та неодноразово апробована у рамках всеукраїнського моніторингу «Українське суспільство» [109].

У квітні 1992 р. шкала Богардуса була вперше застосована для дослідження психологічного стану населення України, а з 1994 р. Київський міжнародний інститут соціології почав проводити щорічний моніторинг міжетнічних стосунків за допомогою цієї шкали [110]. Зараз в Україні за допомогою шкали соціальної дистанції здійснюється два незалежних моніторингових дослідження щодо ставлення населення України до інших національностей (дослідження Н. Паніної і В. Паніотто).

Поняття «соціальної дистанції» означає ступінь відчутної відмінності власної соціальної групи від іншої/інших у процесі взаємодії. Етно-соціальна дистанція – уявне ієрархічне розташування етнічних груп у системі міжетнічних відносин на основі певних маркерів та критеріїв (наприклад, етнічне походження, різниця в рівні розвитку, культурні відмінності, етнічні звичаї тощо) [4].

За дослідженнями Н. Паніної в Україні довгий час (з 1992 по 2022 роки) на тлі досить безконфліктного міжнаціонального співіснування спостерігалось зростання психологічного дистанціювання населення

практично від усіх етнічних спільнот, а особливо від тих, в чиїх країнах відбувались збройні конфлікти (афганці, чеченці, іракці та інші) [110].

Модифікація шкали Е. Богардуса, що була використана для вимірювання міжнаціональних відносин у моніторингу Інституту соціології НАН України та регулярних дослідженнях Київського міжнародного інституту соціології, полягає у відповіді на питання: «Чи готові Ви допустити представників цієї етнічної чи лінгво-етнічної групи як... Сім можливих варіантів відповіді, що пропонувалися: 1. Допустив би як членів родини. 2. Допустив би як близьких друзів. 3. Допустив би як сусідів. 4. Допустив би як колег по роботі. 5. Допустив би як жителів України. 6. Допустив би як відвідувачів України. 7. Не допустив би в Україну.

За допомогою шкали Е. Богардуса оцінюється ступінь соціально-психологічного прийняття людьми один одного, тому її також називають шкалою етнічної прийнятності. Важливим показником толерантності є рівень соціальної дистанції щодо представників певної національності. Відповідно Е. Богардусу, соціальна дистанція характеризує психологічну близькість або відчуженість соціальних чи етнічних спільнот, окремих людей, що сприяє або заважає легкості їхній взаємодії. Ця шкала вимірює рівень прийнятності для респондентів представників певної національності.

На думку В. Паніотто, соціальна дистанція Е. Богардуса не може бути «абсолютним вимірювачем» рівня ксенофобії чи толерантності, проте вона безумовно пов'язана з цим рівнем. Крім того, ми можемо порівняти між собою різні соціально-демографічні групи, а також дати адекватну картину динаміки процесів [111]. Н. Паніна уточнює, що підвищення соціальної дистанційованості свідчить не про «нетерпимість» у повному обсязі, а лише про один із її складників – психологічну схильність до відторгнення небажаних соціальних контактів із представниками інших культур. Н. Паніна вважає, що на підставі показників національної дистанційованості певною мірою можна судити про рівень національної толерантності та про певні її аспекти. Але, наводячи прямі дані, отримані за допомогою шкали соціальної

дистанції, коректніше говорити про індекси національної дистанційованості, що віддзеркалюють ступінь психологічної відкритості або закритості людей щодо контактів із представниками інших («чужих») культур чи соціальних груп [109].

Шкала соціальної дистанції Е. Богардуса дозволяє вимірювати психологічну готовність до зближення або, навпаки, відторгнення людей іншої національності або групи незалежно від їх особистісних якостей та особливостей представників іншої національності. Шкала Е. Богардуса дає можливість визначити ту дистанцію у соціальних контактах, яку людина бажає зберігати між собою та представниками іншої/інших етнічної(их)/національної(их) груп [109].

Крім того, на думку Р. Парка, шкала дозволяє судити не лише про ступінь інтеграції та солідарності суспільства, а й про загальний рівень розвитку демократичної культури. Хоча шкала Е. Богардуса називається шкалою соціальної дистанції, вважається, що вона вимірює саме етносоціальну дистанцію, оскільки ми опитуємо респондентів про представників інших етнічних чи національних спільнот. Однак слід зазначити, що на вимірювану етносоціальну дистанцію можуть накладатися й інші параметри відчуження, такі як: релігійна, соціально-класова або расова дистанція [164].

Незважаючи на деякі вищеописані недоліки застосування шкали Е. Богардуса для визначення етнічної толерантності, слід зазначити, що кращого вимірювального «інструменту» для цієї тематики на сьогодні в Україні, на нашу думку, не існує. Отже, шляхом ранжування представників різних етносів, відзначаючи їхню ступінь прийнятності особисто для себе лише за одним із зазначених критеріїв було встановлено рівень соціальної дистанції українців юнацького віку з певними етнічними чи лінгво-етнічними групами.

Для інтерпретації результатів було обрано трактування Н. Паніної [109]: «національна толерантність» – значення від 0 до 4 балів, «національна

відокремленість» – значення від 4 до 5 балів, «національна ізолюваність – значення від 5 до 6 балів, «ксенофобія» – значення від 6 балів і вище.

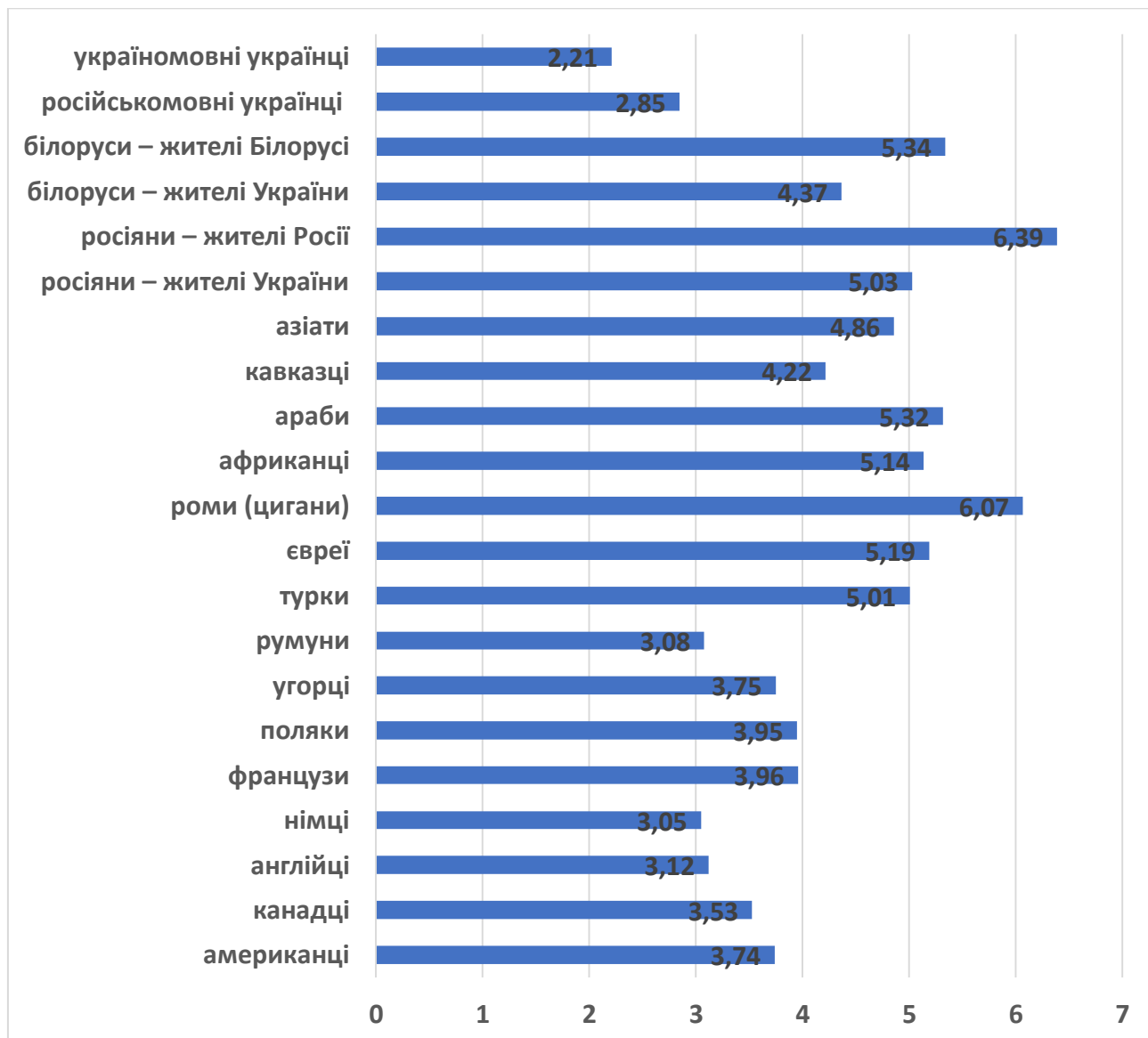

Рис. 3.1. Рівень етнічної дистанції респондентів юнацького віку України з певними етнічними групами (шкала Богардуса), вересень 2023

Отже, першим показником є інтегральний індекс національної дистанції (ПНД), який являє собою середнє значення для всіх респондентів і становить 4,18 бали (сума індивідуальних оцінок, що запропоновані для оцінки етносів, поділена на кількість оцінених етносів). У відповідності до запропонованої шкали, цей показник відповідає позиції «національна відокремленість» – значення ПНД від 4 до 5 балів. Таким чином, на сьогодні

не можна говорити про повну відкритість до інших етносів українських студентів, котрі взяли участь в цьому дослідженні, але тенденція до відкритості та соціального прийняття інших етнічних чи лінгво-етнічних груп присутня. Тим паче тут не йдеться про повну ізолюваність або настрої ксенофобського характеру. Тобто, середні значення індексу толерантності свідчать про дещо відсторонене ставлення студентів України до інших національностей але, про агресію тут не йде мова.

Найменша соціальна дистанція до україномовних українців (індекс 2,21) та російсько-мовних українців (індекс 2,85). Відповідно, більшість опитаних готові допустити представників цих груп як членів своєї родини і близьких друзів. Мінімальна соціальна дистанція означає сприйняття інших як добрих знайомих, таких, як ти сам, зацікавлення один одним і національною культурою, прагнення до взаємодії, врахування оригінальності та індивідуальності іншого. Така дистанція веде до відкритості та найтіснішої взаємодії між людьми і засвідчує толерантне ставлення людей один до одного. Це означає, що серед студентів нашої вибірки питання мови не є конфліктогенним, вони цілком розуміють та приймають як російськомовних, так і україномовних українців. Можливо, це можна пояснити традиційною двомовністю Півдня України.

Потім за збільшенням соціально-етнічної дистанції слідує німці, румуни, англійці та канадці (індекси 3,05; 3,08; 3,12; 3,53), далі – американці, угорці поляки, французи (індекси 3,74; 3,75; 3,95; 3,96). Значення ПНД менше ніж 4 бали означає деякий ступінь відкритості до безпосередніх контактів (сімейних, дружніх, сусідських, виробничих) і може розцінюватися як показник певного рівня толерантності. У парадигмі соціальної дистанційованості це значення інтерпретується як «свої». На перший погляд це досить дивно, бо до 2020 року з представниками цих етносів була значно більша соціальна дистанція. Такі різкі зміни можна пояснити корективами, які внесло повномасштабне вторгнення росії в Україну. Майже всі ці країни найбільше допомогли Україні як зброєю, так і соціально-економічною

підтримкою українських біженців. Цікаво, що Друга світова війна на сьогодні майже не залишила негативних етнічних упереджень щодо німців, що зумовлено значною допомогою Німеччини біженцям з України.

Трохи більша дистанція, з представниками кавказької національності, білорусами – жителями України та азіатами (індекси 4,22; 4,37; 4,86). Значення ІНД від 4 до 5 балів за трактуванням Н. Паніної є показником національної відокремленості й свідчать про те, що люди тією чи іншою мірою схильні до національного відокремлення та стосовно цих національностей займають таку позицію: «Нехай живуть в Україні, але мені не хотілося б вступати з ними в безпосередні контакти». Стосовно кавказців, білорусів, що живуть в Україні та азіатів, такий рівень дистанції може означати знижену толерантність та сприйняття представників цих національностей як «не зовсім своїх, і не зовсім чужих». Таке ставлення до кавказців і азіатів пояснюється культурними, релігійними та світоглядними відмінностями, а щодо стосунків з білорусами внесла корективи їхня підтримка росії у війні з Україною.

Далі за збільшенням соціально-етнічної дистанції стоять турки, росіяни – жителі України, африканці, євреї, араби та білоруси – жителі Білорусі (індекси, відповідно, 5,01; 5,03; 5,14; 5,19; 5,32; 5,34). Значення ІНД від 5 до 6 балів характеризують орієнтацію на національну ізолюваність людей, котрі не бажають бачити представників вищеназваних національностей у якості громадян своєї країни, але не заперечують, щоб вони відвідували Україну як гості чи туристи. Це означає сприйняття їх як «достатньо чужих» та може означати латентну (не проявлену) ксенофобію. На думку Н. Паніної ця прихована форма ксенофобії є своєрідним проявом «толерантності» – «Взагалі я не хочу з ними спілкуватися, але, гаразд, нехай приїжджають погостювати, якщо хочуть». Пояснити ізолюване ставлення української молоді до представників цих етнічних груп можна, виходячи зі специфіки самих діаспор, які є теж достатньо закритими і традиційно зайняті в окремих галузях праці.

Найбільша соціальна дистанція в нашій студентській вибірці до ромів (циган) (індекс 6,07) та росіян – мешканців росії (6,39), що на нашу думку цілком зрозуміло в теперішніх реаліях. Щодо ромів, то такий високий рівень дистанціювання з ними був історично сформований і майже не змінювався з часів незалежності України. А от різке підвищення соціальної дистанційованості від росіян почалося з моменту їх повномасштабного вторгнення в Україну. Переважна більшість українців (68,7%) не допускали б росіян навіть як туристів, і лише 5.3% хотіли б мати їх за сусідів. За інтерпретацією Н. Паніної значення ІНС вище 6 балів характеризує поширеність відкритих ксенофобічних установок, небажання взагалі допускати у свою країну представників цих національностей та сприйняття їхніх представників як «цілком чужих» та «інших». Максимальна соціальна дистанція означає, що українці тримаються автономно та відокремлено від певного етносу, стосунки і комунікації на такій дистанції переважно символічні й формальні. В залежності від конкретних обставин, може бути як конфліктна взаємодія, так і вимушене дотримання формального етикету як культурного способу спілкування, що дозволяє приховувати свою особистість, власну індивідуальність та етнічну оригінальність.

Таблиця 3.1

Розподіл відповідей на запитання: «Чи згодні Ви допустити представників перерахованих етнічних груп як...» (у % до всіх опитаних)

Етнічна чи лінгво-етнічна група	Готовий допустити представників цієї групи як...							
	Членів родин (1 бал)	Ближніх друзів (2 бали)	Сусідів (3 бали)	Колег по роботі (4 бали)	Мешканців України (5 балів)	Відвідувачей України (6 балів)	Не пускав би в Україну (7 балів)	Індекс національної дистанції (ІНД)
Американці	15.8%	10.6%	5.5%	5.7%	4.0%	35.1%	23.3%	3.74
Канадці	29.6%	20.4%	8.7%	6.3%	6.6%	22.3%	6.1%	3.53
Англіїці	16.9%	11.9%	7.6%	5.8%	4.6%	32.2%	25.5%	3.12
Німці	23.4%	24.6%	10.3%	4.2%	5.3%	14.6%	17.6%	3.05

Французи	15.2%	11.1%	6.9%	4.5%	3.9%	34.2%	24.2%	3.96
Поляки	12.9%	8.7%	9.8%	2.2%	13.8%	18.7%	33.9%	3.95

Продовження таблиці 3.1.

Угорці	20.4%	17.6%	11.3%	3.1%	5.5%	17.5%	24.6%	3.75
Румуни	18.4%	13.4%	7.5%	2.2%	12.7%	12.0%	33.8%	3.08
Турки	6.2%	5.6%	4.2%	4.3%	4.8%	25.6%	50.2%	5.01
Євреї	15.9%	14.4%	7.7%	5.0%	3.5%	13.8%	39.7%	5.19
Роми (цигани)	17.4%	5.4%	5.5%	3.2%	12.7%	12.0%	43.8%	6.07
Африканці	15.2%	8.2%	13.3%	2.2%	13.2%	15.4%	32.5%	5.14
Араби	8.2%	4.3%	4.6%	4.2%	3.6%	10.8%	65.2%	5.32
Кавказці	16.4%	14.6%	6.7%	3.1%	18.9%	19.1%	21.2%	4.22
Азіати	17.7%	18.4%	8.3%	5.3%	6.7%	16.1%	14.4%	4.86
росіяни жителі України	– 5.2%	4.6%	4.3%	2.2%	3.6%	29.8%	51.2%	5.03
росіяни жителі росії	– 5.0%	5.1%	5.3%	4.6%	5.8%	9.4%	68.7%	6.39
Білоруси жителі України	– 12.4%	5.8%	7.6%	2.3%	3.7%	26.8%	41.5%	4.37
Білоруси жителі Білорусі	– 32.8%	12.7%	10.0%	3.9%	18.4%	12.4%	9.9%	5.34
російськомовні і українці	37.7%	15.4%	7.3%	5.3%	5.1%	25.7%	3.4%	2.85
Україномовні українці	44.6%	12.4%	4.7%	4.1%	16.1%	9.9%	8.1%	2.21

Таблиця 3.2

**Середні значення етносоціальної дистанції щодо національних груп
серед дорослого населення України та студентів вибірки, що
досліджується**

Національні або етнолінгвістичні групи	Індекс національної дистанції (ІНД) серед студентів	ІНД за даними всеукраїнського опитування громадської думки	ІНД за даними всеукраїнського опитування громадської думки

	досліджуваної вибірки, вересень, 2023	«Омнібус», 2020 (КМІС)	«Омнібус» жовтень, 2023 (КМІС)

Продовження таблиці 3.2.

Американці	3.74	5.0	3.07
Канадці	3.53	-	3.04
Англіїці	3.12	-	-
Німці	3.05	4.8	3.32
Французи	3.96	-	3.35
Поляки	3.95	4.7	2.93
Угорці	3.75	5.1	-
Румуни	3.08	5.3	4.23
Турки	5.01	5.5	-
Євреї	5.19	5.1	-
Роми (цигани)	6.07	-	4.75
Африканці	5.14	-	4.69
Араби	5.32	5.9	-
Кавказці	4.22	5.0	-
Азіати	3.86	-	-
росіяни – жителі України	5.03	-	4.96
росіяни – жителі росії	6.39	4.8	6.38
Білоруси – жителі України	4.37	-	4.04
Білоруси – жителі Білорусі	5.34	4.3	5.30
російськомовні українці	2.85	-	2.95
Україномовні українці	2.21	2.4	2.03

Якщо порівнювати ці дані, то ми бачимо, що 3 роки суттєво (на 0.5 бали і більше) зменшилася соціальна дистанція, тобто покращилося ставлення до німців, канадців, американців і французів, тобто до представників головних союзників України в боротьбі з росією. Ставлення до

поляків майже не змінилося, але після блокування польськими фермерами українсько-польського кордону (вже після нашого дослідження) напевно дещо погіршилось. За останній рік погіршилося лише ставлення до російськомовних українців.

Отже, шкала Богардуса хоча й називається шкалою соціальної дистанції, стає очевидно, що вона вимірює саме етносоціальну дистанцію, бо ми опитуємо респондентів щодо представників інших етнічних чи національних спільнот.

3.2. Факторна структура особистості (за Р. Кеттеллом) представників різних рівнів міжетнічної толерантності

У даному розділі за допомогою кореляційного аналізу ми проаналізуємо кореляційні зв'язки з усіма показниками міжетнічної толерантності, що діагностуються різними методиками. Це дозволить не тільки встановити характер взаємозв'язків між показниками міжетнічної толерантності, а й встановити особливості прояву різних рівнів міжетнічної толерантності.

Наступним етапом буде зроблено групування осіб за рівнем розвитку міжетнічної толерантності (високим та низьким), що дозволить більш детально дослідити психологічні особливості цього феномену. Це групування допоможе виявити специфічні риси, властиві людям з різними рівнями толерантності, а також з'ясувати, як саме рівень толерантності впливає на соціальну взаємодію, поведінку та міжетнічні стосунки. Дослідження таких груп дозволить виявити ключові фактори, що сприяють формуванню міжетнічної толерантності, а також розробити рекомендації для соціальних, освітніх та психологічних практик, спрямованих на підвищення рівня толерантності в суспільстві.

Розглянемо співвідношення показників національної дистанційованості (Шкала Е. Богардуса в модифікації Н. Паніної) [109], показника міжетнічної

толерантності («Індекс толерантності» Г. Солдатової) [103] та факторів особистості за методикою «16-факторний особистісний опитувальник» (16-PF) Р.Кеттелла [189] (табл. 3.3).

Як видно з таблиці 3.3, кореляційні значення показника міжетнічної толерантності доволі схожі зі значеннями показника національна толерантність. Це означає, що дійсно, Шкалу національної дистанції Е. Богардуса можна застосовувати для визначення рівня міжетнічної толерантності. Тож, розглянемо значущі взаємозв'язки показника міжетнічної толерантності з факторною структурою особистості.

Таблиця 3.3

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками факторів особистості 16-PF та показником міжетнічної толерантності

16 PF	Показники міжетнічної толерантності				
	Міжетнічна толерантність	Національна толерантність	Національна відокремленість	Національна ізолюваність	Ксенофобія
A	204**	198**	-138*	-174**	-216**
C				-129*	-135*
E	-123*	-132*			236**
F	278**	245**	-179**		
G	177**	189**			-269**
H			241**		
I	106*	138*		-123*	-134*
L	-316**	-343**	176**	279**	394**
N	-314**	-299**	-126*		
O	-304**	-326**		308**	
Q1			-237**	-155*	117*
Q2	-126*	-128*		124*	199**
Q3	157*	139*	222**	-130*	-282**
Q4					374**

QI	236 ^{**}	258 ^{**}		-111 [*]	-242 ^{**}
QII	160 [*]				
QIV	-129 [*]	-131 [*]	112 [*]	220 ^{**}	278 ^{**}

Примітка: тут і далі: 1) нулі та коми опущені; 2) ^{**} - зв'язок на рівні 1%;

^{*} - зв'язок на рівні 5%; 3) позначення факторів особистості за методикою 16-PF Кеттелла: А (афектотимія – сизотимія), С (сила – слабкість «Я»), Е (домінантність – конформність), F (безпечність – заклопотаність), G (сила – слабкість «Над-Я»), Н (сміливість – боязкість), І (м'якість – твердість), L (підозрілість – довірливість), М (мрійливість – практичність), N (проникливість – наївність), О (схильність до відчуття провини – самовпевненість), Q1 (радикалізм – консерватизм), Q2 (самодостатність – залежність від групи), Q3 (високий – низький самоконтроль), Q4 (напруженість – розслабленість), QI (екстраверсія – інтроверсія), QII (тривожність – емоційна стабільність), QIII (кортикальна жвавість – сенситивність), QIV (незалежність – покірність).

Найбільш значущі кореляційні значення різного знаку (на рівні 1%) виявлено між показником міжетнічної толерантності та такими факторами особистості як: довірливість L-, наївність N-, спокій O-, безпечність F+, екстраверсія QI+, комунікабельність A+, висока нормативність поведінки G+. Також є значущими на рівні 5% взаємозв'язки з конформністю E-, високим самоконтролем Q3+, чутливістю I+, емоційною стабільністю QII-.

Отримані взаємозв'язки може означати те, що міжетнічна толерантність супроводжується переважно такими рисами як: відкритість, товариськість, терпимість, поступливість, довірливість (L-); простота, відвертість, наївність, прямолінійність, природність, емоційність, безпосередність, невміння аналізувати мотиви партнера (N-); безтурботність, самовпевненість, оптимізм, впевненість в собі, сміливість, спокій, відсутність почуття провини (O-); життєрадісність, імпульсивність, захопленість,

безрозсудність у виборі партнерів по спілкуванню, емоційна значущість соціальних контактів, експресивність, експансивність, емоційна яскравість у відносинах між людьми, динамічність спілкування (F+); соціальна контактність, легке встановлення і підтримка міжособистісних зв'язків (QI+); природність, невимушеність, готовність до співпраці, пристосовність, активність в усуненні конфліктів, увага до людей (A+); сумлінність, відповідальність, стабільність, врівноваженість, наполегливість, схильність до моралізування, розумність (G+). Також з підвищенням етнічної толерантності зростає: м'якість, тактовність, лагідність, поступливість, покірність, шанобливість, скромність (E-); чутливість, романтизм, жіночність, схильність до співчуття, співпереживання і розуміння інших (I+).

Отримані дані узгоджуються з даними з наукових джерел щодо рис, притаманних толерантним особистостям в цілому, але дещо здивувала підвищена безтурботність, наївність, невміння аналізувати мотиви партнера, конформність, покірність, жіночність. Скоріше за все це негативні тенденції, які можуть загостритись при надмірній етнічній толерантності.

За показником «Національна відокремленість» виявлено значущі кореляційні зв'язки різного знаку за факторами: консерватизм Q1-, високий самоконтроль Q3+, стриманість F-, підозрілість L+ на рівні 1%, а також з факторами замкнутість A-, прямолінійність N-, та незалежність QIV+ на 5% рівні.

Це може означати, що із зростанням національної відокремленості стають більш яскравими такі риси як: консервативність, стійкість традицій, сумнів у ставленні до нових ідей і принципів, схильність до моралізації, опір змінам, вузькість інтересів, орієнтація на конкретну реальну діяльність, схильність до обережності і компромісів щодо нових людей (Q1-); цілеспрямованість, активність, сильна воля, вміння контролювати емоції і поведінку (Q3+); обережність, розсудливість у виборі партнера по спілкуванню, заклопотаність, занепокоєння про майбутнє, песимістичність в сприйнятті дійсності, стриманість в прояві емоцій (F-); обережність,

настороженість до людей, схильність до ревнощів, дратівливість, автономність в поведінці (L+); скритність, відособленість, недовірливість, нетовариськість, схильність до об'єктивності, суворості в оцінці людей (A-); емоційна стійкість та зрілість, витриманість, стійкість в інтересах, іноді емоційна ригідність і нечутливість (C+); прямолінійність, нетактовність, природність, безпосередність, емоційність, знижена проникливість (N-); незалежна, відважна, різка поведінка (QIV+).

Відповідно до показника «Національна ізолюваність» найбільш проявлені зв'язки різного знаку на 1% рівні з такими факторами як: тривожність O+, підозрілість L+, незалежність QIV+, замкнутість A-. На 5% рівні з факторами: консерватизм Q1-, емоційна нестабільність C-, жорсткість I-, самодостатність Q2+, низький самоконтроль Q3-, інтроверсія QI-.

Це означає, що зі зростанням національної ізолюваності зростає ймовірність прояву таких рис як: занепокоєння, вразливість, страх, невпевненість і невдоволення, важкість вступу в контакт з іншими людьми, схильність до негативних передчуттів та невротичних станів, депресій, легка втрата самовладання (O+); обережність, підозрілість, ревнивість, автономність і незалежність (L+); ініціативність, агресивність, незалежність, відвага, різкість (QIV+); скритність, відособленість, недовірливість, замкнутість, критичність, схильність до об'єктивності, ригідності в оцінці людей, труднощі у встановленні міжособистісних контактів (A-). Також дещо підсилюється консерватизм, мінливість емоцій, що супроводжується зниженням саморегуляції, зростає суворість, самодостатність та інтровертованість.

За показником «Ксенофобія» найбільш значимі на рівні 1% взаємозв'язки з такими факторами особистості як: підозрілість L+, напруженість Q4+, низький самоконтроль Q3-, незалежність, QIV+ низька нормативність поведінки G-, інтроверсія QI-, домінантність E+, замкнутість A-, нонконформізм Q2+. На 5% рівні з факторами: емоційна нестійкість C- та жорсткість I-.

Це означає, що ксенофобія (етнічна інтолерантність) супроводжується такими рисами як: автономність, обережність, егоцентричність, настороженість і дратівливість стосовно людей, напруженість механізмів психологічного захисту, невротичні тенденції, схильність до ревнощів, прагнення покласти відповідальність за помилки на оточуючих (L+); зібраність, енергійність, напруженість, фрустрованість, підвищена мотивація, занепокоєння, енергетична збудженість, зниження емоційної стійкості, порушення рівноваги, агресивність (Q4+); низький самоконтроль, залежність від настроїв, слабка воля, імпульсивна ініціативність (Q3-); незалежність, відвага, різкість у взаємодії з людьми (QIV+); схильність до непостійності під впливом почуттів чи обставин, можливе невиконання групових вимог і правил, неорганізованість, безвідповідальність (G-); схильність до вузького кола спілкування, вибіркості, «замороження» міжособистісних контактів (QI-); самостійність, наполегливість, впертість, норовливість, іноді конфліктність, відмова від визнання зовнішньої влади, схильність до авторитарної поведінки, бунтарство (E+), скритність, відособленість, недовірливість, замкнутість, схильність до критичності в оцінці людей (A-); незалежність, орієнтація на власну думку та рішення, оригінальність, схильність до протиставлення себе групі і бажання в ній домінувати (Q2+). Також, дещо зростає мінливість в настрої, нестійкість в інтересах, низька толерантність стосовно фрустрації, дратівливість, стомлюваність (C-); несентиментальність, самовпевненість, суворість, розсудливість, практичність, іноді деяка жорсткість і черствість по відношенню до оточуючих (I-)

На основі результатів кількісного аналізу проведено якісний аналіз, що дозволяє групувати респондентів за певною ознакою і вивчати їхні психологічні властивості, а також виявляти закономірності у взаємозв'язку між характеристиками міжетнічної толерантності та іншими аспектами особистісного розвитку. Це дає змогу глибше зрозуміти вплив різних факторів на формування толерантності та її прояви в міжетнічних взаємодіях,

а також виявити специфічні психологічні характеристики, що сприяють або перешкоджають розвитку міжетнічної толерантності. Такий підхід дозволяє створити більш точні моделі для прогнозування поведінкових реакцій у багатокультурних середовищах і розробити ефективні стратегії для покращення міжетнічних відносин.

За допомогою методу «асів» [125] виявлені групи осіб з високим і низьким рівнем міжетнічної толерантності, що дозволяє оцінити різні ступені міжетнічної толерантності серед респондентів та з'ясувати їхні особливості у міжетнічних взаємодіях. Далі ми побудували психологічні профілі (графіки) виявлених груп, що дозволило наочно продемонструвати характерні психологічні особливості кожної з груп з різним рівнем міжетнічної толерантності.

На рис. 3.2 зображені профілі факторів особистості (за Р. Кеттеллом) у досліджуваних з високим ($n=42$) та низьким ($n=38$) значеннями показника міжетнічна толерантність (за опитувальником «Індекс толерантності» Г.Солдатової). На вісі абсцис позначені фактори, на вісі ординат – ступінь їх вираження в стенах. Середня лінія ряду проходить через точку 5,5 стенів.

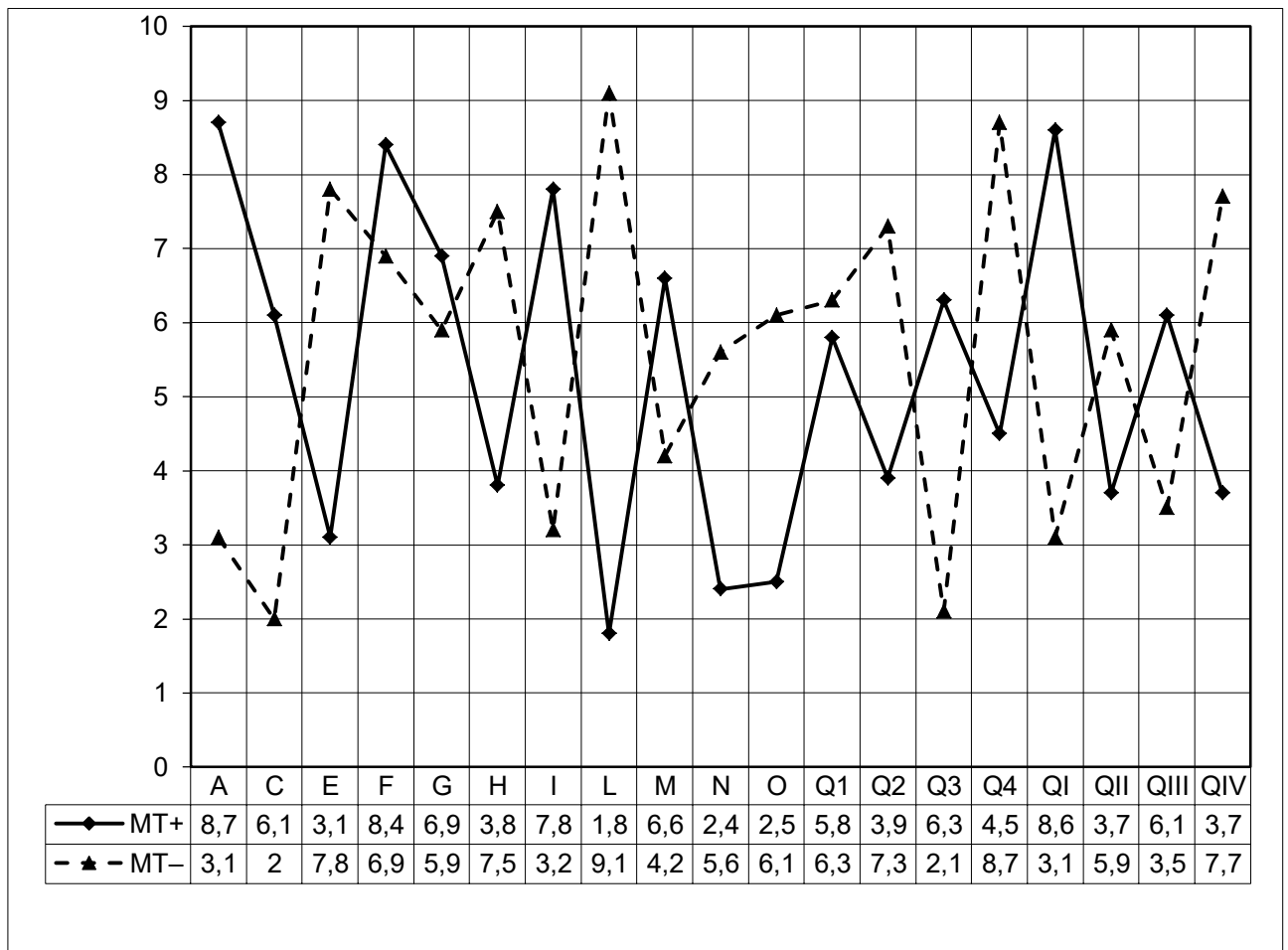

Рис. 3.2. Факторна структура особистості груп осіб із високим (MT+) та низьким (MT-) рівнем міжетнічної толерантності (в стенах)

Візуальний аналіз профілів представників означених груп свідчить про наявність значимих відмінностей між ними, що перевірено статистично за допомогою t-критерію Стюдента. Результати тестування підтвердили, що існують суттєві відмінності в показниках міжетнічної толерантності між групами з різним рівнем толерантності, що вказує на вплив специфічних психологічних факторів на формування ставлення до представників інших етносів.

Для складання психологічних портретів особистостей з різним рівнем міжетнічної толерантності, попередньо шляхом ранжування було виявлено фактори, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду 5,5 стенив (див. табл. 3. 2).

Таблиця 3.4

Найбільш виражені фактори особистості у кожному профілі

Ранг	Група МТ +	Група МТ –
1	L- (довірливість)	L+ (підозрілість)
2	A+(комунікабельність) QI+ (екстраверсія)	Q2+ (нонконформізм)
3	F+ (безпечність)	C (емоційна нестійкість)
4	N- (наївність)	Q4+ (фрустрованість)
5	E- (конформність)	E+ (домінантність)

За результатами даного дослідження (див. рис.3.2 і табл.3.4), група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризуються такими властивостями особистості: високим рівнем довірливості, підвищеною комунікабельністю, екстраверсією, безпечністю, наївністю, конформністю;

- високим рівнем довірливості (L-) – такі люди відкриті, товариські, терпимі, схильні пристосовуватись, поступливі, неамбіційні, непідозрілі, неохочі до суперництва і ревнощів, але в них присутня тенденція до конформізму;

- підвищеною комунікабельністю (A+) – вони легко встановлюють міжособистісні контакти, природні, невимушені у спілкуванні, готові до співпраці, пристосовані, уважні до людей, активні в усуненні конфліктів в групі, але часом готові йти на поводу інших;

- екстраверсією (QI+) – вони соціально контактні, активні, успішно встановлюють і підтримують міжособистісні зв'язки, їх більше цікавить стосунки з людьми, ніж їхній внутрішній світ, але вони часто бувають некритичними у виборі друзів;

- безпечністю (F+) – ці особи життєрадісні, веселі, активні, говіркі, безтурботні, імпульсивні, захоплені, динамічні, експресивні, експансивні, емоційно яскраві у стосунках з людьми, але дещо безрозсудні у виборі партнерів по спілкуванню;

- наївністю (N-) – вони емоційні, щирі, відверті, прямі та невимушені, експресивні, теплі й добродушні, наївні, прямолінійні, дещо нетактовні, природні, безпосередні, але часом недисципліновані, не проникливі, не вміють аналізувати мотиви партнера;

- конформністю (E-) – такі люди скромні, м'які, тактовні, лагідні, люб'язні, покірливі, послужливі, шанобливі, готові брати вину на себе, залежні, експресивні, легко виходять з рівноваги та поступаються іншим, прагнуть завжди дотримуватись коректності і правил.

Група осіб із низьким рівнем міжетнічної толерантності (підвищеною ксенофобією) характеризуються: підозрілістю, нонконформізмом, емоційною нестійкістю, фрустрованістю, домінантністю. Детальніше:

- підозрілістю (L+) – вони насторожені, недовірливі, зарозумілі, догматичні, дратівливі, критичні, вимогливі до оточуючих, злопам'ятні, зациклені на недоліках і помилках інших, часто занепокоєні критичними випадками на свою адресу, захищаються від соціальної ненадійності, схильні до ревнощів, нездорової конкуренції, звинувачень оточуючих, невротичних тенденцій;

- нонконформізмом (Q2+) – вони незалежні, схильні йти власною дорогою, приймати власні рішення, діяти самостійно, оригінально та винахідливо, прагнуть мати власну думку, схильні домінувати і протиставляти себе більшості;

- емоційною нестійкістю (C-): такі особи часто не здатні контролювати свої емоційні імпульси і виражати їх в соціально прийнятній формі, знаходяться під впливом почуттів, легко засмучуються і втрачають рівновагу духу, бувають нестійкі в інтересах, примхливі, безвідповідальні, ухиляються від реальності та відмовляються від наміченого;

- фрустрованістю (Q4+) – такі люди неспокійні, напружені, збуджені, дратівливі, підвищено активні незважаючи на стомлюваність, непосидючі, нетерплячі, переважає знижений настрій, нетерпимі до критики, легко сердяться на людей, відчувають себе втомленими і незадоволеними;

- домінантністю (E+): вони самостійні, наполегливі, норовливі, часто самостверджуються, незалежні, конфліктні, агресивні, вперті, самовпевнені, незалежно мислячі, схильні до аскетизму, керуються власними правилами поведінки, ворожі й авторитарні бунтарі, не визнають авторитетів та зовнішньої влади.

3.3. Прояв етнічної ідентичності у представників різних рівнів міжетнічної толерантності

Для оцінки поведінкового компонента міжетнічної толерантності було застосовано Методику «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижова) [103]. Розглянемо співвідношення показників національної дистанційованості (Шкала Е. Богардуса в модифікації Н. Паніної), показника міжетнічної толерантності та показників типів етнічної ідентичності (табл. 3.5).

Розглянемо значущі взаємозв'язки міжетнічної толерантності з показниками типів етнічної ідентичності особистості. Найбільш значущі кореляційні значення додатного знаку (на рівні 1%) виявлено між міжетнічною толерантністю й етнічною індиферентністю (ЕІнд) та позитивною етнічною ідентичністю (ПЕІ).

Таблиця 3.5

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками міжетнічної толерантності та показниками типів етнічної ідентичності

	Показники міжетнічної толерантності				
	Міжтнічна толерантність	Національна толерантність	Національна відокремленість	Національна ізолюваність	Ксенофобія
ЕНіг		-108 [*]	-218 ^{**}	-259 ^{**}	-342 ^{**}
ЕІнд	305 ^{**}	326 ^{**}	-208 ^{**}	-308 ^{**}	-401 ^{**}
ПЕІ	244 ^{**}	233 ^{**}	237 ^{**}	-155 [*]	117 [*]

ЕЕго	-126 [*]	-128 [*]	304 ^{**}	124 [*]	199 [*]
ЕІзол	-105 [*]		222 ^{**}	378 ^{**}	282 ^{**}
ЕФан	-215 ^{**}	-299 ^{**}		111 [*]	394 ^{**}

Примітка: показники типів етнічної ідентичності: ЕНіг – етнігілізм, ЕІнд – етнічна індиферентність, ПЕІ – норма (позитивна етнічна ідентичність), ЕЕго – етнотогоїзм, ЕІзол – етноізоляціонізм, ЕФан – етнофанатизм.

Таки зв'язки означають, що з підвищенням національної толерантності може зростати як етнічна індиферентність (неактуальність чи невизначеність своєї національної приналежності), так і позитивна етнічна ідентичність (позитивне прийняття своєї національної ідентичності). Також наявні значущі зв'язки від'ємного знаку на 1% і 5% рівні з етнофанатизмом (ЕФан), етнотогоїзмом (ЕЕго) та етноізоляціонізмом (ЕІзол). Це говорить про те, що зі зростанням національної толерантності знижується прояв гіперідентичності у вигляді націофанатизму, націотогоїзму, націоізоляціонізму. Тобто, етнічна толерантність супроводжується відмовою від привілейованості своєї нації, зростанням альтруїзму, відкритості та прийнятливості щодо інших націй та етнолінгвістичних груп.

Національна відокремленість виявила значимі додатні взаємозв'язки на 1% рівні з етнотогоїзмом (ЕЕго), позитивною етнічною ідентичністю (ПЕІ) й етноізоляціонізмом (ЕІзол), а також від'ємні зв'язки з етнігілізмом (ЕНіг) та етнічною індиферентністю (ЕІнд). Тут варто звернути увагу на певне протиріччя: етнотогоїзм в національній відокремленості співіснує разом з позитивною етнічною ідентичністю, що потенційно породжує внутрішній конфлікт, оскільки позитивна національна ідентичність характеризується позитивним ставленням до як до своєї нації, так і до інших етносів (це забезпечує у суспільстві мирне співіснування та взаємодію представників різних націй, виступає стабілізатором міжнаціональної взаємодії).

Етнотероризм, в свою чергу, характеризується визнанням права власного етносу розв'язувати проблемні питання за рахунок інших етносів, що може супроводжуватись роздратуванням та напруженням у взаємостосунках з представниками інших націй. Нагадаємо, що згідно наших досліджень і попередніх досліджень Н. Паніної інтегральний індекс національної дистанції (ПНД, який являє собою середнє значення для всіх респондентів) в українців виявляється на рівні національної відокремленості.

Національна ізолюваність найбільше (додатній зв'язок на 1% рівні) супроводжується етноізоляціонізмом (ЕІзол), що цілком передбачувано, а також зниженням етнічної індиферентності (ЕІнд) й етнотероризму (ЕНіг). Етноізоляціонізм проявляється у впевненості людей, що їхня нація переважає над іншими, та у тому, що існує необхідність у дотриманні «чистоти» її культури, негативному ставленні до дружби або шлюбу з представниками інших етносів.

Ксенофобія найбільше додатно (на 1% рівні) корелює етнофанатизмом (ЕФан) і етноізоляціонізмом (ЕІзол), а від'ємно - з етнічною індиферентністю (ЕІнд) та етнотероризмом (ЕНіг). Підвищений етнофанатизм виявляється у визнанні прав титульної нації вищими над правами людей інших етносів, готовність до дій задля інтересів своєї нації, шляхом нехтування правами окремих людей. Також можливі радикальні кроки у вигляді обмеження або заборони представникам «чужих» націй користуватись ресурсами своєї нації, її привілеями та правами її представників, аж до застосування репресій до націй, котрі порушують ці права. Зниження етнічної індиферентності означає підвищену актуальність власної національної приналежності для особистості та чітку визначеність своєї національної приналежності, що в цілому вважається позитивною тенденцією. Але, тут формула стосунків така: «Моя нація – хороша, всі інші – погані».

Далі перейдемо до якісного аналізу, тобто, аналізу виокремлених груп.

На рис. 3.3 зображені профілі показників типів етнічної ідентичності (тест «Типи етнічної ідентичності» Г. Солдатової, С. Рижової) у

досліджуваних з високими ($n=42$) та низькими ($n=38$) значеннями показника міжетнічної толерантності. На вісі абсцис позначені показники міжетнічної толерантності, на вісі ординат – ступінь їх вираження в процентилях. Середня лінія ряду проходить через точку 50 процентиль.

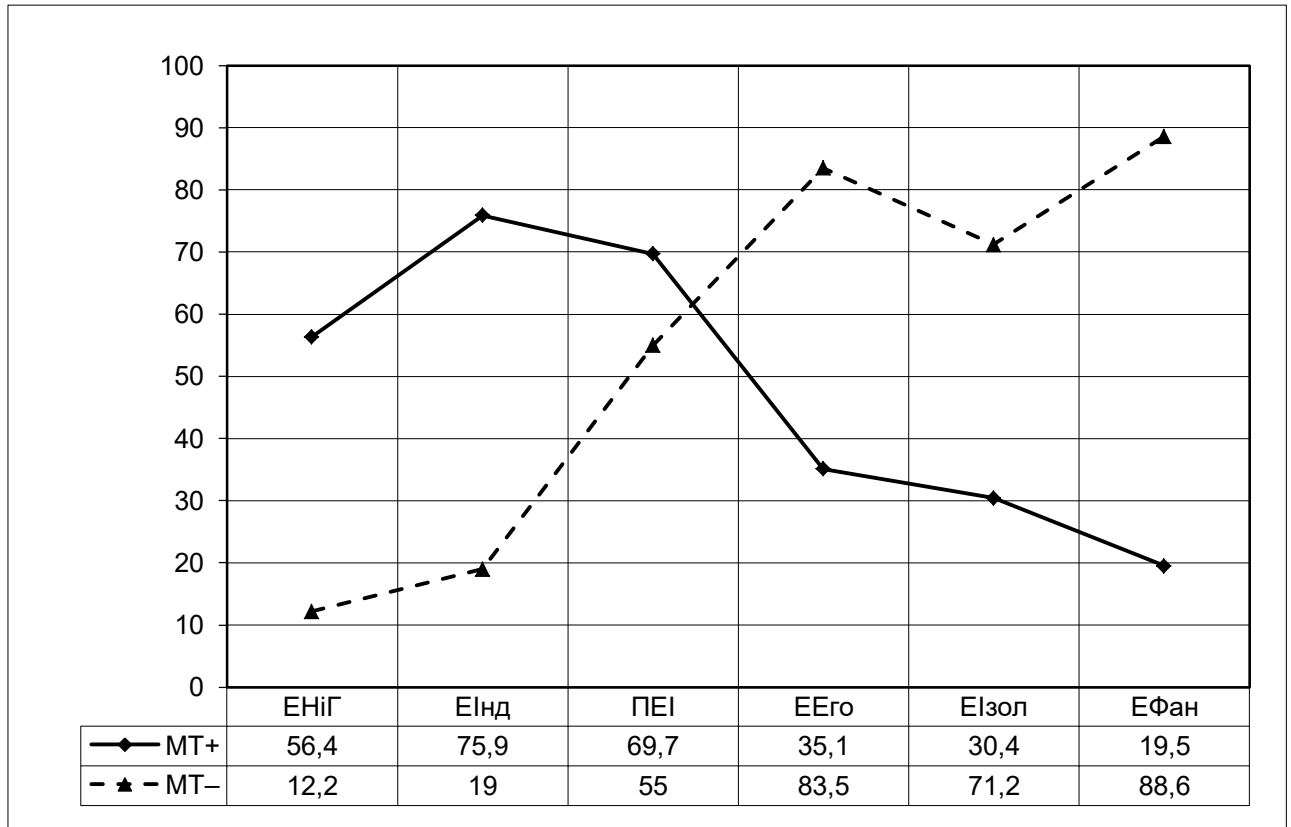

Рис. 3.3. Типи етнічної ідентичності особистості груп осіб із високим (MT+) та низьким (MT-) рівнем міжетнічної толерантності (в процентилях)

Візуальний аналіз профілів представників означених груп свідчить про наявність значимих відмінностей між ними, що перевірено статистично за допомогою t-критерію Стюдента.

Для складання психологічних портретів особистостей з різним ступенем міжетнічної толерантності, попередньо шляхом ранжування було виявлено показники типів етнічної ідентичності, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду 50 процентиль. Для інтерпретації шкал було використано визначення рівнів етнічної ідентичності за Д. Піонтковською [114].

Отже, група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризується такими показниками етнічної ідентичності: низьким етнофанатизмом, підвищеною етнічною індиферентністю, зниженим етноізоляціонізмом;

- низьким етнофанатизмом (ЕФан-), тобто невизнанням прав титульної нації вищими над правами людей інших етносів, неготовність до дій задля інтересів своєї нації, нехтувати правами окремих людей, дозвіл представникам «чужих» націй користуватися ресурсами своєї нації, її правами та привілеями;

- підвищеною етнічною індиферентністю (ЕІнд+), що означає неактуальність чи невизначеність своєї етнічної ідентичності та національної приналежності;

- зниженим етноізоляціонізмом (ЕІзол-), що проявляється у впевненості людей, що їхня нація нічим не виділяється серед інших, а значить не існує необхідності у дотриманні «чистоти» її культури, тому присутнє позитивне ставлення до дружби або шлюбу з представниками інших етносів.

Група осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризується: підвищеним етнофанатизмом, зниженим етнігілізмом, підвищеним етнологізмом. Розглянемо детальніше:

- підвищеним етнофанатизмом (ЕФан+), тобто визнанням прав титульної нації вищими над правами людей інших етносів, готовністю до дій задля інтересів своєї нації, нехтуючи правами окремих людей, заборонаю представникам «чужих» націй користуватися ресурсами своєї нації, її правами та привілеями;

- зниженим етнігілізмом (ЕНіг-), що виявляється у беззаперечному ствердженні власної національності та етнічної ідентичності, у відсутності сумнівів щодо своєї національної приналежності; у відсутності активності щодо пошуку стійких соціальних не національних груп;

- підвищеним етнотероризмом (ЕЕго+), що характеризується визнанням права власного етносу розв'язувати проблемні питання за рахунок інших етносів, що може супроводжуватись роздратуванням та напруженням у взаємостосунках з представниками інших націй.

3.4. Специфіка етнонаціональних установок осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності

Для дослідження когнітивного компонента міжетнічної толерантності було застосовано Шкалу етнонаціональних установок (О. Хухлаєва, І. Кузнєцова, Н.Ткаченко). Ця шкала є комплексною методикою, яка містить маркери міжнаціональної конфліктності, і може бути ефективно використана для дослідження міжгрупових відносин [142].

Розглянемо більш детально співвідношення показників національної дистанційованості, показника міжетнічної толерантності та показників етнонаціональних установок. Аналіз взаємозв'язків між цими показниками дозволяє виявити, як ставлення до різних етнічних груп впливає на толерантність і готовність до інтеграції. Зокрема, більша національна дистанційованість часто асоціюється з низьким рівнем міжетнічної толерантності, що може бути пов'язано з етноцентризмом або стереотипами щодо інших народів. Водночас високий рівень толерантності сприяє зниженню дистанційованості, що свідчить про готовність до взаємодії та взаєморозуміння між культурами (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками етнонаціональних установок та показниками міжетнічної толерантності

	Показники міжетнічної толерантності

	Міжетнічна толерантність	Національна толерантність	Національна відокремленість	Національна ізолюваність	Ксенофобія
Націоналістичні	-267 ^{**}	-289 ^{**}	111 [*]	149 ^{**}	394 ^{**}
Патріотичні	125 [*]	143 [*]	237 ^{**}	155 [*]	219 ^{**}
Нейтральні	315 ^{**}	332 ^{**}	-215 ^{**}	-308 ^{**}	-401 ^{**}
Негативістські		-117 [*]	-218 ^{**}	-259 ^{**}	-342 ^{**}

Аналіз таблиці показує наявність значущих кореляційних зв'язків різного знаку на рівні 1% та 5% міжетнічною толерантністю та етнонаціональними установками.

Етнічна (національна) толерантність виявила значимий додатній зв'язок на 1% рівні з нейтральними етнонаціональними установками (індиферентним ставленням до своєї національної приналежності), від'ємний зв'язок з націоналістичними установками, а також додатній зв'язок на 5% рівні з патріотичними установками.

Національна відокремленість виявила на 1% рівні додатній зв'язок з патріотичними установками (відчуттям гордості за свою національну приналежність, відчуттям спорідненості з представниками своєї національності) та від'ємні зв'язки з негативістськими та нейтральними установками. Також на рівні 5% вона пов'язана з націоналістичними установками.

Національна ізолюваність виявила на 1% рівні значимий додатній зв'язок з націоналістичними настановами (неприйняттям представників інших етнічних груп) та від'ємний зв'язок з нейтральними та негативістськими (негативне ставлення до феномену національності) установками,

Ксенофобія має додатні зв'язки на 1% рівні з націоналістичними і патріотичними настановами та від'ємні значимі зв'язки з нейтральними й негативістськими установками.

Проведений кількісний аналіз дозволяє перейти до якісного аналізу. На рис. 3.4 зображені профілі показників типів етнонаціональних установок у респондентів з високим ($n=42$) та низьким ($n=38$) значенням показника міжетнічної толерантності.

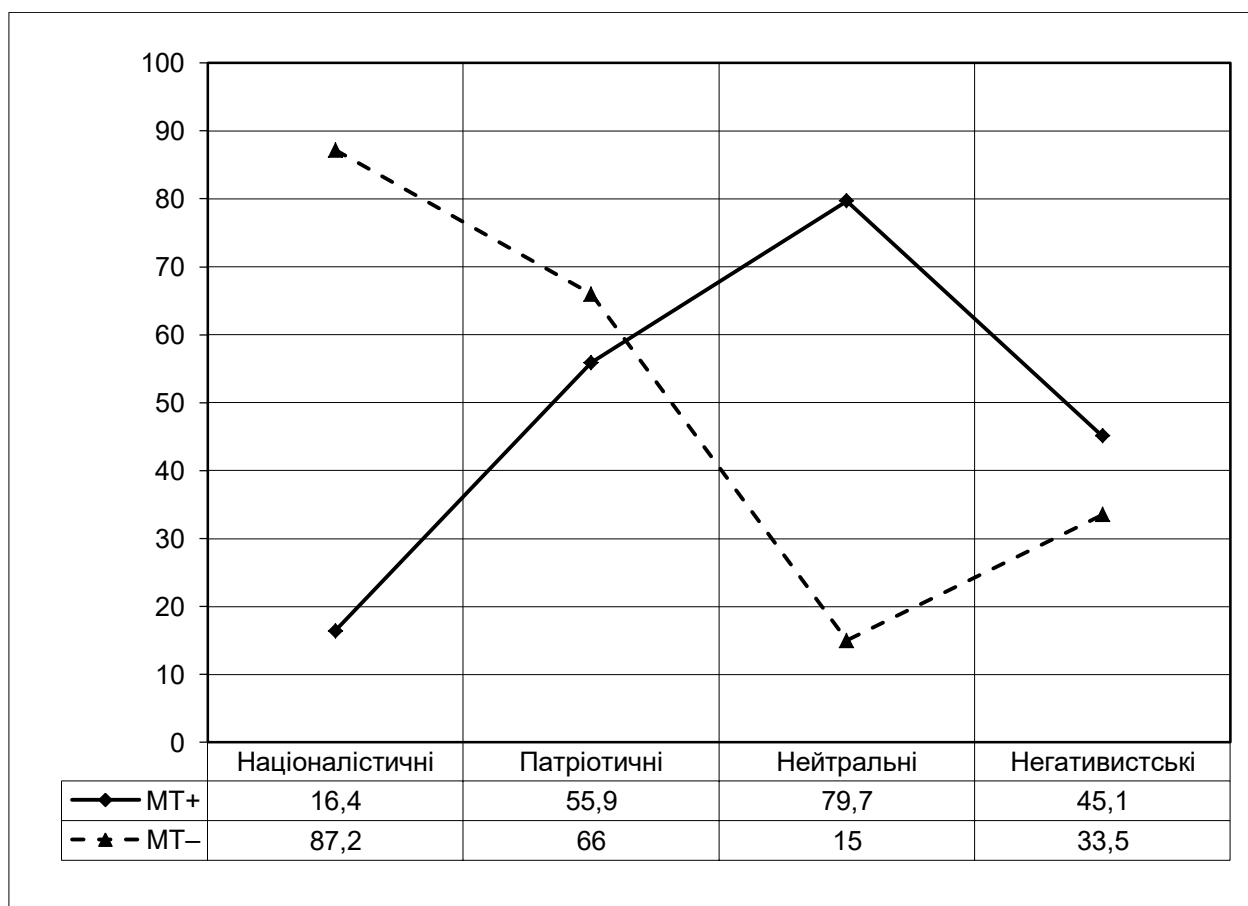

Рис. 3.4. Типи етнонаціональних установок особистості груп осіб із високим (MT+) та низьким (MT-) рівнем міжетнічної толерантності

Візуальний аналіз профілів представників означених груп свідчить про наявність значимих відмінностей між ними, що перевірено статистично за допомогою t-критерію Стюдента.

Для складання психологічних портретів особистостей з різним рівнем міжетнічної толерантності прояву у різному ступені, попередньо шляхом

ранжування було виявлено показники типів етнонаціональних установок, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду 50 процентиль.

Отже, група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризується такими показниками етнонаціональних установок: низьким рівнем націоналістичних установок та високим рівнем нейтральних етнонаціональних установок;

- низьким рівнем націоналістичних установок (Нац-), тобто прийняттям і терпимістю до представників інших етнічних груп. Такі люди характеризуються загальною, соціальною та етнічною толерантністю, позитивними міжетнічними установками та стереотипами щодо інших етнічних груп, але при цьому їм властивий знижений патріотизм. На думку О. Хухлаєва, «антинаціоналізм» відображає один із аспектів толерантності загалом, а толерантність можна розглядати як прагнення до міжгрупової гармонії;

- високим рівнем нейтральних етнонаціональних установок (Нейт-), тобто індиферентним ставленням до своєї національної приналежності та позитивним ставленням до інших етнічних груп, що є протилежністю патріотичних установок.

Група осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризується такими показниками етнонаціональних установок: дуже високим рівнем націоналістичних установок, низьким рівнем нейтральних етнонаціональних установок. Такі особи, як правило, демонструють відсутність готовності до взаємодії на рівноправній основі, виявляють тенденцію до культурної ізоляції та зберігають жорсткі межі між своєю етнічною групою та іншими. В їхніх установках помітно прагнення захищати виключно інтереси своєї етнічної спільноти, що може супроводжуватися відторгненням або дискримінацією представників інших етносів;

- дуже високим рівнем націоналістичних установок (Нац+), тобто неприйняттям представників інших етнічних груп, що пов'язано з усіма

формами негативного ставлення до оточуючих (загальною, соціальною та етнічною інтолерантністю, негативними міжетнічними установками, шовіністичним патріотизмом, негативними стереотипами інших етнічних груп);

- низьким рівнем нейтральних етнонаціональних установок (Нейт-), тобто небайдужим ставленням до своєї національної, етно-лінгвістичної приналежності, що супроводжується підвищеним патріотизмом, націоналізмом та зниженням різних аспектів толерантності. Це може свідчити про посилене акцентування уваги на етнічній ідентичності, прагнення до збереження національних традицій, мови та культури, а також про небажання чи неспроможність сприймати та приймати культурні особливості інших етнічних груп, а також може створювати напруженість у міжетнічних стосунках та перешкоджати ефективній комунікації й співпраці.

3.5. Вплив комунікативності на прояв міжетнічної толерантності

Для оцінки когнітивно-поведінкового компонента міжетнічної толерантності було застосовано «Тест комунікативної толерантності» та «Методика діагностики комунікативних установок» (В. Бойко) [162].

По-перше, розглянемо співвідношення показників національної дистанційованості (Шкала Е. Богардуса в модифікації Н. Паніної), показника міжетнічної толерантності та показників комунікативної толерантності (табл. 3.7). Аналіз взаємозв'язків між цими показниками дозволяє з'ясувати, як рівень національної дистанційованості корелює з здатністю особистості проявляти толерантність у міжетнічних комунікаціях.

Таблиця 3.7

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками міжетнічної толерантності та показниками комунікативної толерантності

Показники міжетнічної толерантності	

	Міжетнічна толерантність	Національна толерантність	Національна відокремленість	Національна ізолюваність	Ксенофобія
НІ	-219**	-208**	138*	174**	416**
ВСЕ				129*	195**
КО	-126*	-134*	398**	350**	236**
НПП			-122*	179**	244**
ПП	-177**	-189**		188**	269**
ППС	-145*	-117*	241**		343**
НП	-248**	-226**		255**	394**
НД			176**	279**	
НПІ	-278**	-245**			133*
ЗКТ	-352**	-336**	127*	314**	399**

Примітка: показники загальної комунікативної толерантності: НІ – неприйняття, нерозуміння іншої людини; ВСЕ – використання себе як еталону при оцінці інших людей; КО – категоричність, консерватизм в оцінках інших людей; НПП – неприховування ставлення до партнера спілкування; ПП – прагнення перевиховати партнерів; ППС – прагнення підігнати партнера під себе; НП – невміння прощати іншим помилки; НД – нетерпимість до дискомфорту, створеного іншими; НПІ – невміння пристосовуватися до особистості інших; ЗКТ – Загальна комунікативна толерантність.

Перш ніж аналізувати кореляційні зв'язки слід зазначити, що відповідно до теоретичного конструкту Тесту комунікативної толерантності В. Бойка, чим більше балів за конкретною ознакою, тим менше людина терпима до інших в даному аспекті стосунків. І навпаки, чим менші оцінки з тої чи іншої поведінкової ознаки, тим вище рівень загальної комунікативної толерантності по даному аспекту відносин з партнерами [162]. Такий підхід дозволяє виявити специфічні поведінкові патерни, що сприяють або,

навпаки, перешкоджають ефективному міжособистісному спілкуванню. Аналіз отриманих даних сприятиме глибшому розумінню структури толерантності, виявленню її сильних і слабких аспектів, а також визначенню потенційних зон для корекції або розвитку. Особлива увага приділяється тим ознакам, які мають найбільший вплив на характер міжособистісних та міжетнічних стосунків.

Згідно отриманих результатів показник міжетнічної толерантності має лише від'ємні значущі взаємозв'язки на 1% та 5% рівні майже з усіма неконструктивними комунікативними установками. Це означає, що з підвищенням національної толерантності значно (на 1% рівні) зменшується невміння пристосовуватися до особистості інших (НП), невміння прощати іншим помилки (НП), неприйняття, нерозуміння іншої людини (НІ); прагнення перевиховати партнерів (ПП). Також на 5% рівні знижується прагнення підігнати партнера під себе (ППС) та категоричність, консерватизм в оцінках інших людей (КО). Це узгоджується з описом толерантних осіб як пристосованих, лояльних, вміючих пробачати помилки, приймаючих і розуміючих інших людей [162].

Національна відокремленість навпаки, супроводжується значним (зв'язок на рівні 1%) підвищенням консерватизму і категоричності в оцінках інших людей (КО), прагненням підігнати партнера під себе (ППС), нетерпимістю до дискомфорту (НД), а також (на 5% рівні) неприйняттям, нерозумінням іншої людини (НІ) і деяким приховуванням ставлення до партнера спілкування (з НПП від'ємний зв'язок).

Національна ізольованість має лише додатні значимі взаємозв'язки переважно на 1% рівні майже з усіма неконструктивними комунікативними установками. Так, виявлено додатні зв'язки з категоричністю, консерватизмом в оцінках інших людей (КО), нетерпимістю до дискомфорту (НД), невмінням прощати іншим помилки (НП), прагненням перевиховати партнерів (ПП), неприйняттям, нерозумінням іншої людини (НІ).

Ксенофобія, згідно отриманих додатних значущих кореляційних зв'язків супроводжується неприйняттям іншої людини (НІ), невмінням прощати іншим помилки (НП), прагненням підігнати партнера під себе (ППС), прагненням перевиховати партнерів (ПП), неприховуванням ставлення до партнера спілкування (НПП), категоричністю, консерватизмом в оцінках інших людей (КО), використанням себе як еталону при оцінці інших людей (ВСЕ). Отримані дані розширюють уявлення про когнітивно-поведінковий компонент етнічної інтолерантності та відкривають бачення напрямів психокорекції ксенофобії.

На рис. 3.5 зображені профілі показників комунікативної толерантності у досліджуваних з високими (n=42) та низькими (n=38) значеннями показника міжетнічної толерантності. На вісі абсцис позначені показники комунікативної толерантності, на вісі ординат – ступінь їх вираження в процентилях. Середня лінія ряду проходить через точку 50 процентиль.

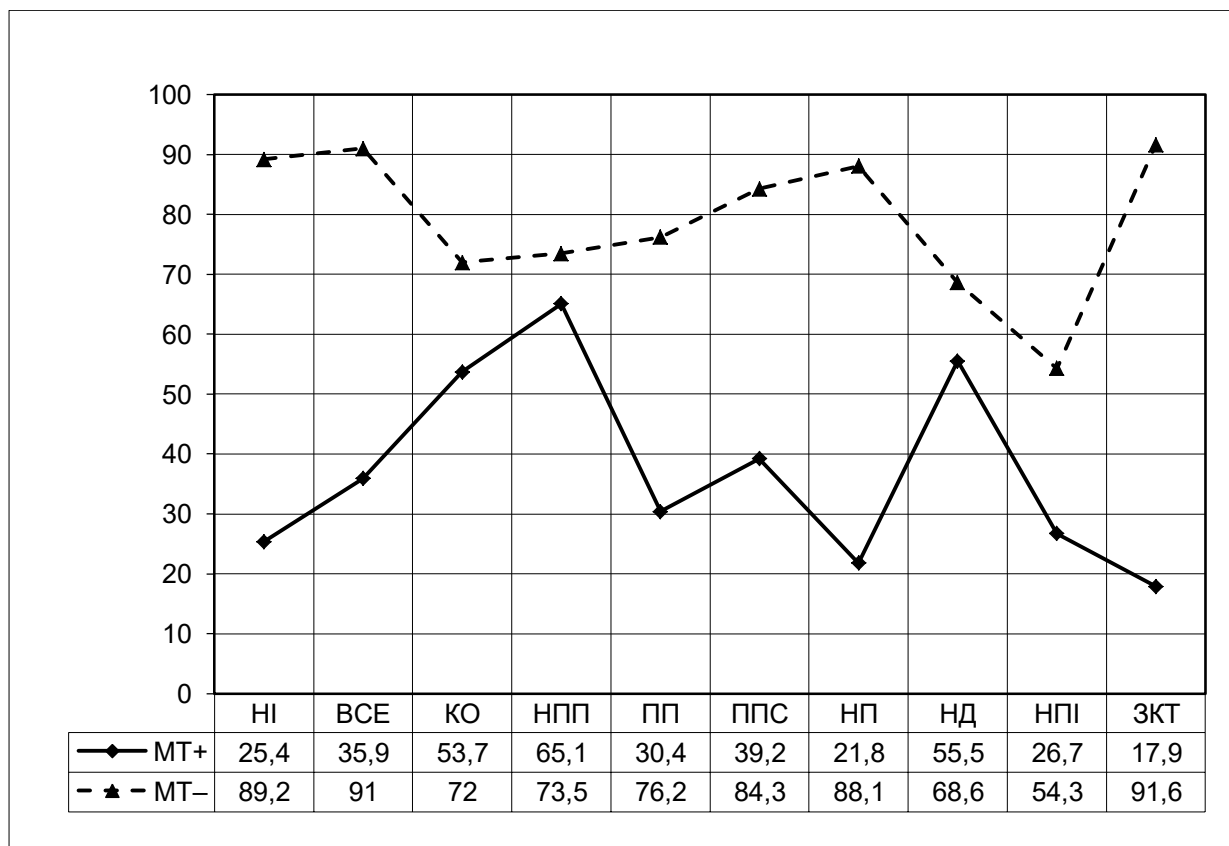

Рис. 3.5 Показники комунікативної толерантності груп осіб із високим (MT+) та низьким (MT-) рівнем міжетнічної толерантності

Візуалізація профілів виділених груп презентує значимі відмінності між ними, що підтверджено статистично за допомогою t-критерію Стьюдента.

Для складання психологічних портретів особистостей, із різним рівнем міжетнічної толерантності, попередньо шляхом ранжування було виявлено показники комунікативної толерантності, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду 50 процентиль (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Найбільш виражені показники комунікативної толерантності у кожному профілі

Ранг	Група МТ +	Група МТ –
1	ЗКТ- (Загальна комунікативна інтолерантність)	ЗКТ+ (Загальна комунікативна інтолерантність); ВСЕ+ (використання себе як еталону при оцінці інших людей)
2	НП- (невміння прощати іншим помилки)	НП+ (неприйняття, нерозуміння іншої людини)
3	НПП- (невміння пристосовуватися до особистості інших)	НП+ (невміння прощати іншим помилки)
4	НІ- (неприйняття, нерозуміння іншої людини)	ППС+ (прагнення підігнати партнера під себе)

За результатами даного дослідження (див. рис.3.5 і табл.3.8), група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризуються такими показниками комунікативної толерантності:

- загальною комунікативною толерантністю (ЗКТ-) – вони терпимі у спілкуванні з представниками різних лінгво-етнічних груп і національностей, приймають інших такими, які вони є;

- вмінням пристосовуватися до особистості інших (НПІ-) – вони не зациклюються на відмінностях між ними і партнерами по спілкуванню, етнічні відмінності не призводять до ускладнення стосунків чи конфліктів; при зіткненні з протиріччями у спілкуванні чи конфліктними партнерами, вони схильні згладжувати стосунки або шукати компромісне рішення проблеми;

- вмінням прощати іншим помилки (НП-) – такі люди схильні прощати іншим помилки, незручності, неприємності, які були вчинені, можливо, і навмисно; можуть виправдовувати і раціоналізувати негативні вчинки інших;

- прийняттям, розумінням інших людей (НІ-) – вони здатні до розуміння й прийняття унікальності іншого, визнають його право на індивідуальність, з розумінням ставляться до іншої національної культури, мови, вірувань, релігійних і політичних уподобань;

Група осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризуються:

- загальною комунікативною інтолерантністю (ЗКТ+) – вони нетерпимі у спілкуванні з представниками інших лінгво-етнічних груп і національностей, не приймають інших такими, які вони є; ;

- використанням себе як еталону при оцінці інших людей (ВСЕ+) – вони схильні вважати себе еталоном в оцінці поведінки, думок або негативних рис інших людей; вони не здатні визнавати, що інші мають право бути такими, які вони є, тобто не визнають право на індивідуальність;

- неприйняттям, нерозумінням іншої людини (НІ+) – ці особи не розуміють, не приймають специфічні особливості, унікальність інших етносів, не визнають їхнє право на самовираження, вважають їх «не правильними»;

- невмінням прощати іншим помилки (НП+) – вони схильні до зациклювання, «застрягання» на розбіжностях між собою та представниками інших національностей, на негативних рисах особистості та помилках інших

людей, що є джерелом проблем і конфліктів у стосунках, сприяє непростенню помилок інших та мстивості;

- прагненням підігнати партнера під себе (ППС+) – у них присутнє бажання зробити іншого «зручним» для себе, слухняним і передбачуваним, «підігнати» його під власні бажання, звички, стандарти; вони схильні до неприйняття, небажання визнавати ті якості у партнера, які не властиві їм самим, тобто присутня неадекватність і суб'єктивність оцінки особистості та вчинків інших.

Наступним кроком, розглянемо співвідношення показників національної дистанційованості, показника міжетнічної толерантності та показників комунікативних установок. Цей аналіз дозволяє виявити, як національна дистанційованість впливає на комунікативні установки особистості, зокрема на її готовність до взаємодії з представниками інших етносів. Високий рівень національної дистанційованості часто корелює з негативними комунікативними установками, такими як недовіра або настороженість у спілкуванні. У свою чергу, підвищена міжетнічна толерантність, як правило, супроводжується позитивними комунікативними установками, що сприяють відкритості та конструктивному діалогу з іншими культурами. (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками міжетнічної толерантності та показниками комунікативних установок

	Показники міжетнічної толерантності				
	міжетнічна толерантність	Національна толерантність	Національна відокремленість	Національна ізолюваність	Ксенофобія
ЗЖ	-326**	-298**	111*	142**	
ВЖ	-314**	-326**		301**	355**
ОН	-258**	-236**	237**	155*	214**
НУ	-157*	-128*	154**	199**	326**

НД			222 ^{**}	130 [*]	282 ^{**}

Примітка: показники комунікативних установок: ЗЖ – Замаскована жорстокість по відношенню до людей, у судженнях про них, ВЖ – Відкрита жорстокість по відношенню до людей, ОН – Обґрунтований негативізм у судженнях про людей, НУ – Схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємини з партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю, НД – Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими.

Аналіз таблиці показує наявність значущих кореляційних зв'язків різного знаку на рівні 1% та 5% між показником міжетнічної толерантності та показниками комунікативних установок.

Міжетнічна толерантність виявила значимі виключно від'ємні зв'язки на 1% рівні з замаскованою жорстокістю стосовно людей, у судженнях про них (ЗЖ), відкритою жорстокістю по відношенню до людей (ВЖ), обґрунтованим негативізмом у судженнях про людей (ОН), а також на 5% рівні зі схильністю робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємини з партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю (НУ). Це означає, що такі установки взагалі не характерні для етнічній толерантності.

Національна відокремленість виявила значимі додатні зв'язки на 1% рівні з обґрунтованим негативізмом у судженнях про людей (ОН), негативним особистим досвідом спілкування з оточуючими (НД) та на 5% рівні зі схильністю робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємин з партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю (НУ). Це означає, що саме ці установки її супроводжують.

Національна ізолюваність виявила значимі додатні зв'язки на 1% рівні з відкритою жорстокістю по відношенню до людей (ВЖ), схильністю робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємини з

партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю (НУ), а також із замаскованою жорстокістю по відношенню до людей, у судженнях про них (ЗЖ). На 5% рівні є зв'язки з необґрунтованими узагальненнями (НУ) та негативним особистим досвідом (НД).

Ксенофобія має лише додатні значимі зв'язки на рівні 1% з відкритою жорстокістю по відношенню до людей (ВЖ), схильністю робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємини з партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю (НУ), негативним особистим досвідом спілкування з оточуючими (НД) та обґрунтованим негативізмом у судженнях про людей (ОН).

Далі перейдемо до якісного аналізу. На рис. 3.6 зображені профілі показників комунікативних установок (Методика діагностики комунікативних установок В. Бойко) у досліджуваних з високим (n=42) та низьким (n=38) значеннями показника міжетнічної толерантності. На вісі абсцис позначені показники комунікативної толерантності, на вісі ординат – ступінь їх вираження в процентилях.

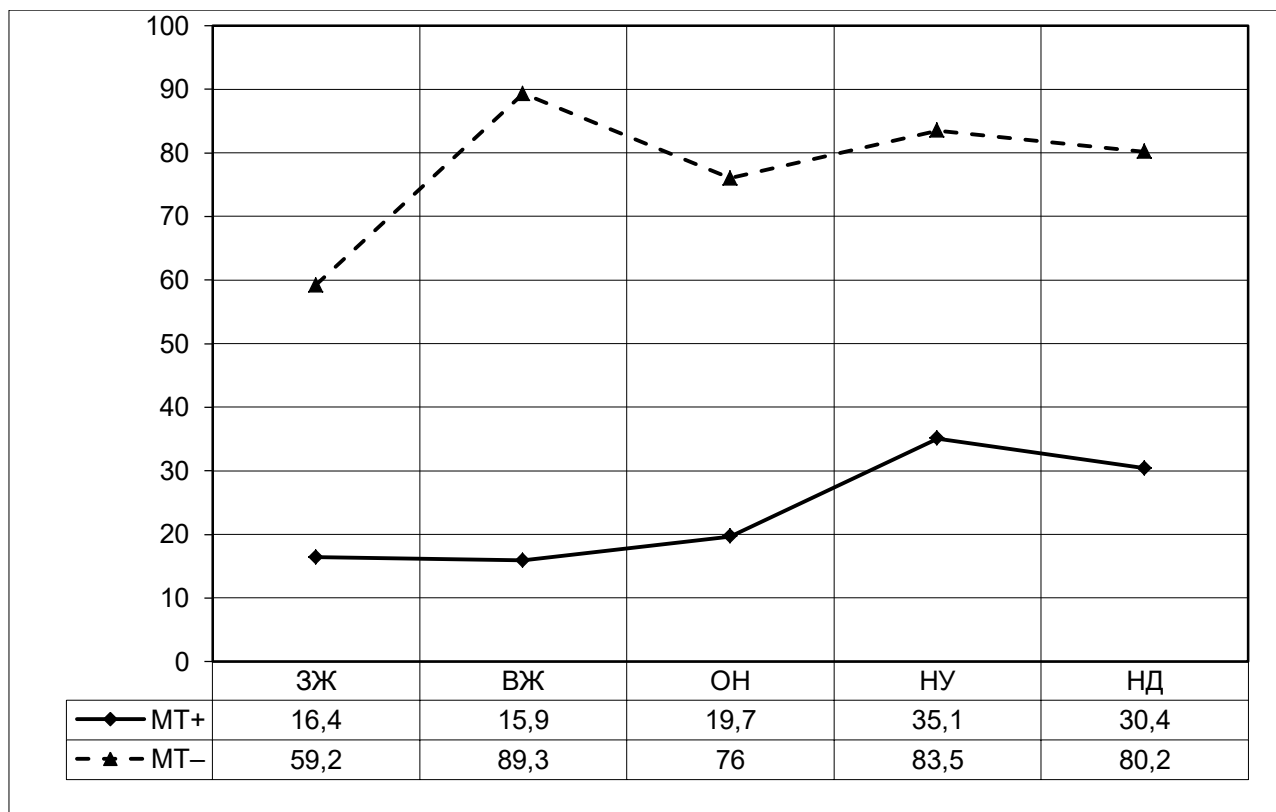

Рис. 3.6. Показники комунікативних установок груп осіб із високим (МТ+) та низьким (МТ–) рівнем міжетнічної толерантності

Візуалізація профілів виділених груп презентує значимі відмінності між ними, що підтверджено статистично за допомогою t-критерію Стьюдента.

Для складання психологічних портретів особистостей з різним рівнем міжетнічної толерантності, вираженості у різному ступені, попередньо шляхом ранжування було виявлено показники комунікативних установок, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду 50 процентиль.

За результатами даного дослідження (див. рис.3.6 і табл.3.9), група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризуються такими комунікативними установками:

- майже відсутністю замаскованої жорстокості по відношенню до людей, у судженнях про них (ЗЖ-) – їм не властива завуальована жорстокість по відношенню до людей у вигляді злої іронії, сарказму, цинічних вчинків, ігнорування, розповсюдження пліток, що псують репутацію інших тощо;

- низьким рівнем відкритої жорстокості по відношенню до людей (ВЖ-) – для не характерне відкрите нанесення шкоди іншим у вигляді жорстокого ставлення, побиття, фізичного та емоційного знущання, приниження, садизму;

- зниженим рівнем обґрунтованого негативізму у судженнях про людей (ОН-) – вони не схильні робити об'єктивно обумовлені негативні висновки про окремі типи людей та певні сторони взаємодії з іншими націями.

Такі комунікативні установки сприяють ефективному міжособистісному і міжетнічному спілкуванню, зменшенню конфліктності у взаємовідносинах та створенню толерантного середовища. Вони дозволяють особистості бути відкритою до різноманітних культурних і соціальних контекстів, сприяють розвитку емпатії та розуміння, що, в свою чергу,

позитивно впливає на взаємодію між людьми різних етнічних груп. Високий рівень міжетнічної толерантності допомагає формувати гармонійне співіснування в багатокультурних суспільствах і забезпечує сталість соціальних зв'язків.

Група осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризуються такими комунікативними установками:

високим рівнем відкритої жорстокості по відношенню до людей (ВЖ+) – для них може бути характерне відкрите нанесення шкоди іншим у вигляді жорстокого ставлення, побиття, фізичного та емоційного знущання, приниження, садизму;

- схильністю робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в сфері взаємини з партнерами та в спостереженнях за соціальною дійсністю (НУ+) – вони схильні до «навішування ярликів», закріплення ірраціональних установок та негативних етнічних стереотипів;

- яскраво вираженим негативним особистим досвідом спілкування з оточуючими (НД+) – вони мали значний особистий негативний досвід спілкування з представниками інших етносів, що залишив негативний відбиток у психіці у вигляді негативних етнічних стереотипів.

Це свідчить про те, що негативний особистий досвід спілкування з представниками інших етносів формує в особистості стійкі етнічні стереотипи, які можуть значно впливати на її ставлення до інших культур і груп. Такий досвід призводить до збереження або навіть поглиблення негативних установок та упереджень, що сприяє розвитку ксенофобії, нетерпимості та конфліктності. Люди, які мають такий досвід, можуть бути більш схильними до упередженого сприйняття та відкидання інших культур, що ускладнює процес інтеграції та взаємодії в багатокультурних суспільствах.

3.6. Особливості емпатійних здібностей осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності

Для оцінки контрольнo-регулятивнoгo компонентa міжeтнічнoї толeрaнтнocтi булo зaстocовaнo Діaгнocтику рівня eмпaтійних здібностей (В.Бойкo), якa дoзвoляє виявити здaтність особистocтi дo розуміння і співпереживання з іншими людьми, зокрема представниками різних eтнічних груп. Високій рівень eмпaтії сприяє кращoму контролю зa eмоціями в міжeтнічних ситуаціях і дoпoмагає регулювати пoвeдінку в напрямку толeрaнтнocтi та вeaємoпoвaги, щo є важливим аcпeктoм міжeтнічнoї вeaємoдії [162].

Розглянемо співвідношення показників національної дистанційованості, показника міжeтнічнoї толeрaнтнocтi та показників eмпaтійних здібностей (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками міжeтнічнoї толeрaнтнocтi та показниками eмпaтійних здібностей

	Показники міжeтнічнoї толeрaнтнocтi				
	Міжeтнічнa толeрaнтність	Національнa толeрaнтність	Національнa відокремленість	Національнa ізолюваність	Ксенофобія
РацЕ			186**	279**	-394**
ЕмЕ	385**	371**	111*		-258**
ІнтЕ		106*	314**		
УстЕ	312**	326**			-260**
ЗдЕ	344**	319**	117*	-155*	-237**
ІдЕ	126*	128*		-216**	
ЗагЕ	211**	139*	108*	-130*	-282**

Примітка: показники eмпaтійних здібностей: РацЕ – Рaціoнальний канал eмпaтії, ЕмЕ – Емоційний канал eмпaтії, ІнтЕ– Інтуїтивний канал

емпатії, УстЕ – Установки, які сприяють емпатії, ЗдЕ – Здатність до емпатії, ІдЕ – Ідентифікація в емпатії, ЗагЕ – Загальний показник емпатії.

Аналіз таблиці показує наявність значущих кореляційних зв'язків різного знаку на рівні 1% та 5% між показником міжетнічної толерантності та показниками емпатійних здібностей.

Показник міжетнічної толерантності виявив значимі додатні зв'язки на 1% рівні з емоційним каналом емпатії (ЕмЕ), здатністю до емпатії (ЗдЕ), установками, які сприяють емпатії (УстЕ), загальним показником емпатії (ЗагЕ). Також наявний додатний зв'язок на 5% рівні з ідентифікацією в емпатії (ІдЕ). Це означає, що зростання емпатійності супроводжується зростанням етнічної толерантності, а саме: зростанням емоційного прийняття інших етнічних груп, прийняття на рівні установки без раціонального обмірковування та критичності.

Національна відокремленість має значимі додатні зв'язки на 1% рівні з інтуїтивним каналом емпатії (ІнтЕ) та раціональним каналом емпатії (РацЕ), що означає інтуїтивність, вибірковість і раціональність у прояві співчуття до представників інших етносів. Також виявлено додатні зв'язки на 5% рівні із здатністю до емпатії (ЗдЕ) та загальним показником емпатії (ЗагЕ).

Національна ізолюваність виявила значимий додатній зв'язок на 1% рівні з раціональним каналом емпатії (РацЕ) та від'ємний зв'язок з ідентифікацією в емпатії (ІдЕ), а також від'ємні зв'язки на 5% рівні із здатністю до емпатії (ЗдЕ) та загальним показником емпатії (ЗагЕ). Отримані зв'язки свідчать, що національна ізолюваність часто корелює з обмеженим обсягом співчуття до представників інших національностей. Це проявляється у вибірковості у виявленні емпатії, коли особа більше співчуває представникам своєї етнічної чи національної групи, в той час як до інших націй це співчуття значно знижено або відсутнє. Відсутність ідентифікації з іншими групами призводить до зниження здатності до емпатії, що, в свою чергу, сприяє зміцненню стереотипів, упереджень і соціальної ізоляції.

Ксенофобія, відповідно отриманих кореляцій, має лише значимі від'ємні зв'язки на рівні 1% з показниками емпатії, а саме: від'ємний зв'язок з раціональним каналом емпатії (РацЕ), загальним показником емпатії (ЗагЕ), з установками, які сприяють емпатії (УстЕ), з емоційним каналом емпатії (ЕмЕ) та із здатністю до емпатії (ЗдЕ). Тобто, ксенофобія супроводжується відсутністю емпатії, що цілком зрозуміло, оскільки в результатах попереднього тесту було виявлено додатній зв'язок ксенофобії з відкритою жорстокістю, яка не сумісна з емпатією.

Більше того, ксенофобія часто пов'язана із наявністю стійких негативних стереотипів та упереджень щодо представників інших етнічних груп, що додатково ускладнює здатність до емпатійного розуміння. Відсутність емпатії призводить до зниження соціальної чутливості, що у свою чергу сприяє формуванню стійких установок на відсторонення, ізоляцію або відкриту агресію по відношенню до «чужих».

Також, ксенофобні установки можуть бути підсилені особистісними рисами, такими як егоцентризм, знижений рівень соціальної відповідальності, низька здатність до самокритики, та страх перед невідомим або новим. У поєднанні з відкритою жорстокістю, ці характеристики створюють бар'єри для конструктивного міжкультурного спілкування, підвищуючи ймовірність конфліктів і соціальної напруженості.

Проведений кореляційний аналіз дозволяє перейти до якісного аналізу із застосуванням методу «асів» та побудови профілів виявлених груп респондентів.

На рис. 3.7 зображені профілі показників емпатичних здібностей (Діагностика рівня емпатійних здібностей В. Бойко) у досліджуваних з високим ($n=42$) та низьким ($n=38$) значеннями показника міжетнічна толерантність. На вісі абсцис позначені показники емпатичних здібностей, на вісі ординат – ступінь їх вираження в процентилях. Середня лінія ряду проходить через точку 50 процентиля.

Візуалізація профілів виділених груп презентує значимі відмінності між ними, що підтверджено статистично за допомогою t-критерію Стьюдента.

Для складання психологічних портретів особистостей із різним рівнем міжетнічної толерантності, попередньо шляхом ранжування було виявлено показники емпатичних здібностей, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду 50 процентиль.

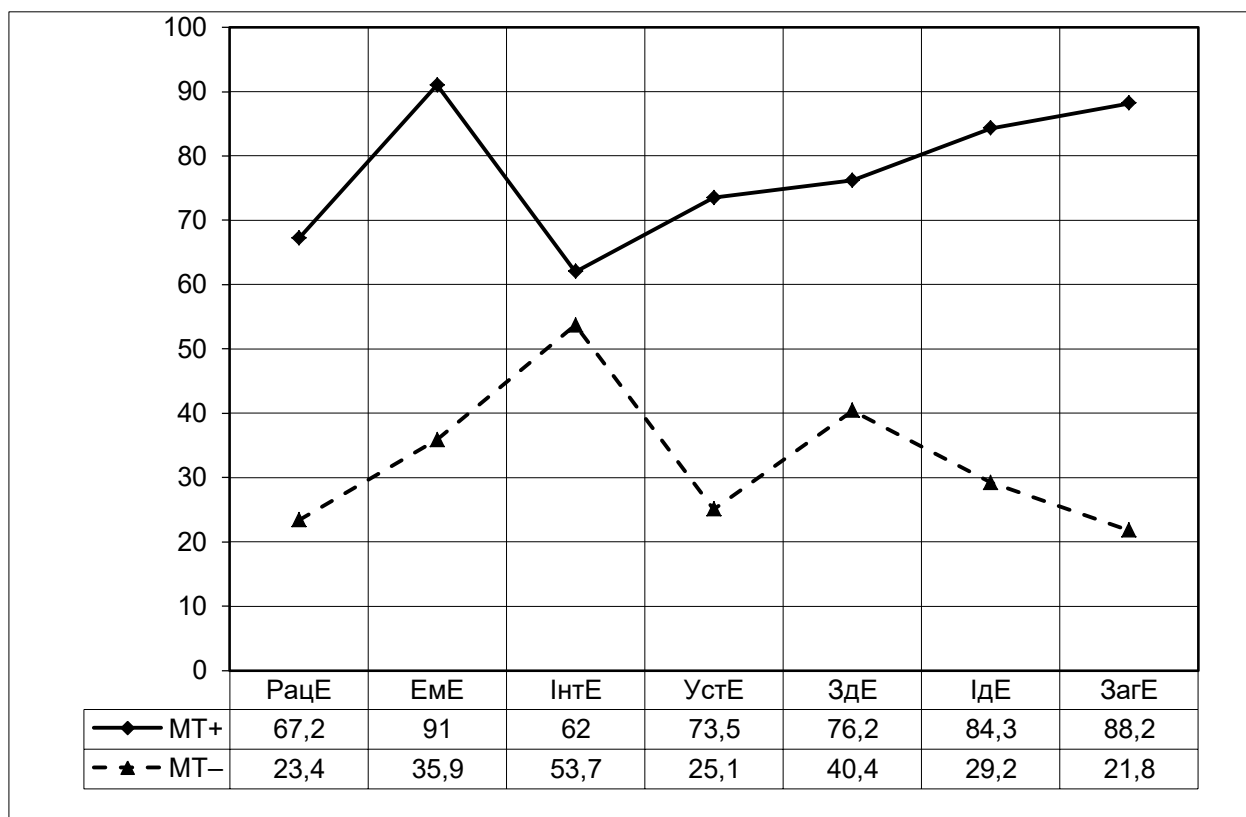

Рис. 3.7. Показники емпатичних здібностей груп осіб із високим (MT+) та низьким (MT-) рівнем міжетнічної толерантності

За результатами даного дослідження (див. рис.3.7 і табл.3.10), група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності мають такі емпатичні здібності:

- високий рівень емоційної емпатії (ЕМЕ+) – здатність входити в емоційний резонанс з оточуючими; співпереживання, співучасть, емоційна чуйність відкривають доступ до емоційної сфери партнера, здатність

розуміти внутрішній світ іншої людини, прогнозувати її поведінку та ефективно впливати шляхом емоційного приєднання до партнера;

- високий рівень загального показника емпатії (ЗагЕ+) – чутливість до потреб і проблем оточуючих, непідробний інтерес до людей, товариськість, швидкість встановлення контактів та знаходження спільної мови, неконфліктність, схильність до компромісів, терпіння і прощення, терпимість до критики на свою адресу при високій потребі у соціальному схваленні;

- підвищена ідентифікація в емпатії (ІдЕ+) – це вміння зрозуміти іншого з урахуванням співпереживань, постановки себе місце партнера, в основі чого лежить легкість, рухливість та гнучкість емоцій, здатність до наслідування;

- проникаюча здатність у емпатії (ЗдЕ+) означає вміння створювати атмосферу, що сприяє відкритості, довірливості та задушевності в спілкуванні. Така атмосфера дозволяє партнеру відчувати себе комфортно, що сприяє глибшому розумінню його емоцій і потреб. Вона дає змогу встановити емоційний зв'язок, що є важливим для ефективної емпатії. Натомість атмосфера напруженості, неприродності чи підозрілості може перешкоджати цьому процесу, не даючи партнеру можливості відкритися і поділитися своїми переживаннями, що значно ускладнює емпатичне розуміння та взаємодію.

Група осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризуються такими емпатичними здібностями:

- низьким рівнем загального показника емпатії (ЗагЕ-) – нечутливість до потреб і проблем оточуючих, знижений інтерес до людей, ворожість, важкість встановлення контактів та спільної мови, конфліктність, неохочість до компромісів, терпіння і прощення, нетерпимість до критики на свою адресу;

- зниженим раціональним каналом емпатії (РацЕ-) – зниження спонтанного інтересу до іншого, що заважає емоційному та інтуїтивному

відображенню партнера; неухважність, несприйняття та небажання зрозуміти сутність іншої людини, її стан, проблеми та поведінку;

- зниженими установками, які сприяють емпатії (УстЕ-) – домінування установок щодо уникнення особистих контактів з іншими людьми, недоречності вияву цікавості до особистості іншої національності, установок щодо спокійного, беземоційного ставлення до переживань та проблем оточуючих, що різко обмежують діапазон емоційної чуйності та емпатичного сприйняття;

- зниженою ідентифікацією в емпатії (ІдЕ-) – це невміння поставити себе місце партнера та зрозуміти іншого з урахуванням співпереживань; нерухливість, негнучкість емоцій, знижена здатність до наслідування. Знижена здатність до наслідування вказує на обмежену емпатійну реакцію, коли людина не здатна відповідно реагувати на зміни в емоціях чи поведінці іншого, що ускладнює створення глибшого взаєморозуміння та взаємодії.

Також, нами, в якості пілотажного дослідження, нами було вивчено особливості міжетнічної толерантності у осіб з різним типом емоційності. Обираючи емоційність задля її співвідношення із міжетнічною толерантністю, ми виходили із таких міркувань, що емоційність, як стійка властивість індивідуальності характеризуються відношенням до оточуючого світу, тобто його прийняттям або неприйняттям, активною або пасивною взаємодією із ним, спрямованістю на оточуючий світ, або від нього. Це набуває особливого значення в контексті нашого дослідження, оскільки міжетнічна толерантність природно ґрунтується на позитивних емоціях і почуттях.

Для діагностики міжетнічної толерантності використано методику «Індекс толерантності» Г. Солдатової із співавторами; для вивчення емоційності використовувалася методика «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» О. Саннікової [125]. У даному пілотажному дослідженні прийняли участь 56 осіб. Для встановлення значущих зв'язків між показниками міжетнічної толерантності та показниками емоційності був

проведений кореляційний аналіз. За результатами кореляційного аналізу між показниками емоційності та показниками міжетнічної толерантності отримано такі результати:

Показник емоційності радість (Р) виявив додатні зв'язки на $p \leq 0,05$ рівні з показником міжетнічної толерантності – етнічна толерантність (ЕнТ), а з показниками соціальної толерантності (СТ) та толерантність як риса особистості (ТРО) виявлено додатні зв'язки на $p \leq 0,01$ рівні. Це можна пояснити сутністю емоції радість – позитивним ставлення до людей та світу, до спілкування, прийняттям соціального оточення, почуттям єднання з оточуючими людьми тощо. Між показником емоційності гнів (Г) і всіма показниками міжетнічної толерантності виявлено від'ємні зв'язки, а саме: на $p \leq 0,01$ рівні зв'язки з показником етнічної толерантності (ЕнТ) та показником індекс толерантності (ІТ); на $p \leq 0,05$ рівні зв'язки з показником соціальної толерантності (СТ) та показником толерантності як риси особистості (ТРО). Це, на нашу думку, обумовлює прояв інтолерантності на рівні установок, знань, які регулюють поведінку людини. Між показниками емоційності страх (С) та печаль (П) і показником толерантність як риса особистості (ТРО) виявлено від'ємні зв'язки на $p \leq 0,05$ рівні. Зміст даного показника складають толерантні риси особистості, установки та переконання, в яких відображається відповідне ставлення до оточуючого світу.

Отже, можна констатувати, що емоція модальності радість супроводжує прояв міжетнічної толерантності, а модальності гнів, страх та печаль супроводжують прояв міжетнічної інтолерантності.

Наступним етапом пілотажного дослідження є відстеження співвідношення між якісними характеристиками емоційності та показниками міжетнічної толерантності. З метою виявлення індивідуально-психологічних особливостей міжетнічної толерантності осіб із різним типом емоційності було здійснено якісний аналіз профілів властивості у відповідних групах (див. додаток В). Із загальної вибірки, були виділені такі групи досліджуваних: Р (n=14) – група із домінуванням показника «радість», Г

($n=6$) – «гнів» – із домінуванням показників «гнів», С ($n=5$) – із домінуванням показників «страх», П ($n=4$) – із домінуванням показників «печаль».

Отже, особи із типом емоційності радість характеризуються достатньо вираженими показниками міжетнічної толерантності. Вони добре ставляться до представників інших етнічних груп, їм притаманні толерантні установки, що стосуються сфери міжкультурної взаємодії. Достатньо вираженою у таких осіб є толерантність як риса особистості, що вказує на наявність в них особистісних рис, переконань і установок, які дозволяють їм позитивно ставитись до оточуючого світу, до стосунків з іншими людьми. Цей факт узгоджується з науковими даними про особливості особистості, в емоційній диспозиції якої переважає радість. Показник соціальної толерантності перебуває в зоні слабо виражених значень, що свідчить про неоднозначне їх ставлення до різних соціальних меншостей, злочинців, психічно хворих тощо. У цьому аспекті вони можуть проявляти себе як толерантно, так і інтолерантно. Варто звернути увагу на те, що високий рівень не завжди є показником вираженої міжетнічної толерантності. Він може вказувати на безпринципність особистості, її інфантилізм, байдужість тощо, може бути наслідком бажання бути соціально схваленим.

Особам із типом емоційності «гнів» властивий низький індекс толерантності. У них не виражена толерантність як риса особистості. Це значить, що у цих осіб відсутні такі установки, переконання, погляди, знання, особистісні риси, які сприяють, «забезпечують» позитивне ставлення до різноманіття світу та оточуючих людей. У сфері міжкультурної взаємодії та соціальних контактах з різними меншостями (злочинці, представники релігійних течій, психічно хворі тощо) вони також мають інтолерантні установки й переконання. Отримані дані узгоджуються з науковими фактами про сутність емоцію гніву, про психологічні особливості осіб зі схильністю до переживання емоцій цієї модальності [125].

Особи з типом емоційності «страх» при високої вираженості толерантності як риси особистості, продемонстрували середню вираженість

етнічної та соціальної толерантності, а також такий індекс властивості, що дозволяє вважати їх здатними до толерантного ставлення. Страх в залежності від своєї природи (характеру об'єкта) може або сприяти соціальним контактам, або заважати їм. Якщо загроза психічного характеру, а саме до неї належать явища, перед якими виникає страх у соціальній взаємодії (нерішучість, боязкість, відчуття небезпеки для власної особистості), то емоція страху, яка має при цьому місце, послаблює тенденцію до активної соціальної взаємодії.

Стосовно осіб із типом емоційності «печаль», то слід зазначити про властиву їм рівномірно низьку вираженість усіх показників толерантності, що досліджуються, а саме виявили низький рівень етнічної толерантності, низьку вираженість толерантності як риси особистості та низький рівень індексу толерантності, що може свідчити про вираженість інтолерантних установок особистості до явищ оточуючого світу та людей. Однак у сфері ставлення до різних соціальних груп продемонстрували середні значення, що свідчить про наявність як толерантних, так і інтолерантних установок по відношенню до представників різних соціальних меншостей.

У поєднанні із провідними переживаннями емоцій печалі (відчуття ізолюваності, досада, непривабливість світу, оточуючих людей), а також емоціями гніву (агресивність, дратівливість, досада тощо) психологічна сутність схильності до переживань емоцій страху розходиться із сутністю переживань, що супроводжують і виражають відкрите активне толерантне прийняття [9]. Отже, особи з негативною емоційною диспозицією характеризуються такими думками і поглядами, при яких важко прийняти індивідуальність іншої людини, усвідомити права на власну позицію.

Таким чином, якісний аналіз показав існування специфіки міжетнічної толерантності особистості в залежності від притаманного їй типу емоційності. Найбільш яскраво ця специфіка виявляється при порівнянні міжетнічної толерантності осіб із позитивною і негативною емоційними диспозиціями.

3.7. Прояв ціннісних орієнтацій у осіб залежно від рівня міжетнічної толерантності

Для оцінки контрольного-регулятивного компонента етнічної толерантності було застосовано Діагностика ціннісної сфери особистості методика «діагностика індивідуальних цінностей» Ш. Шварца, яка дозволяє визначити домінуючі цінності особистості, що впливають на її ставлення до різних етнічних груп. Ця методика допомагає з'ясувати, які цінності, такі як рівність, повага до прав і свобод, сприяють розвитку етнічної толерантності, а також як ціннісні установки впливають на регуляцію емоцій і поведінки в міжетнічному контексті [98].

Розглянемо співвідношення показників національної дистанційованості, показника міжетнічної толерантності та показників ціннісних орієнтацій (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками міжетнічної толерантності та показниками ціннісних орієнтацій

	Показники міжетнічної толерантності				
	міжетнічна толерантність	Національна толерантність	Національна відокремленість	Національна ізолюваність	Ксенофобія
Самостійність			216**	279**	243**
Стимулювання	132*	121*			
Гедонізм	349**	298**			
Досягнення	167**	138*	124*		176**
Влада	-278**	-265**		316**	354**

Безпека	-219 ^{**}	-208 ^{**}	366 ^{**}	374 ^{**}	416 ^{**}
Конформність	252 ^{**}	236 ^{**}	-198 ^{**}	-314 ^{**}	-309 ^{**}
Традиції			341 ^{**}	390 ^{**}	298 ^{**}
Прихильність	343 ^{**}	397 ^{**}	222 ^{**}	-149 ^{**}	-177 ^{**}
Універсалізм	355 ^{**}	289 ^{**}	148 ^{**}		-129 [*]

Аналіз таблиці показує наявність значущих кореляційних зв'язків різного знаку на рівні 1% та 5% між показниками ціннісних орієнтацій та показником міжетнічної толерантності.

Показник міжетнічної толерантності виявив значимі додатні зв'язки на 1% рівні з такими ціннісними орієнтаціями як: універсалізм, гедонізм, прихильність, конформність, досягнення; від'ємні зв'язки з цінностями влада і безпека. Крім того, є зв'язок на рівні 5% зі стимулюванням. Це означає, що чим виразніше проявлені цінності універсалізму (гуманістична спрямованість, прагнення до рівності та соціальної справедливості), гедонізму (задоволення, чуттєва насолода життям), прихильності (доброзичливість, співпереживання, готовність допомогти іншим), конформності (схильність підлаштовуватись під інших, підкорятися), досягнення (прагнення до успіху, високих результатів діяльності), стимулювання (прагнення до захоплюючих пригод, повноти життєвих відчуттів), відсутності прагнення до влади та безпеки, - тим більш проявлена етнічна толерантність.

Національна відокремленість має значимі додатні зв'язки на 1% рівні з цінностями безпеки, традиції, прихильності і самостійності та на 5% рівні з цінностями досягнення. Також наявний від'ємний 1% зв'язок з конформністю. Це означає, що чим виразніше проявлені цінності безпеки (прагнення до соціального порядку, бажання захистити себе і близьких від небезпеки), традиції (бажання зберегти традиційні цінності, стриманість, відданість), прихильність (доброзичливість, прагнення підтримувати і

підвищувати благополуччя близьких людей), самостійності (бажання ні від кого не залежати, прагнення до творчості та свободи), досягнення (прагнення особистого успіху за допомогою прояву компетентності), тим сильніше виявляється національна відокремленість. Це супроводжується зниженням конформності (не схильністю підкорятися іншим).

Національна ізолюваність виявила значимі додатні зв'язки на 1% рівні з такими ціннісними орієнтаціями як: традиція, безпека, влада, самостійність та від'ємні зв'язки з конформністю і прихильністю. Це значить, що чим виразніше проявлені цінності традиції (бажання зберегти традиційні цінності та відторгнення всього, що є нетрадиційним), безпеки (бажання захистити себе і близьких від небезпеки, ізолювати супротивника), влади (прагнення до авторитетності і багатства, потреба у домінуванні та керуванні іншими), самостійності (незалежні, автономні думки і дії, керівництво власними поглядами), - тим більш проявлена національна ізолюваність. І при цьому зменшується прихильність та конформність.

Ксенофобія має значимі додатні зв'язки на 1% рівні з такими цінностями як: безпека, влада, традиція, самостійність, досягнення та від'ємні зв'язки з конформністю і прихильністю. Також є від'ємний 5% зв'язок з універсалізмом. Це означає, що чим виразніше проявлені цінності безпеки (нав'язливе прагнення захиститися від всього і всіх, ліквідувати того, хто несе небезпеку), влади (прагнення домінувати, контролювати та керувати іншими), нонконформізму (відсутність схильності підлаштовуватись і підкорятись іншим, схильність протиставляти себе іншим), традиції (відторгнення всього, що є нетрадиційним), самостійності (бажання ні від кого не залежати), досягнення (підвищена амбіційність), тим більш виявляється ксенофобія. До цього додається зниження значення цінності прихильність, що означає зниження доброзичливості.

Перейдемо до якісного аналізу. На рис. 3.8 зображені профілі показників ціннісних орієнтацій у досліджуваних з високим ($n=42$) та низьким ($n=38$) значеннями показника міжетнічної толерантності. На вісі

абсцис позначені показники ціннісних орієнтацій, на вісі ординат – ступінь їх вираження в процентилях.

Для складання психологічних портретів особистостей з різним рівнем міжетнічної толерантності, попередньо шляхом ранжування було виявлено показники ціннісних орієнтацій, які дозволяють визначити, які саме цінності, такі як рівноправність, толерантність та відкритість до різноманіття, сприяють формуванню високого рівня міжетнічної толерантності. Ці цінності формують базу для розуміння внутрішніх механізмів міжетнічної толерантності та її впливу на комунікативну поведінку, емоційні реакції та соціальну адаптивність особистості. Також важливо підкреслити, що осіб із низьким рівнем міжетнічної толерантності зазвичай характеризують орієнтація на консерватизм, надмірна прив'язаність до традицій, прагнення до влади та домінування. Відсутність універсалізму та низька чутливість до інших є ключовими факторами, які заважають формуванню толерантних відносин у таких осіб.

Таким чином, виявлення та аналіз ціннісних орієнтацій допомагає не лише скласти психологічні портрети, а й прогнозувати можливості для розвитку толерантності у міжетнічних взаєминах.

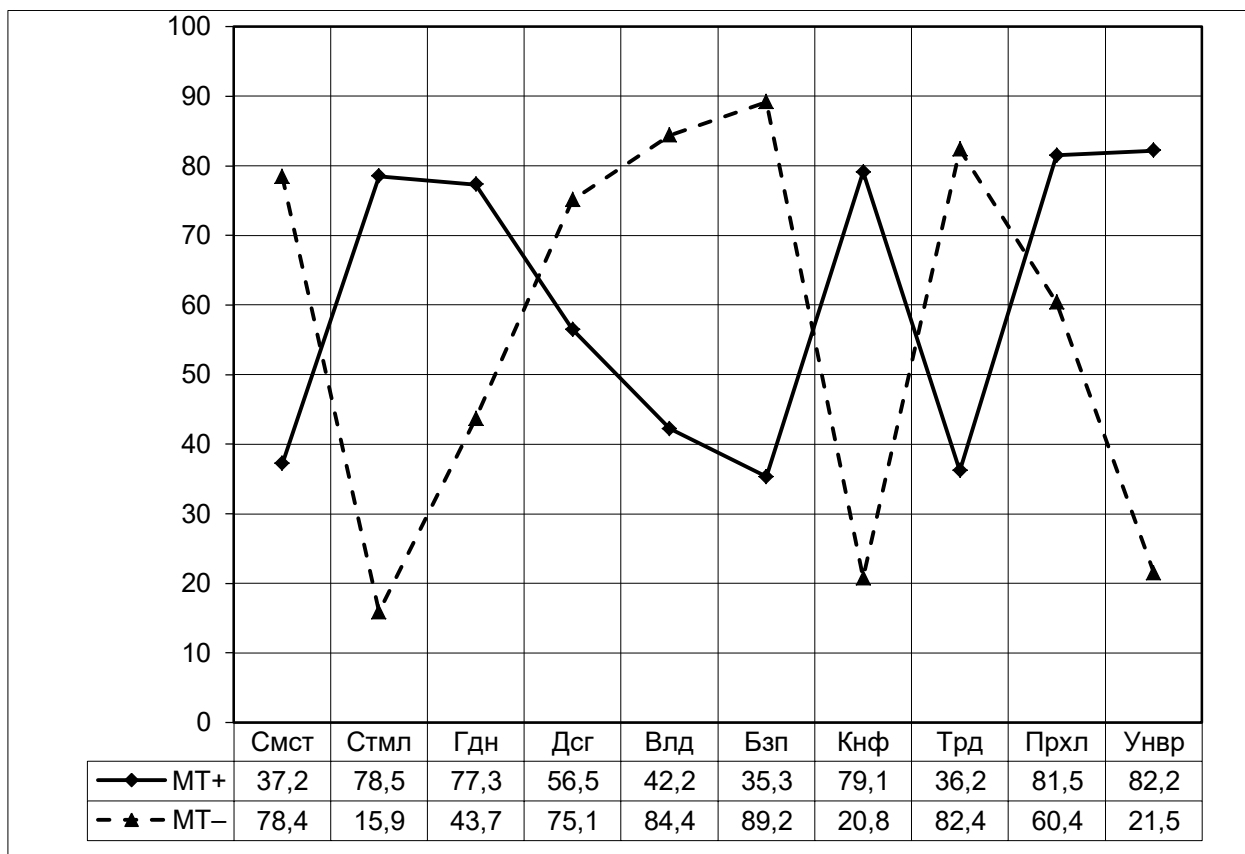

Рис. 3.8. Показники ціннісних орієнтацій груп студентів із високим (MT+) та низьким (MT-) рівнем міжетнічної толерантності

Аналіз цих показників допомагає більш точно охарактеризувати особистісні характеристики, що впливають на міжетнічні взаємодії та здатність адаптуватися до різних культурних контекстів. Такий підхід дає змогу формувати більш об'єктивні уявлення про особистісні особливості, що впливають на міжетнічну взаємодію, а також виявляти ключові фактори, які сприяють адаптації до різних культурних контекстів та ефективній комунікації з представниками інших етнічних груп.

Домінуючі значення показників ціннісних орієнтацій найбільш відхилені від середньої лінії ряду 50 процентиль (див. табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Найбільш виражені показники ціннісних орієнтацій у кожному профілі

Ранг	Група МТ +	Група МТ –
1	Унвр+	Бзп+
2	Прхл+	Влд+
3	Кнф+	Трд+
4	Стмл+	Унвр-
5	Гдн+	Кнф-

За результатами даного дослідження (див. рис.3.8 і табл.3.12), група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризуються такими ціннісними орієнтаціями: універсалізм, прихильність, конформність, стимуляція, гедонізм. Отже, ці ціннісні орієнтації свідчать про прагнення до гармонійних взаємодій з іншими людьми, незалежно від їхньої етнічної чи культурної приналежності;

- універсалізм – таким людям властиве розуміння, терпимість і сприяння благополуччю всіх людей і природи. Для них є цінністю згода з самим собою та іншими. Універсалізм можна розглядати як терпимість, гуманність, альтруїстичні тенденції, бажання зрозуміти оточуючих незалежно від їхньої етнічної приналежності (Унвр+). Це вказує на прагнення до рівності, справедливості та підтримки прав людини, що є основою для розвитку міжетнічної толерантності;

- прихильність (доброзичливість) – їм властива схильність підтримувати і підвищувати благополуччя людей, з якими вони у постійному контакті та близьких стосунках. Вони цінують любов, дружбу, естетичну насолоду, поблажливість, що пояснює їх етнічну толерантність. Доброта дозволяє їм проявляти повагу та співпереживання щодо представників інших етнічних груп без прояву ворожнечі та агресії (Прхл+). Прихильність до інших людей, схильність до розуміння та підтримки, також є важливими рисами, що сприяють формуванню відкритості та готовності до співпраці;

- конформність – для них характерне піддатливість впливам, обмеження дій і спонукань, що заподіюють шкоду іншим і порушують соціальні очікування. Цінностями для них є ввічливість, слухняність, прийняття життя як воно є, повага старших, незнання себе і своїх потреб (Кнф+). Це означає здатність адаптуватися до соціальних норм і стандартів, що включають терпимість до різноманіття;

- стимулювання – вони прагнуть до нових вражень, ризику, захоплюючих пригод, повноти життєвих відчуттів (Стмл+). Стимуляція та гедонізм, які вказують на бажання досягати задоволення та розвитку, можуть сприяти відкритості до нових культурних вражень і досвіду, що є важливим аспектом міжетнічної толерантності;

- гедонізм – вони живуть одним днем, прагнуть задоволення, чуттєвих насолод, радощів життя. Цінності: насолода життям тут і зараз, турбота про себе (Гдн+). Гедонізм у контексті високого рівня міжетнічної толерантності може вказувати на здатність знаходити задоволення не лише від особистих чуттєвих насолод, але й від взаємодії з різними культурами та етнічними групами. Люди з такою орієнтацією можуть цінувати різноманіття і бачити в ньому джерело нових можливостей для самовираження та особистісного розвитку. Вони можуть мати відкритість до інших поглядів, традицій і звичаїв, що дозволяє їм комфортно адаптуватися до різних культурних середовищ і насолоджуватися багатством етнічних відносин.

Таким чином, ці ціннісні орієнтації даної групи підтримують розуміння та прийняття різних культур і народів, сприяючи розвитку толерантних міжетнічних відносин.

Група осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризуються такими ціннісними орієнтаціями: безпека, влада, традиція, відсутність універсализму, нонконформізм. Ці ціннісні орієнтації свідчать про прагнення до стабільності та контролю в межах власної національної чи культурної групи, що часто супроводжується небажанням адаптуватися до іншого етнічного середовища;

- безпека – цінність, що передбачає стабільність і захищеність будь-яким чином, навіть через застосування жорсткої сили. Люди з вираженою ксенофобією сприймають будь-якого «чужого» чи «іншого» як загрозу, завойовника, навіть якщо він миролюбний і не має злих намірів; виникає бажання ізолювати, покарати, ліквідувати його за «втручання» в життя країни. Найвищими цінностями є соціальний порядок, національна безпека, мир на Землі, безпека сім'ї, соціальна справедливість (Бзп+). Орієнтація на безпеку вказує на прагнення до захисту від змін і сприйняття загроз з боку інших культур;

- влада – важливість досягнення соціального статусу, престижу і панування над людьми, цінності соціальної впливовості та багатства. Прагнення до влади може бути зумовлене потребою у домінуванні, лідерстві, що часом не знаходить задоволення. Саме тому ці особи іноді можуть самостверджуватись за рахунок приниження інших (Влд+);

- традиція – в даному випадку ця цінність лежить в основі наполегливого, часом агресивного відстоювання народних культурно-релігійних традицій, боротьби з культурними привнесеннями і нашаруваннями інших етнічних груп; в цій боротьбі можуть використовуватися доволі агресивні і негуманні засоби (Трд+). Це свідчить про домінування традиційних ієрархічних структур і силових відносин, а також намагання утримати соціальний порядок через збереження звичних культурних та етнічних норм, що можуть бути не сумісні з рівністю або різноманіттям;

- відсутність універсалізму – таким людям не властиве розуміння, терплячість і сприяння благополуччю всіх людей і природи. Вони часто в конфлікті з самим собою та іншими. Може проявлятися нетерпимість, відсутність гуманності, егоїстичні тенденції, небажання зрозуміти і увійти в положення оточуючих, особливо якщо вони іншої етнічної приналежності (Унвр-);

- нонконформізм – відсутність схильності підлаштовуватись і підкорятись іншим. Вони часто протиставляють себе іншим, агресивно відстоюють свою особисту точку зору, схильні до дій і спонукань, що можуть заподіяти шкоду іншим і порушують соціальні очікування й норми. Часто бувають невічливими, недисциплінованими, неслухняними, непримиренними, не поважають авторитетів, не приймають все як є, а роблять по-своєму, з епатажем. Це веде до актуалізації руйнівних тенденцій і спонукає до прояву войовничих, екстреміських дій щодо представників іншої етно-спільноти (Кнф-).

Отже, ці ціннісні орієнтації даної групи сприяють розвитку замкнутого ставлення до інших культур, посилюють міжетнічну напруженість і перешкоджають формуванню толерантних відносин з представниками інших етнічних груп.

3.8. Психологічна характеристика представників різних рівнів міжетнічної толерантності за методикою «Я-структурний тест» Г.Аммона

Для оцінки контрольно-регулятивного компонента етнічної толерантності було застосовано «Я-структурний тест» Г. Аммона, який дозволяє визначити рівень саморегуляції особистості, її здатність до самоконтролю та управління емоціями в контексті міжетнічних взаємодій. Цей тест дає змогу оцінити, наскільки індивід готовий адаптувати свою поведінку до соціокультурних вимог, що сприяє розвитку етнічної толерантності та гармонійних міжетнічних відносин [179].

Розглянемо співвідношення показників національної дистанційованості, показника міжетнічної толерантності та показників Я-структури особистості (табл. 3.13).

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками міжетнічної толерантності та показниками Я-структури особистості (Г. Аммон)

	Показники міжетнічної толерантності				
	міжетнічна толерантність	Національна толерантність	Національна відокремленість	Національна ізолюваність	Ксенофобія
A ₁	324 ^{**}	316 ^{**}	122 [*]		
A ₂				179 ^{**}	432 ^{**}
A ₃			335 ^{**}	133 ^{**}	
T ₁	106 [*]	128 [*]	204 ^{**}	174 ^{**}	
T ₂	-131 [*]			309 ^{**}	278 ^{**}
T ₃	299 ^{**}	272 ^{**}		140 [*]	136 [*]
З ₁	135 [*]	118 [*]	306 ^{**}		190 ^{**}
З ₂				369 ^{**}	
З ₃	315 ^{**}	328 ^{**}		-116 [*]	-448 ^{**}
B ₁	278 ^{**}	245 ^{**}		-179 ^{**}	-150 ^{**}
B ₂	-162 [*]		281 ^{**}		
B ₃			135 [*]	394 ^{**}	427 ^{**}
H ₁	316 ^{**}	299 ^{**}			
H ₂	-141 [*]	-125 [*]		204 ^{**}	416 ^{**}
H ₃			237 ^{**}		
C ₁	126 [*]	128 [*]			
C ₂				130 [*]	222 ^{**}
C ₃			134 [*]		

Примітки: позначення показників «Я-структурного тесту»: агресія (A₁ – конструктивна, A₂ – деструктивна, A₃ – дефіцитарна); тривога (T₁ – конструктивна, T₂ – деструктивна, T₃ – дефіцитарна); зовнішнє Я-відмежування (З₁ – конструктивне, З₂ – деструктивне, З₃ – дефіцитарне); внутрішнє Я-відмежування (B₁ – конструктивне, B₂ – деструктивне, B₃ –

дефіцитарне); нарцисизм (Н1 – конструктивний, Н2 – деструктивний, Н3 – дефіцитарний); сексуальність (С1 – конструктивна, С2 – деструктивна, С3 – дефіцитарна).

Як видно з таблиці 3.13, найбільш значущі кореляційні значення додатного знаку (на рівні 1%) виявлено міжетнічною толерантністю й такими показниками Я-структури особистості: конструктивна агресія (А1), конструктивний нарцисизм (Н1), дефіцитарне зовнішнє відмежування Я (З3), дефіцитарна тривога/страх (Т3), конструктивне внутрішнє відмежування Я (В1). Також виявлено значущі від'ємні зв'язки на рівні 5% з деструктивним внутрішнім відмежуванням Я (В2), деструктивним нарцисизмом (Н2).

Отже, виявлені кореляції свідчать про те, що зростання міжетнічної толерантності супроводжується зростанням контактів, цілеспрямованою комунікативною діяльністю, здатністю зберігати відносини та вирішувати завдання, активною побудовою власного життя (А1); позитивним ставленням до себе і реальності, високою самооцінкою, визнанням бажаності задоволення своїх значущих потреб, прийняттям своїх слабкостей (Н1); нездатністю відмовляти іншим, диференціювати себе від інших, хамелеоноподібним підстроюванням під почуття та точки зору інших людей, соціальною гіперадаптивністю (З3); нездатністю сприймати страх у себе та оточуючих, відсутністю захисної функції та регулювання поведінки при сигналі небезпеки (Т3); гнучким доступом до своєї несвідомої сфери, своїх потреб і почуттів, можливістю реалістично фантазувати, здатністю розрізняти сьогодення та минуле (В1).

Національна відокремленість має значущі кореляційні зв'язки на рівні 1% додатного знаку з такими показниками Я-структури особистості: дефіцитарна агресія (А3), конструктивне зовнішнє обмеження Я (З1), деструктивне внутрішнє обмеженням Я (В2), дефіцитарний нарцисизм (Н3) та від'ємного знаку з конструктивною тривогою/страхом (Т1). Крім того,

виявлено значущі додатні зв'язки на рівні 5% з конструктивною агресією (A1) та дефіцитарним внутрішнім обмеженням Я (B3).

Тобто, національна відокремленість супроводжується такими проявами: зростанням закритості, байдужості, уникненням суперництва та конструктивної суперечки (A3); гнучким розумінням почуттів та інтересів інших, здатністю розрізняти між «Я» та «Не-Я», вмінням регулювати стосунки між собою та навколишнім світом, балансувати між дистанцією та близькістю (31); відсутністю доступу до сфери власного несвідомого, можливістю поступитися своїми почуттями і потребами, реалістичністю фантазій та емоцій, слабким усвідомленням історії свого життя (B2); зниженням контакту із самим собою, дещо негативним ставленням до себе, невизнанням власної цінності, відмовою від власних інтересів та потреб (H3), неадекватним відчуттям тривоги, складністю діяти адекватно ситуації, загальною дезорієнтацією, нереалістичною оцінкою небезпеки (T1-).

Національна ізолюваність значимо додатно корелює на рівні 1% з дефіцитарним внутрішнім обмеженням Я (B3), деструктивним зовнішнім обмеженням Я (32), деструктивною тривогою/страхом (T2), деструктивною агресією (A2), деструктивним нарцисизмом (H2), та від'ємно корелює з конструктивним внутрішнім обмеженням Я (B1). Також виявлено значущі додатні зв'язки на рівні 5% з дефіцитарною тривогою/страхом (T3), дефіцитарною агресією (A3) та від'ємний зв'язок з дефіцитарним зовнішнім обмеженням Я (33).

Тож, національна ізолюваність супроводжується перебуванням під владою почуттів та фантазій, напливами не усвідомлюваних переживань, порушенням зосередження та сну (B3); ригідною закритістю щодо почуттів та інтересів оточуючих, відсутністю емоційної участі, готовністю до компромісу, беземоційністю, самоізоляцією (32); страхом смерті та бути покинутим, що паралізує поведінку та спілкування, уникненням нового життєвого досвіду (T2); невірно спрямованою, що перериває спілкування руйнівною активністю, деструктивно-агресивними спалахами щодо себе та

інших людей, знеціненням інших людей, цинізмом (A2); нереалістичною самооцінкою, відходом у свій внутрішній світ, негативізмом, частими образами та відчуттям незрозумілості оточуючими, нездатністю приймати критику та емоційну підтримку оточуючих (H2); слабким контактом зі своїми почуттями і потребами, нездатністю розрізняти сьогодення та минуле, фантазію і реальність (B1-).

Ксенофобія має значущий кореляційний зв'язок від'ємного знаку на рівні 1% з дефіцитарним зовнішнім обмеженням Я (33) та значущі кореляційні зв'язки на рівні 1% додатного знаку з такими показниками Я-структури особистості як: деструктивна агресія (A2), дефіцитарне внутрішнє обмеження Я (B3), деструктивний нарцисизм (H2), деструктивна тривога/страх (T2). Наявний також зв'язок на рівні 5% з конструктивним внутрішнім обмеженням Я (B1).

Це означає, що ксенофобія супроводжується здатністю легко відмовляти, відділяти себе від інших, відсутністю підстроювання під почуття та точки зору інших людей, соціальною неадаптивністю (33-); невпорядкованою, зупиняючою спілкування руйнівною активністю, деструктивно-агресивними спалахами щодо себе та інших, знеціненням інших людей, цинізмом, схильністю до помсти (A2); знаходженням під владою почуттів та фантазій, напливами не усвідомлюваних емоцій і переживань, порушенням зосередженості та сну (B3); нереалістичною самооцінкою, зануренням у себе, негативізмом, частими образами та відчуттям незрозумілості оточуючими, нездатністю приймати критику та емоційну підтримку оточуючих (H2); страхом смерті та страхом бути покинутим, що паралізує поведінку та спілкування, уникненням нового життєвого досвіду (T2).

Перейдемо до якісного аналізу методом «асів» та побудови профілів груп. На рис. 3.9. зображені профілі показників Я-структури особистості (Г. Аммона) у досліджуваних з високим (n=42) та низьким (n=38) значеннями

показника міжетнічної толерантності. На вісі абсцис позначені показники Я-структури особистості, на вісі ординат – ступінь їх вираження в процентилях.

Візуальний аналіз профілів представників означених груп свідчить про наявність значимих відмінностей між ними, що перевірено статистично за допомогою t-критерію Стюдента.

Результати статистичного аналізу підтвердили, що ці відмінності є достовірними, що дозволяє зробити висновки про різні рівні міжетнічної толерантності в кожній з груп і про специфічні психологічні особливості, які відрізняють представників цих груп.

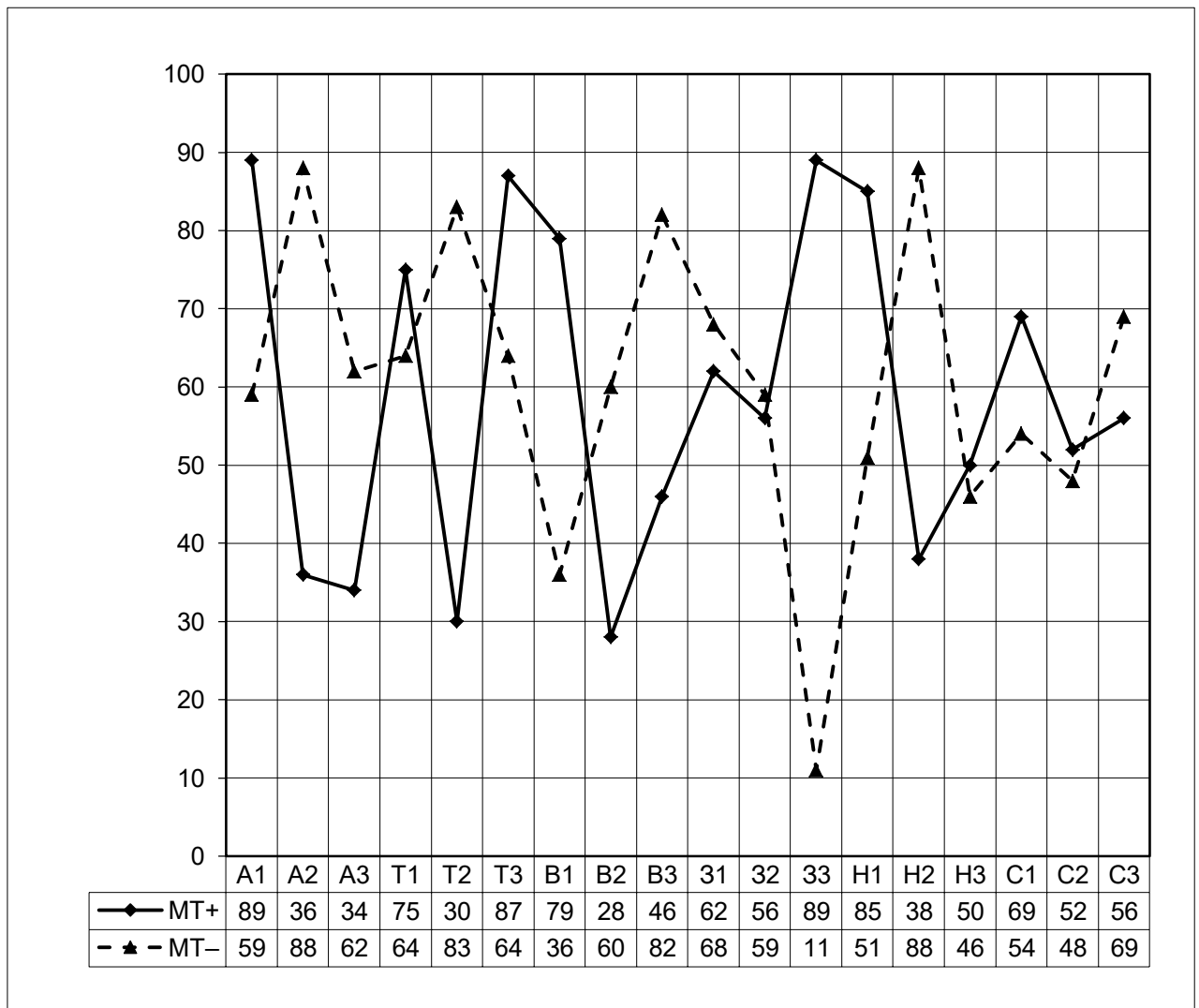

Рис. 3.9. Я-структура особистості груп осіб із високим (MT+) та низьким (MT-) рівнем міжетнічної толерантності

Для складання психологічних портретів особистостей з різним рівнем міжетнічної толерантності, попередньо шляхом ранжування було виявлено показники Я-структури особистості, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду 50 процентиль (див. табл. 3.14).

Таблиця 3.14

**Найбільш виражені показники Я-структури особистості
у кожному профілі**

Ранг	Група МТ +	Група МТ –
1	A1+	33-
2	33+	A2+
3	T3+	T2+
4	H1+	B3+
5	B1+	H2+

За результатами цього дослідження (див. рис.3.9. і табл.3.14), група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризується такою Я-структурою особистості: конструктивною агресією, дефіцитарним зовнішнім відмежуванням Я, дефіцитарною тривогою/страхом конструктивним нарцисизмом конструктивним внутрішнім відмежуванням Я. Розглянемо детальніше:

- конструктивною агресією (A1+). Для осіб з конструктивною агресією характерний активний, діяльний підхід до життя, допитливість та здорова зацікавленість, можливість встановлювати продуктивні міжособистісні контакти та підтримувати їх, незважаючи на можливі протиріччя, здатність формувати свої власні життєві цілі та завдання та реалізовувати їх навіть у несприятливих життєвих обставинах. Конструктивна агресія передбачає наявність розвиненої емпатичної здібності, широкого кола інтересів, можливість відкрито виявляти свої емоційні переживання. Для представників цієї групи, характерна ініціативність, відкритість, комунікабельність,

креативність. Вони здатні до конструктивного подолання труднощів і міжособистісних конфліктів, розуміють свої основні цілі та інтереси і безбоязно відстоюють їх у взаємодії з оточуючими. Їхня активність навіть у конфронтаційних ситуаціях враховує інтереси партнерів, тому вони, як правило, вміють досягати компромісних рішень.

- дефіцитарним зовнішнім відмежуванням Я (ЗЗ+). Дефіцитарне зовнішнє Я-відмежування у найзагальнішому розумінні розуміється як недостатність зовнішнього кордону «Я». Функціональна недостатність зовнішньої кордону «Я» відбиває надпроникність цього кордону, тобто «симбіотичність» стосунків. У поведінці нерозвиненість зовнішнього кордону проявляється схильністю до гіперадаптації до зовнішнього середовища, нездатністю встановлювати і контролювати міжособистісну дистанцію, надмірною залежністю від вимог, установок і норм оточуючих, орієнтацією на зовнішні критерії та оцінки, відсутністю можливості в достатньо рефлексувати, відстежувати потреби, цілі, нездатністю чітко відокремлювати свої емоційні переживання від почуттів і переживань інших, неможливістю обмежувати потреби інших, тобто нездатністю говорити «ні», сумнівами у правильності самостійно прийнятих рішень і дій, загалом, «хамелеоноподобним» життєвим стилем. Це характерно для осіб слухняних, залежних, дещо конформних, несамостійних, котрі шукають постійну підтримку та схвалення, захист і визнання, що ідентифікують себе з груповими інтересами та потребами, а тому не здатні сформулювати відмінну від інших точку зору. Ці люди схильні до симбіотичного злиття, а не до рівноправних зрілих партнерських відносин, і у зв'язку з цим вони, мають труднощі у підтримці стійких продуктивних контактів і, особливо, в ситуаціях необхідності їх переривання. Типовим для них є відчуття власної слабкості, відкритості, безпорадності та незахищеності.

- дефіцитарною тривогою/страхом (ТЗ+). Дефіцитарний страх сприймається як значне недорозвинення Я-функції тривоги. У поведінці дефіцитарний страх проявляється важкістю відчувати страх взагалі. Часто це

виявляється у тому, що об'єктивна небезпека недооцінюється чи повністю ігнорується, не сприймається свідомістю як реальність. Неусвідомлюваний дефіцит переживань страху виявляється у вираженому прагненні до пошуку екстремальних ситуацій, що дозволяють будь-що відчувати реальне життя з його емоційною наповненістю, тобто позбутися «емоційного неіснування». Так само як власний страх, мало сприймається і страх інших людей, що призводить до неадекватності в оцінках дій та вчинків оточуючих. Новий життєвий досвід не призводить до розвитку, нові контакти не носять взаємозбагачувальний характер. Для цих осіб характерна відсутність реакції тривоги як у незвичайних, так і в потенційно небезпечних ситуаціях, схильність до ризикованих вчинків, що ігнорує оцінку їх ймовірних наслідків, тенденція до емоційного знецінення важливих подій, предметів та відносин, наприклад, зі значимою втратою близьких тощо. Вони зазвичай не відчують труднощів в інтерперсональних контактах, однак відносини, що встановлюються, не мають достатньої емоційної глибини. Можлива наявність замісної схильності до вживання алкоголю, психотропних речовин чи наркотиків і перебування у кримінальному середовищі.

- конструктивним нарцисизмом (Н1+). Конструктивний нарцисизм сприймається як позитивне уявлення індивіда про себе, що базується на відчутті власної значущості і позитивний досвід інтерперсональних контактів. Це не «фантазії всемогутності», а відчуття радості від можливостей реалізації себе в складному світі людських відносин. У поведінці це проявляється як здатність адекватно оцінювати себе, посправжньому сприймати свої можливості та реалізовувати їх, відчувати свою силу та компетентність, прощати собі помилки та промахи, витягуючи необхідні уроки і тим самим збільшуючи свій життєвий потенціал. Конструктивний нарцисизм дозволяє людині щиро прощати іншим їхні помилки та промахи, любити і бути коханою, зберігаючи внутрішню цілісність. Для таких осіб характерні висока самооцінка, почуття власної гідності, здорове честолюбство, реалістичність у сприйнятті себе та інших,

відкритість у міжособистісних контактах, різноманіття інтересів і спонукань, здатність насолоджуватися життям у різних її проявах, емоційна і духовна зрілість можливість протистояти несприятливому розвитку подій, недоброзичливим оцінкам та діям інших без шкоди для себе та необхідності використовувати захисні форми, що серйозно спотворюють дійсність.

- конструктивним внутрішнім відмежуванням Я (B1+). Конструктивне внутрішнє Я-відмежування є комунікуючим бар'єром, що відокремлює і пов'язує свідоме «Я» і внутрішнє середовище індивіда з її неусвідомлюваними почуттями, інстинктивними спонуканнями, образами інтеріоризованих об'єктів, відносин та емоційних станів. Операційно це передбачає здатність мати фантазії та мрії, впізнавати їх як такі, тобто відокремлювати від реальних подій та дій; добре диференціювати об'єкти зовнішнього світу та власні уявлення про них; можливість допускати у свідомість почуття та виявляти їх, поділяючи реальні та нереальні аспекти відчущування та не дозволяючи емоціям безроздільно визначати особистісну активність. Для таких осіб характерні хороша здатність розрізняти зовнішнє і внутрішнє, диференційованість сприйняття внутрішніх переживань, тілесних відчуттів та власної активності, здатність гнучко використовувати можливості чуттєвого та емоційного розуміння дійсності, а також інтуїтивних рішень без втрати контролю над реальністю, хороший контроль станів, загалом позитивний характер внутрішнього досвіду, здатність до достатньої психічної концентрації, висока загальна впорядкованість психічної діяльності.

Група осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризується такою Я-структурою особистості: не дефіцитарним зовнішнім відмежуванням Я, деструктивною агресією, деструктивною тривогою/страхом дефіцитарним внутрішнім відмежуванням Я, деструктивним нарцисизмом. Детальніше:

- не дефіцитарним зовнішнім відмежуванням Я (33-). Дефіцитарне зовнішнє Я-відмежування розуміється як надмірність зовнішнього кордону

«Я». У поведінці посилений зовнішній кордон проявляється неадаптивністю у зовнішньому середовищі, схильністю встановлювати і контролювати міжособистісну дистанцію, незалежністю від вимог, установок і норм оточуючих, орієнтацією на внутрішні критерії та оцінки, усвідомленням своїх цілей та потреб, здатністю чітко відокремлювати свої почуття та переживання від почуттів і переживань інших, здатністю говорити «ні», впевненістю у правильності самостійно прийнятих рішень і дій. Це характерно для осіб неслухняних, незалежних, неконформних, самостійних, які не шукають постійну підтримку та схвалення, захист і визнання, не орієнтованих на групові норми та цінності, які не ідентифікують себе з груповими інтересами та потребами, а тому здатні сформувати власну, відмінну від інших точку зору. Ці люди схильні не до симбіотичного злиття, а до рівноправних зрілих партнерських стосунків, і у зв'язку з цим вони легко переривають непотрібні контакти. Типовим для них є перебільшене відчуття власної сили та захищеності.

- деструктивною агресією (A2+). У поведінці деструктивна агресія проявляється схильністю до руйнування контактів і відносин, в деструктивних вчинках з випадками насильства, тенденцією до вербального вираження гніву і люті, руйнівними діями або фантазіями, прагненням до силового вирішення проблем, що супроводжується мстивістю, цинізмом. У тих випадках, коли агресія не знаходить зовнішній об'єкт для свого вираження, вона може прямувати на власну особистість, виявляючись суїцидальними тенденціями, соціальною занедбаністю, тенденціями до самоушкодження або схильністю до нещасних випадків. Ці особи відрізняються недоброзичливістю, конфліктністю, агресивністю. Вони, як правило, не здатні тривалий час підтримувати дружні стосунки, схильні до конфронтацій заради самого протистояння, виявляють надмірну ригідність у дискусіях, у конфліктних ситуаціях прагнуть до «символічного» знищення супротивника, відчувають задоволення від споглядання ображеного чи приниженого, часто вони мстиво-жорстокі. Агресивність може виявлятися як

у відкритих спалахах гніву, імпульсивності та вибуховості, так і у надмірній вимогливості, іронічності чи сарказмі. Типовими для таких осіб є також порушення емоційного і вольового контролю, що мають тимчасовий або відносно постійний характер. Все це призводить до значного зниження соціальної адаптації, що об'єктивно перешкоджає «нормальній» реалізації їхніх свідомих цілей.

- деструктивною тривогою/страхом (T2+). Деструктивний страх сприймається як деформація конструктивної тривоги. Найбільш істотним тут є деформація механізму міжособистісної взаємодії як найважливішого способу подолання загрози, внаслідок чого виникає надмірна фрустрація почуття безпеки, що несвідомо супроводжує особистість у всіх її відносинах з реальністю. У поведінці деструктивний страх проявляється відсутністю базисної довіри, неадекватною переоцінкою реальних загроз, труднощів, проблем; надмірною вираженістю тілесних вегетативних компонентів емоційних реакцій; погано організованою активністю у ситуації небезпеки, аж до панічних проявів; страхом встановлення нових контактів та близьких, довірчих людських відносин; страхом будь-яких несподіванок; труднощами у концентрації уваги; вираженими побоюваннями перед особистим майбутнім; нездатністю звертатися за допомогою та підтримкою у важких життєвих ситуаціях. При надмірній інтенсивності це виявляється у нав'язливості чи фобіях, вираженій «вільно плаваючій» тривозі або «панічному ступорі». Для цих осіб характерні підвищена тривожність, схильність до занепокоєння і хвилювання з найменших приводів, труднощі в організації власної активності, часте відчуття недостатності контролю над ситуацією, нерішучість, боязкість, сором'язливість, неспонтанність, вегетативні порушення. Вони, як правило, зазнають серйозних труднощів у самореалізації, розширенні життєвого досвіду, відчують безпорадність у ситуаціях, що потребують мобілізації та підтвердження ідентичності, переповнені всілякими побоюваннями щодо свого майбутнього, не здатні по-справжньому довіряти ні собі, ні оточуючим людям.

- дефіцитарним внутрішнім відмежуванням Я (ВЗ+). Дефіцитарне внутрішнє Я-відмежування сприймається як недостатня сформованість внутрішнього кордону «Я». Фактично такі відносини можуть мати різний характер, існувати, наприклад, у вигляді клішованого відтворення нормативно заданих ролей або навпаки відрізнятись крайньою непослідовністю поведінки. У поведінці слабкість внутрішнього кордону «Я» виражається схильністю до надмірного фантазування, неприборканої мрійливості, у яких уявне ледве може бути відокремлено від реальності. Свідомість найчастіше «затоплюється» слабко контрольованими образами, почуттями, емоціями, переживання яких виявляється не здатним диференціювати їхню відмінність від зовнішніх об'єктів, ситуацій і з ними пов'язаних. Погано структурований внутрішній досвід, як правило, може лише механічно поповнюватися, залишаючись майже завжди надто тісно пов'язаним із конкретними ситуаціями та пережитими в них емоціями й афектами. З одного боку, актуалізовані потреби підлягають негайному задоволенню і практично не можуть бути відкладені, з іншого, багато дійсних «тілесних потреб» можуть тривалий час залишатися без уваги. Поведінка в цілому непослідовна, хаотична і невідповідна життєвій ситуації. Для цих осіб характерні імпульсивність, слабкість емоційного контролю, схильність до екзальтованих станів, недостатня зваженість вчинків і прийнятих рішень, «переповненість» розрізненими, різноманітними почуттями, образами або думками, погане регулювання тілесних процесів. При надмірному вираженні у поведінці домінують неадекватність, дезорганізованість і дезінтегрованість, які часто сприймаються як химерність і безглуздість.

- деструктивним нарцисизмом (Н2+). Найважливішою особливістю деструктивного нарцисизму є тимчасова та інтенсивна нестабільність ставлення до себе, що виявляється у недооцінці чи переоцінці себе, при цьому розмах коливань визначається фантазіями величчя, з одного боку, та ідеями малоцінності – з іншого. Комунікація з оточуючим набуває

акцентовано одностороннього характеру, у зв'язку з цим, поглиблюється неузгодженість між внутрішньою самооцінкою та неусвідомлено передбачуваною оцінкою себе іншими. На поведінковому рівні деструктивний нарцисизм проявляється неадекватною оцінкою себе, своїх дій, здібностей і можливостей, спотвореним сприйняттям інших, надмірною настороженістю у спілкуванні, нетерпимістю до критики, низькою толерантністю до фрустрацій, страхом близьких, теплих, довірчих відносин для підтвердження своєї значущості та цінності, а також схильністю до побудови аутистичного світу, що відгороджує від реальних інтерперсональних взаємодій. Часто відзначаються також відчуття нерозділеності та незрозумілості іншими суб'єктивно важливих переживань і почуттів, інтересів та думок; почуття ворожості оточуючих, аж до параноїдних реакцій, відчуття нудьги та безрадісності існування. Все це відображає значну суперечливість самооцінки, неузгодженість окремих її компонентів, нестабільність ставлення до себе, труднощі в контактах, крайню уразливість, надмірну обережність, закритість у спілкуванні, стриманість, підозрілість тенденцію постійно контролювати власну експресію. Фасадна бездоганність супроводжується надмірною вимогливістю та непримиренністю до недоліків та слабкостей інших. Висока потреба перебувати у центрі уваги, отримувати визнання оточуючих, поєднуються з непереносимістю критики і схильністю уникати ситуацій, у яких може відбуватися реальна зовнішня оцінка їхніх властивостей, а неповноцінність міжособистісного спілкування компенсується тенденцією до маніпулювання.

Висновки до третього розділу

1. Встановлено, що інтегральний індекс національної дистанції (ПНД), який являє собою середнє значення для всіх респондентів і становить 4,18 бали, що відповідає позиції «національна відокремленість». Ці результати свідчать про дещо відсторонене ставлення студентів України до інших національностей, але про агресію тут не йде мова. Найменшу соціальну дистанцію респонденти виявляють до україномовних і російськомовних українців, яких готові приймати як членів родини чи друзів. Далі йдуть німці, румуни, англійці, канадці, американці, угорці, поляки, французи, що свідчить про відкритість до близьких контактів. Більшу дистанцію спостерігають до представників кавказьких народів, азіатів і білорусів, яких сприймають як окремі групи, з якими не бажають близьких стосунків, але не проти їхнього проживання в Україні. Ще більша дистанція до турків, росіян (жителів України), африканців, євреїв, арабів та білорусів (жителів Білорусі), яких радше сприймають як гостей або туристів, що може вказувати на приховану ксенофобію. Найбільша соціальна дистанція в нашій студентській вибірці до ромів (циган) та росіян – мешканців росії, що на нашу думку цілком зрозуміло в теперішніх реаліях.

2. Результати кореляційного аналізу виявили значущі взаємозв'язки, переважно на 1% рівні, між показниками міжетнічної толерантності та властивостями особистості, що супроводжують її прояви. Ці дані підтверджують багатогранний вплив особистісних рис, установок і поведінкових аспектів на розвиток міжетнічної толерантності, а саме: особистісні риси (підвищення міжетнічної толерантності супроводжується

зростанням довірливості, спокою, комунікабельності, конформності, емоційної стабільності та самоконтролю); типи етнічної ідентичності (толерантність сприяє зростанню етнічної індивідуальності й позитивної етнічної ідентичності, водночас знижуючи прояви гіперідентичності (націофанатизму, націоєгоїзму, націоізоляціонізму); етнонаціональні установки (міжетнічна толерантність позитивно корелює з нейтральними та патріотичними установками, знижуючи націоналістичні установки); комунікативна толерантність (підвищення толерантності зменшує неприйняття та нерозуміння інших людей, категоричність, консерватизм, невміння прощати помилки та прагнення перевиховувати партнерів); комунікативні установки (толерантність знижує рівень відкритої та замаскованої жорстокості, обґрунтованого негативізму та схильності до необґрунтованих узагальнень у взаєминах і соціальних спостереженнях); ціннісні орієнтації (міжетнічна толерантність супроводжується зростанням значення таких ціннісних орієнтацій як універсалізм, гедонізм, прихильність і конформність, водночас знижується значення цінностей влади та безпеки); емпатія (міжетнічна толерантність асоціюється зі значним підвищенням емоційного каналу емпатії, загальної здатності до емпатії та прийняттям інших без раціональної критичності); Я-структура особистості (міжетнічна толерантність корелює з конструктивними аспектами (агресія, нарцисизм, внутрішнє відмежування Я) і зниженням деструктивних проявів, таких як деструктивний нарцисизм та внутрішнє відмежування Я).

3. Застосування якісного аналізу даних за допомогою методу «асів» дозволило класифікувати досліджуваних на групи з високим та низьким рівнем міжетнічної толерантності, а також на основі побудованих профілів сформулювати відповідні психологічні портрети для кожної з груп.

Отже, група осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризується відкритістю, товариськістю, терпимістю, здатністю до адаптації та поступливістю, зазвичай не схильні до суперництва, ревнощів або підозрілості, але мають тенденцію до конформізму, також активно

встановлюють міжособистісні зв'язки, є емоційно яскравими, життєрадісними та імпульсивними, проте часто некритичні у виборі друзів та партнерів по спілкуванню, однак м'які, шанобливі та готові поступатися іншим, але іноді недисципліновані і не завжди аналізують мотиви партнерів. Вони підтримують доступ представників «чужих» націй до ресурсів, прав та привілеїв своєї нації, демонструють невизначеність чи неактуальність своєї етнічної ідентичності, вважаючи, що їхня нація нічим не відрізняється від інших, тому відсутня потреба зберігати «чистоту» її культури. Це також проявляється в позитивному ставленні до дружби або шлюбу з представниками інших етносів. Вони мають позитивні міжетнічні установки та стереотипи щодо інших етносів, при цьому проявляється дещо знижений рівень патріотизму, однак індиферентно ставляться до своєї національної приналежності та мають позитивне ставлення до інших етнічних груп, що є протилежністю патріотичних установок, а також характеризуються терпимістю до представників різних етнічних груп, прийняттям інших такими, які вони є.

Такі особи не зациклюються на етнічних відмінностях, схильні до згладжування конфліктів і пошуку компромісу, товариські, швидко встановлюють контакти, неконфліктні, схильні до компромісів, терплячі та прощають помилки інших, раціоналізують негативні вчинки і з розумінням ставляться до різних культур, вірувань і політичних уподобань, відрізняються здатністю до емоційного резонансу, співпереживання, емоційної чутливості до потреб оточуючих. Їм притаманні риси терпимості, гуманності, альтруїзму, бажання розуміти інших, доброзичливості, поблажливості, піддатливості впливам та прагнення до нових вражень і радощів життя.

Також, особи з високим рівнем міжетнічної толерантності мають таку Я-структуру: конструктивну агресію, дефіцитарне зовнішнє відмежування Я, дефіцитарну тривогу/страх, конструктивний нарцисизм, конструктивне внутрішнє відмежування Я. Їм притаманні активність, ініціативність,

відкритість, комунікабельність, креативність, допитливість, схильність до компромісу, а також слухняність, залежність, конформність, прагнення до підтримки та визнання. Вони схильні до ризику, мають реалістичне сприйняття себе та інших, відкриті в контактах, адаптивні і здатні насолоджуватися життям. Їх характеризує здатність до концентрації, хороший контроль емоцій та впорядкованість психічної діяльності.

Група осіб з низькою міжетнічною толерантністю характеризується настороженістю, недовірливістю, зарозумілістю, догматичністю, критичністю та вимогливістю до оточуючих, схильні до ревнощів, конкуренції та невротичних тенденцій, захищаються від соціальної ненадійності, часто занепокоєні критикою на свою адресу. Вони часто не можуть контролювати емоції, дратівливі, імпульсивні, нестійкі в інтересах, знижений настрій і схильність до конфліктів, вперті та агресивні, а також беззаперечно стверджують свою етнічну ідентичність і не сумніваються у своїй національній приналежності.

Такі особи не активно шукають стійкі соціальні групи поза національними межами та визнають право свого етносу вирішувати проблеми за рахунок інших, що може викликати напруження у стосунках з іншими націями. Характеризується неприязню до представників інших етнічних груп, що проявляється в негативних установах, шовіністичному патріотизмі та негативних стереотипах. Вони мають небайдуже ставлення до своєї національної та етно-лінгвістичної приналежності, що супроводжується підвищеним патріотизмом, націоналізмом і зниженням толерантності, також відзначається нетерпимістю до представників інших етнічних груп, схильністю до жорстокого ставлення, знущань та приниження інших, а також до застосування фізичної та емоційної агресії, не визнають право на індивідуальність, не розуміють та не приймають специфічні особливості інших етносів, вважаючи їх "неправильними".

Вони схильні до стереотипізації, «навішування ярликів» і закріплення ірраціональних установок, підтримуючи негативні етнічні стереотипи, мають

значний негативний досвід спілкування з представниками інших етносів, що формує їхнє сприйняття та відношення до інших через призму цих стереотипів. Їм важко поставити себе на місце іншого, вони мають знижений рівень емоційної гнучкості та здатності до наслідування, їм притаманні бажання стабільності, захищеності та соціальної справедливості, потреба в домінуванні та лідерстві, прагнення до самоствердження, схильні протиставляти себе іншим, агресивно відстоювати свої переконання та культурні традиції, не проявляючи розуміння чи терпимості до інших.

Також, особи з низьким рівнем міжетнічної толерантності характеризуються не дефіцитарним зовнішнім і дефіцитарним внутрішнім відмежуванням Я, а також деструктивною агресією, тривогою, нарцисизмом. Їм притаманні незалежність, нонконформізм, самостійність, надмірне перебільшення власної сили, недоброзичливість, конфліктність та агресивність, що проявляється у прагненні принизити супротивника. Вони можуть бути впертими в дискусіях, іронічними, саркастичними, мстивими та жорстокими. Їхні риси також включають підвищену тривожність, імпульсивність, слабкий емоційний контроль, схильність до екзальтованих станів, нестабільність і дезорганізованість у вчинках. Вони мають неадекватну оцінку себе та інших, нетерпимість до критики, низьку толерантність до фрустрацій і страх теплих, довірливих відносин.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [11, 167, 211].

У третьому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [4, 9, 98, 103, 109, 110, 111, 114, 125, 142, 147, 162, 164, 179, 189].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено результати теоретико-емпіричного дослідження психологічних особливостей осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності:

1. Теоретичний аналіз засвідчує, що міжетнічна толерантність становить невід'ємну складову ширшого концепту толерантності. Толерантність є однією з ключових рис сучасної особистості, яка забезпечує гармонійне співіснування в багатокультурному суспільстві. Її завдання полягає у подоланні упереджень і конфліктів між різними етнічними групами, а також у створенні сприятливих умов для їхньої взаємодії. Інші види толерантності, такі як релігійна чи гендерна, спрямовані на боротьбу зі стереотипами у відповідних сферах. Незважаючи на їхні відмінності, усі форми толерантності сприяють взаємоповазі, соціальній справедливості та прогресу суспільства. Основна ідея толерантності – це визнання різноманітності як важливого ресурсу для розвитку й збагачення людства.

2. Встановлено, що поняття міжетнічної толерантності розглядається як українськими, так і зарубіжними дослідниками, які трактують це явище як інтегративну якість особистості. Вона характеризується здатністю людини проявляти шанобливе та терпиме ставлення до етнічних, релігійних і культурних особливостей представників інших етнічних груп, а також приймати їхню етнокультурну інакшість, спираючись на принципи гуманізму та пріоритет загальнолюдських цінностей.

Ми визначаємо міжетнічну толерантність як самостійний феномен системного утворення сукупності рис особистості, ідентичності, установок, цінностей та емоційних проявів, що зумовлює специфіку комунікації осіб різних національностей в міжнаціональному середовищі та визначає прояви характеристик компонентів, які у своєму поєднанні визначають рівень міжетнічної толерантності особистості, що відповідає соціальним імперативам суспільства.

3. Узагальнено існування чинників, що впливають на розвиток міжетнічної толерантності: соціальні чинники (макросередовище) – політичні, культурні та соціально-економічні умови розвитку держави, соціальні пріоритети, суспільні цінності та очікування; індивідуально-психологічні чинники – сприяють оцінюванню взаємодії з представниками з певних національностей з позиції цілісності «Я» особистості, інтеграції складових «Я-концепції», актуалізації внутрішніх резервів, можливостей внутрішнього потенціалу, визначення етнічної ідентичності як на рівні індивіда, так і на рівні особистості; соціально-психологічні чинники – визначають готовність особистості до толерантної міжетнічної взаємодії і особливостей міжособистісних стосунків людини з представниками різних етнічних груп (у тому числі й власної), її мотивацію щодо «прийняття-відторгнення» інших, а також соціальну або асоціальну спрямованість поведінки. Системність взаємодії усіх груп чинників зумовлює специфіку комунікації осіб різних національностей в міжнаціональному середовищі та визначає рівень міжетнічної толерантності особистості, що відповідає соціальним імперативам суспільства.

Особливого значення набувають властивості особистості, які виконують роль чинників у прояві міжетнічної толерантності. Зокрема, емпатія, яка дозволяє розуміти почуття й потреби інших, а також емоційна стійкість, що сприяє контролю емоцій у стресових ситуаціях. Ці риси сприяють формуванню взаємоповаги, зниженню напруги у міжетнічних взаємодіях та посиленню здатності до конструктивного діалогу в багатокультурному середовищі. Позитивне ставлення до різноманітності та культурна чутливість сприяють сприйняттю інших культур з повагою та інтересом. Толерантність до невизначеності і здатність до рефлексії допомагають адаптуватися до нових умов і переосмислювати власні упередження. Соціальна відповідальність, повага до прав і свобод, а також альтруїзм є основою для формування рівноправних відносин.

Комунікабельність і відкритість до діалогу сприяють ефективній взаємодії в багатокультурному середовищі.

3. Розроблено теоретичну структурно-функціональну модель міжетнічної толерантності особистості, яка поєднує у собі наступні блоки: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, контрольно-регулятивний та поведінковий. Системне поєднання роботи патернів усіх зазначених компонентів (толрантності національної, толрантності комунікативної, толрантності інших культур, цінностей, ідентичності і установок) визначає міжетнічну толерантність як багатокомпонентне особистісне утворення. Змодельовані компоненти міжетнічної толерантності складають ядро світогляду особистості, призму, через яку заломлюється сприйняття і розуміння усіх аспектів зовнішнього і внутрішнього світу. Саме цей механізм стає основою терпимого ставлення однієї етнічної групи до представників іншої спільноти, до відмінних культурних традицій, а також визначає готовність до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етносів і передбачає активну позицію особистості у взаємодії з одночасною відмовою від нав'язування своєї точки зору представникам іншої етнічної приналежності.

4. Встановлено характер кореляційних взаємозв'язків між показниками міжетнічної толерантності та показниками компонентів теоретичної моделі. Показники міжетнічної толерантності, національної відокремленості, національної ізолюваності, ксенофобії виявили як додатні, так і від'ємні зв'язки з показниками психологічних явищ, які за нашим припущенням гіпотетично пов'язані з феноменом міжетнічної толерантності.

Так, показник міжетнічної толерантності виявив найбільшу кількість значущих кореляційних зв'язків на 1% та 5% рівнях. Зокрема, встановлено зв'язки з такими психологічними характеристиками, як довірливість, наївність, спокій, безпечність, екстраверсія, комунікабельність та висока нормативність поведінки. Також виявлено 1% кореляції з показниками етнічної індиферентності, позитивної етнічної ідентичності, нейтральних

етнонаціональних установок, а також різних аспектів емпатії, зокрема емоційного каналу, здатності до емпатії та загального рівня емпатії. Крім того, показник міжетнічної толерантності має значущі додатні зв'язки на 1% рівні з ціннісними орієнтаціями (універсалізм, гедонізм, прихильність, конформність, досягнення, стимулювання) і показниками «Я»-структури особистості, такими як конструктивна агресія, конструктивний нарцисизм, дефіцитарне зовнішнє та внутрішнє відмежування «Я», а також дефіцитарна тривога/страх.

Значущість кореляційних зв'язків з від'ємним знаком підтверджує негативні взаємозв'язки між показником міжетнічної толерантності та показниками етнофанатизму, етнологізму, етноізоляціонізму та націоналістичних установок на 1% та 5% рівнях. Від'ємні значення також виявлено майже з усіма показниками неконструктивних комунікативних установок. Зокрема, це стосується таких характеристик, як невміння пристосовуватися до особистості інших, невміння прощати помилки, неприйняття та нерозуміння іншої людини, прагнення перевиховати партнера чи підігнати його під свої потреби, а також категоричність та консерватизм у оцінках інших людей.

Показник національної відокремленості виявив значущі кореляції різного знака з низкою факторів особистості. Позитивні кореляції спостерігались з консерватизмом, високим самоконтролем, стриманістю та підозрілістю на рівні 1%, а також з замкнутістю, прямолінійністю та незалежністю на рівні 5%. Від'ємні кореляції були встановлені з показниками негативістських та нейтральних установок, а також з різними аспектами агресії, нарцисизму і обмеження «Я». Показник національної ізольованості показав додатні зв'язки з тривожністю, підозрілістю, незалежністю та замкнутістю на 1% рівні, а на 5% рівні — з консерватизмом, емоційною нестабільністю, жорсткістю, самодостатністю, низьким самоконтролем та інтроверсією. Також виявлено значущі кореляційні зв'язки з показниками жорстокості та схильності до необґрунтованих узагальнень у

взаєминах з партнерами та соціальної дійсності. Показник ксенофобії супроводжується негативним ставленням до інших людей, невмінням прощати помилки, прагненням перевиховувати та підганяти партнерів під себе, категоричністю та використанням власних оцінок як еталону при оцінці інших.

5. За якісно-кількісним поєднанням показників виокремлено групи осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності. На основі проведення порівняльного аналізу результатів тестування груп респондентів із високим та низьким рівнями міжетнічної толерантності при перевірці за t-критерієм Стюдента було підтверджено статистичну достовірність відмінностей за показниками, що вивчаються та охарактеризовано психологічні особливості осіб з високим та низьким рівнями міжетнічної толерантності.

Так, особи з високим рівнем міжетнічної толерантності характеризуються низьким рівнем етнофанатизму, підвищеною етнічною індиферентністю, низьким рівнем націоналістичних установок, тобто прийняттям і терпимістю до представників інших етнічних груп та індиферентним ставленням до своєї національної приналежності, позитивним ставленням до інших етнічних груп, що є протилежністю патріотичних установок. Вони є толерантними до представників різних лінгвоетнічних груп і національностей, з розумінням ставляться до інших, приймають їх такими, як вони є, не зациклюючись на відмінностях. Вони здатні до розуміння й прийняття унікальності іншого, визнають його право на індивідуальність, з розумінням ставляться до іншої національної культури, мови, вірувань, релігійних і політичних уподобань. Ці особи не схильні робити негативні висновки про окремі типи людей та певні сторони взаємодії з іншими націями. Обстеженим властива здатність до співпереживання, емоційної чуйності, розуміння внутрішнього світу іншої людини, прояв позитивних емоцій, чутливості до потреб і проблем оточуючих людей. Їх взаємодію з людьми супроводжує товариськість, безконфліктність, схильність до компромісів, рухливість та гнучкість емоцій, вміння

створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності. Супровід життєдіяльності осіб з високим рівнем міжетнічної толерантності такими цінностями як універсалізм, прихильність, конформність, стимуляція, гедонізм спонукає до активності, допитливості, зацікавленості, ініціативності, відкритості, комунікабельності, креативності. Вони здатні до конструктивного подолання труднощів і міжособистісних конфліктів, розуміють свої основні цілі та інтереси і безбоязно відстоюють їх у взаємодії з оточуючими. Для таких осіб характерною є здатність розрізнення тілесних відчуттів та власної активності. Вони добре контролюють свої стани, швидко приймають рішення без втрати контролю над реальністю, здатні до високої психічної концентрації і впорядкованості психічної діяльності. Їм властива допитливість та здорова зацікавленість, можливість встановлювати продуктивні міжособистісні контакти та підтримувати їх, незважаючи на можливі протиріччя, здатність формувати свої власні життєві цілі та завдання, реалізовувати їх навіть у несприятливих життєвих обставинах. Та вивчення структури їх особистості показало належність таких характеристик, які пов'язані з проявами конструктивної агресії, дефіцитарного зовнішнього відмежування «Я», дефіцитарної тривоги/ страху, конструктивного нарцисизму, конструктивного внутрішнього відмежування «Я».

Належність зазначених характеристик свідчить про вміння конструктивного подолання труднощів і міжособистісних конфліктів, розуміння своїх основних цілей та інтересів, відстоювання їх у взаємодії з оточуючими. Їхня активність навіть у конфронтаційних ситуаціях враховує інтереси партнерів, тому вони, як правило, вміють досягати компромісних рішень. Але ці особи мають труднощі у підтримці стійких продуктивних контактів і, особливо, в ситуаціях необхідності їх переривання. Іноді у цих людей проявляється відчуття власної слабкості, відкритості, безпорадності та незахищеності. Для них є характерною відсутність реакції тривоги як у незвичайних, так і в потенційно небезпечних ситуаціях, схильність до

ризикованих вчинків, що ігнорує оцінку їх ймовірних наслідків, тенденція до емоційного знецінення важливих подій, предметів та відносин.

Сукупність усіх зазначених якостей свідчить про належність високої самооцінки, почуття власної гідності, здорового честолюбства, реалістичності у сприйнятті себе та інших, відкритості у міжособистісних контактах, різноманіття інтересів і спонукань, здатності насолоджуватися життям у різних її проявах, емоційної і духовної зрілості.

Психологічні особливості осіб з *низьким рівнем* міжетнічної толерантності виявляються у наступному. Готовність до дій задля інтересів своєї нації, нехтування правами окремих людей, заборона представникам «чужих» націй користуватися ресурсами своєї нації, її правами і привілеями, беззаперечне ствердження власної національної та етнічної ідентичності, визнання прав власного етносу призводить до роздратування та напруження у взаємостосунках з представниками інших націй. Представники даної групи характеризуються дуже високим рівнем націоналістичних установок, небайдужим ставленням до своєї національної, етнолігвістичної приналежності, що спонукає їх до прояву різних форм негативного ставлення до оточуючих людей і знижує різні аспекти толерантності. Дані особи виявляють нетерпимість у спілкуванні з представниками інших національностей, вважають себе еталоном в оцінці поведінки, думок або негативних рис інших людей і не визнають унікальності інших етносів, їх право на самовираження. Представникам даної групи властиві неадекватність і суб'єктивність оцінки особистості та вчинків інших, бажання зробити іншого «зручним» для себе, слухняним і передбачуваним, «підігнати» його під власні бажання, звички, стандарти. Вони мають значний особистий негативний досвід спілкування з представниками інших етносів, що залишив негативний відбиток у психіці даних людей у вигляді негативних етнічних стереотипів.

Ці люди виявляють негнучкість емоцій, беземоційне ставлення до переживань і проблем оточуючих, уникаючи контактів з іншими людьми і не

виявляючи цікавість до осіб іншої національності. Їх поведінку характеризує відсутність бажання встановлювати контакти з людьми інших національностей, ворожість до них, неухважність, несприйняття та небажання зрозуміти сутність іншої людини, її стан, проблеми, сприймають будь-якого «чужого» чи «іншого» як загрозу, завойовника, навіть якщо він миролюбивий і не має злих намірів, що викликає бажання ізоляції, покарання, ліквідації його за «втручання» в життя країни. Така поведінка даних осіб зумовлена бажанням досягнення соціального статусу, престижу і панування над людьми, цінностями соціальної впливовості та багатства. У поведінці осіб з низьким рівнем міжетнічної толерантності посилений зовнішній кордон проявляється неадаптивністю у зовнішньому середовищі, схильністю встановлювати і контролювати міжособистісну дистанцію, незалежністю від вимог, установок і норм оточуючих, орієнтацією на внутрішні критерії та оцінки, усвідомленням своїх цілей та потреб, здатністю чітко відокремлювати свої почуття та переживання від почуттів і переживань інших, здатністю говорити «ні», впевненістю у правильності самостійно прийнятих рішень і дій. Найбільш істотним тут є деформація механізму міжособистісної взаємодії як найважливішого способу подолання загрози, внаслідок чого виникає надмірна фрустрація почуття безпеки, що несвідомо супроводжує особистість у всіх її відносинах з реальністю. Недоброзичливість, конфліктність, агресивність виявляються як у відкритих спалахах гніву, імпульсивності та вибуховості, так і у надмірній вимогливості, іронічності чи сарказмі. Типовими для таких осіб є також порушення емоційного і вольового контролю, що мають тимчасовий або відносно постійний характер.

Таким чином, фасадна бездоганність, що супроводжується надмірною вимогливістю та непримиренністю до недоліків та слабкостей інших, висока потреба перебувати у центрі уваги, отримувати визнання оточуючих, поєднуються у представників групи з низьким рівнем міжетнічної толерантності з непереносимістю критики і схильністю уникати ситуацій, у

яких може відбуватися реальна зовнішня оцінка їхніх властивостей, а неповноцінність міжособистісного спілкування компенсується тенденцією до маніпулювання.

6. Отже, отримані результати проведеного теоретико-емпіричного дослідження є підтвердженням припущення стосовно того, що зростання рівня міжетнічної толерантності відбувається за рахунок активізації паттернів її основних структурних компонентів в умовах суспільної міжетнічної взаємодії особистості. Врахування специфіки прояву механізмів когнітивного, поведінкового, мотиваційно-ціннісного і контрольно-регулятивного компонентів як складових міжетнічної толерантності передбачає ефективність міжетнічної комунікації.

Перспективами розробки проблеми, що вивчається є специфіка прояву комунікативних якостей особистостей різних рівнів міжетнічної толерантності у різноманітних національно-етнічних спільнотах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова В. І. Культура толерантності: витоки метафізичних сенсів. *Грані*. 2018. Т. 21. № 9. С. 118–123.
2. Ангеліна Е. О. Етнічна толерантність старшокласників. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. 2013. Т.2. Вип. 10. С. 16-19.
3. Андрущенко Т. В. Формування толерантної громадянської свідомості в Україні: цивілізаційний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 78. С. 315-318.
4. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. 360 с.
5. Асмолов А. Г. На пути к толерантному сознанию. 2000. 255с.
6. Атрощенко Т. О. Розвиток культури міжнаціонального спілкування майбутніх педагогів. *Актуальні проблеми професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи та вихователів дошкільних навчальних закладів в умовах інтеграції освітнього простору*: матеріали наук.-метод. семінару (Мукачєво, 12 трав. 2016 р.). Мукачєво: МДУ, 2016. Вип. 2. С. 4–6.
7. Атрощенко Т. О. Формування міжетнічної толерантності майбутніх учителів початкової школи: теорія і методика: монографія. Мукачєво: Мукачівський державний університет, 2019. 552 с.
8. Афанасьєва Л., Семікін М. Толерантність як соціальний маркер повсякденного буття людини. *Соціологічні студії*. 2019. № 2. С. 35–41.
9. Бабчук О.Г. Особливості толерантності осіб з різними типами емоційності. Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/ Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2012. 221с.
10. Бабчук О.Г., Шоу Бінбінь Феноменологія міжетнічної толерантності. *Перспективи та інновації науки*. Серія «Психологія». 2022. № 10 (15). С. 378-387.

11. Бабчук О., Шоу Бінґбінґ Міжетнічна толерантність осіб з різним типом емоційності. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. №8 (60). С.57-62.
12. Багмет М., Ляпіна Л Функціональні виміри культури міжетнічного спілкування в Україні. *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2005. Вип. 27. С. 352-359
13. Бафаев М. М. Структура и критерии классификации толерантности. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. № 3. С. 44–51.
14. Бегеза Л.Є. Психологічні особливості свідомості та самосвідомості особистості. *Актуальні проблеми психології*. Том XI. Вип.16. 2017. С. 256-263.
15. Бех І. Ідентифікація у вихованні особистості. *Рідна школа*. 2013. № 4-5. С. 20-25.
16. Бимбаева Э.В. Межэтническая толерантность современных студентов : (на примере Республики Бурятия) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. социол. н. /22.00.04 Улан-Удэ, 2011. 23 с.
17. Бірюкова Т. Ф. Технології формування соціальної толерантності в Україні: соціологічний аналіз. *Грані*. 2017. № 11. С. 42–49.
18. Бойко В.В. Енергія емоцій и спілкування: погляд на себе і інших. 1996. 472с. <https://www.empatia.pro/bojko-v-v-energiya-emotsij-u-spilkuvanni/>
19. Бринов В. В. Толерантність і співіснування соціальних груп у працях Рейнхольда Нібура. *Освітній дискурс*. 2020. Вип. 20. С. 68–77.
20. Василенко І.А. Особливості психологічної проникливості в контексті властивостей особистості. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 7(35). С. 1025-1035.
21. Водолазська О.О. Комунікативні якості як чинник професійного самоздійснення особистості майбутніх психологів. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. №1, Т.1. С. 22-26.
22. Василюха О.В. Етнічна толерантність: концептуалізація поняття. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова*. 2016. Т. 21. Вип. 3(26). С. 82–88.

23. Вдовіченко О.В., Кондратьєва І.П., Балла Л.В. Психологічні особливості толерантності майбутніх психологів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2022. Вип. 1. С. 64-77.

24. Вербицький О. В. Структура та зміст поняття «міжетнічна толерантність» *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17 (1). С. 137–146.

25. Вербицький О. В. Методика дослідження вихованості міжетнічної толерантності старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2014. Вип. 18(1). С. 107-114.

26. Вовк Д.О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність: навчальний посібник. Київ, 2018. 172 с

27. Войтенко І. Толерантність врятує світ. *Deutsch = Шк. світ*. 2018. № 2. С. 15–17.

28. Виготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Педагогика, 1982. 6 т.

29. Волощук І. А., Вакуліна А. В. Розвиток толерантних якостей майбутніх вчителів в системі фахової підготовки. *Науковий вісник львівської академії*. 2020. Вип. 7. С. 20–25.

30. Гаврилюк О. К. Толерантність і ксенофобія в міжетнічних взаємовідносинах київських студентів. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 1. С. 111–127.

31. Гаврилюк Л.П., Куб'як Н. І. Виховання толерантності особистості як запорука попередження проявів ксенофобії у суспільстві // *Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка*. Серія : Соціально-педагогічна. 2019. Вип. 32. С. 40–53.

32. Гайдук Г. А. Модель структурної організації професійної толерантності педагога. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 32. С. 73–84.

33. Гладких Ж. Толерантність як показник комунікативної компетентності викладача. *Гуманітарний корпус : зб. наук. ст. з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*/ Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Вінниця, 2019. Вип. 27, Т. 1. С. 70–73.

34. Глинська Л., Скляр Р. Феномен толерантності в соціально-філософських інтерпретаціях. *Соціологічні студії*. 2019. № 2. С. 42–47.
35. Гнатовська Катерина Культурологічний підхід як засіб формування толерантності майбутніх фахівців. *Гірська школа українських карпат*, №23. 2020. С.96-100.
36. Голованова Т. П. Толерантність і педагогіка: історико-теоретичний аспект. *Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. Педагогічні науки*. 2018. № 2. С. 21–24.
37. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.10 / Київ, 2008. 34 с.
38. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
39. Губа Н. О., Гладких Ж. Г. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 32. С. 97–108.
40. Декларація принципів толерантності / [Проголошена та підписана 16 листопада 1995 р.] Париж: ООН, 1996. 16 с.
41. Демчина О. Гендерна толерантність як соціально-психологічний феномен. *Зб. наук. пр. Психологія*. 2019. Вип. 23. С. 35–41.
42. Денисов І. Г. Схильність до асоціальної поведінки в структурі самосвідомості підлітка. *Наука і освіта*. 2009. №8. С. 189-193.
43. Дичківська І. Формування міжетнічної толерантності майбутніх вихователів дошкільної освіти у процесі професійної підготовки. *Наукові записки Бердянськ. держ. педагог. ун-ту*. 2019. Вип. 2. С. 189–197.
44. Добровіцька О. О. Визначення толерантної освіченості у майбутніх соціальних працівників. *Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2018. № 8(2). С.12–21.

45. Довгополова О. А. Принцип толерантності в контексті духовної культури перехідних епох : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 /. Одеса, 1997. 167 с.

46. Дрозд О. В. Аксіологічний аспект формування толерантної особистості в умовах закладу вищої освіти. *Науковий вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського*. 2019. № 2. С. 85–89.

47. Дрожжина С. Толерантність як дієвий чинник демократизації сучасного українського суспільства. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2006. № 55. С. 46–51.

48. Дуцик Д., Дворовий М. Національні меншини України і медіа: до порозуміння через толерантність: посібник для журналістів та журналісток. 2019. 78с.

49. Єфименко Л. М. Педагогічна практика як засіб виховання комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільної освіти. *Молодий вчений*. 2019. № 6(1). С. 81–84.

50. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник. К. : Фенікс, 2012. 396 с

51. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Аза Л. О. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті: навч. посіб. К. : ВПЦ «Київ. ун-т». 2003. 58 с.

52. Євтух О. Міжетнічна взаємодія: об'єктно-предметне поле дослідження. *Нова парадигма*. 2010. Вип. 95. С. 193–203.

53. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2008. 469 с.

54. Залановська Л.І. Проблематика формування міжетнічної толерантності. *Теорія і практика сучасної психології*. Вип.3. 2011. С.49-53

55. Залановська Л. І. Аналіз дослідження компонентів міжетнічної толерантності в процесі підготовки фахівців. *Науковий вісник Мукачівського*

державного університету. Мукачево : Вид-во МДУ, 2015. Вип. 1(1). С. 41-48.

56. Захарчук Н.В. Філософсько-соціологічний аспект категорії «толерантність» та її роль у міжкультурній комунікації. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3/ 2012. С.23 – 28.

57. Зінковська О. В. Педагогічні умови формування толерантності у майбутніх учителів іноземної мови. *Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т.Шевченка*. 2019. № 2. С. 347–351.

58. Калаур С. М. Психолого-педагогічні підходи до формування міжетнічної толерантності студентів у закладах вищої освіти. *Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна*. 2020. Вип. 34. С. 76–84.

59. Кандиба М. Соціально-психологічний аналіз сутності поняття «міжособистісна толерантність», як професійно важливої якості психолога. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, (21). 2019. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2013-21.%p>

60. Капідінова С.Б. Толерантність як чинник розвитку культури міжетнічних відносин студентів: дис... канд. психол. наук/ 19.00.05. Інститут соціальної та політичної психології напн україни. Київ, 2015. 231с.

61. Карпенко Є.В. Етнічна ідентичність особистості в контексті соціально-психологічних досліджень. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія* Том 33 (72) № 3 2022.С. 10-15.

62. Карпенко Є. В. Генеза проблеми етнічної толерантності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (2), 2022. С.11-14.

63. Кихтюк О. В. Експериментальна програма з формування етнічної толерантності у студентської молоді. *Соціальна психологія*. К. 2010. № 1. С. 152–161.

64. Кихтюк О. В. Психологічні особливості міжетнічних стосунків крізь призму толерантності. *Психологічні перспективи*. 2014. Вип. 23. С. 126-137.

65. Климчук В.О. Математичні методи у психології. Навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей. К.: Освіта України. 2009. 288 с.

66. Кириченко В.В. Роль цінностей у ситуативній зміні толерантності особистості. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: II Міжнародна науково-теоретична конференція (17 грудня 2009 року): зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П.Ю. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2009. С.99-102.*

67. Кін Олена. Витоки проблеми формування національної самосвідомості особистості. *Інноватика у вихованні*. Випуск 13. Том 1. 2021. С. 163-172.

68. Коваль Г., Логвиненко В. Етнічна толерантність соціального працівника: особливості та прикладні аспекти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного ун-ту ім. П. Тичини*. 2020. Вип. 1. С. 87–94.

69. Ковач Л. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, проблеми та шляхи гармонізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 3. С. 283-293.

70. Козубовський Р. В. Структура толерантності соціального працівника в полікультурному регіоні як умова ефективної професійної діяльності. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2020. Вип. 32–33. С. 91–94.

71. Колесніченко М. В. Міжетнічна толерантність як чинник соціальної когезії в етнічно диверсифікованому суспільстві. *Культурологічний альманах*. Вип. 4, 2022. С. 99–110.

72. Коломієць Л., Григорук Є., Яворська А. Психологічний зміст і чинники етнічної толерантності юнацтва. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Педагогіка і психологія. 2015. № 44. С. 93-97.

73. Кон И.С. Словарь по этике. 4-е изд. 1981. 430 с.

74. Конюх О. І. Чинники етнічної толерантності студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Вип. 2. Том 2. Херсон, 2014. С. 37-41
75. Котова С., Стельмах С. Націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі: витоки, ідеологія, соціальна структура. *Європейські історичні студії*. 2018. № 11. С. 282–291.
76. Курова А. В. Психологічні особливості комунікації в ситуації невизначеності. *Перспективи та інновації науки*. 10(44). 2024. С. 966-975.
77. Курова А. В. Ситуація невизначеності у парадигмі сучасних викликів суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (4). 2022. С. 51-55.
78. Курова А. В. Специфіка структури ціннісних орієнтацій особистості в умовах невизначеності. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*. Випуск 18(63).2022. С. 24-31
79. Кузьменко Р. І. Феномен толерантності: етимологія і семантика. *Гілея: наук. Вісник*. 2018. Вип. 128. С. 223–227.
80. Левус Н. І., Чопко Х. Б. Ціннісно-потребова сфера осіб, які непрофесійно займаються спортом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Психологія*. Випуск 1. 2022. С. 37–41.
81. Левус Н., Підбуцька Н., Бугрій-Шрамко Н. Соціально-психологічні чинники культурної адаптації студентів-іноземців. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Випуск 13. С. 78–86.
82. Левус Н.І. Максимич О.М. Уявлення українців про себе та про поляків: порівняльний аналіз етнічних стереотипів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 34 (73) № 4 2023. С. 44-49
83. Лещенко М. Є. Толерантність як чинник формування успішної особистості. *Проблеми соц. роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2019. №1. С. 46–51.

84. Лисенко Н. Г. Толерантність як науково-педагогічна проблема сучасної педагогіки Франції. *Вісник національного ун-ту «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка*. 2019. Вип. 1. С. 103–107.

85. Литвин С. В. Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. *Психологічний часопис*. 2019. № 1. С. 90–107.

86. Ляпіна Л. А. Толерантність у міжкультурній взаємодії: соціологічна концепція М. Уоцера. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2019. Вип. 81. С. 19–26.

87. Ляшенко О. А. Розвиток рефлексивності як чинника становлення психологічної позиції рівності майбутніх викладачів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 6 (51). С. 190-196.

88. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі. Вид. 2-е, випр. і допов. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. 448с.

89. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія. Київ: МАУП, 2000. 256 с.

90. Манжос Е. О., Матієнко О. С. Особливості формування міжетнічної толерантності у студентів аграрних навчальних закладів України. *Сільське госп-во та лісівництво*. 2017. № 6 (1). С. 222–228.

91. Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі: монографія/ від. ред. Іван Патер, упоряд. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 698 с.

92. Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу стратегій розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції 25-26 листопада 2022 р., Ч.3. м.Одеса – Львів – Торунь: Liha-Pres, 2022. 364 с.

93. Мілютіна К.Л., Максимов М.В. Психологія міжкультурної комунікації: навчальний посібник. Київ, 2014. 256с.

94. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ, 2013. 188 с.
95. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. К.:Фенікс, 2013. 540с.
96. Мунно Н. Міжетнічна толерантність як об'єкт української етносоціології. *Евалюація*. 2020. Вип. 4. С. 110–118.
97. Мухтерем В. Міжетнічна толерантність як феномен поліетнічного українського суспільства. *Віче*. 2005. № 4. С. 62–66.
98. Нагорняк К.М. Уточнена теорія базових цінностей Ш. Шварца: попередні результати адаптації методики PVQ-57 в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 196. С. 24-31.
99. Найчук В.В., Стахів Б.О. Теоретичні проблеми визначення поняття «Я-концепції». *Молодий вчений*. № 2 (102). 2022. С. 90-94
100. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі. Соціальна психологія. Київ, 2008. Ч. 4. С. 73–85.
101. Орлова Т. А. Прояви ксенофобії як мотиву вчинення злочинів. Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування. Харків, 2019. С. 120–122.
102. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2012. № 5. С. 159-163.
103. Османова А.М., Співак Л.М. Етнопсихологія: психодіагностичний практикум. хрестоматія: навч. посіб. К.: Університет «Україна», 2023. 128 с.
104. Основи соціальної психології: підручник для закладів вищої освіти / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н.В.Хазратова та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. Київ : Талком, 2018. 580с.

105. Отрешко Н. Національна толерантність в Україні: динаміка та чинники. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Київ. 2021. Вип. 8 (22). С. 312-319.
106. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти*. 2019. Вип. 8. С. 84-98.
107. Павленко В. М., Мельничук М. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / авт. післямови проф. В. Ф. Моргун. Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. 244 с
108. Панасенко Е. Формування комунікативної толерантності у майбутніх практичних психологів: теоретико-прикладний аспект. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2019. Вип. 10. С.127–140.
109. Паніна Н. В. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 21–43.
110. Паніна Н.В. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг. К.: Інститут соціології НАН України, 2006. 94 с.
111. Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: науково-теоретичний часопис*. 2008. № 1. С. 197–214.
112. Пермінова Л. Комунікативна толерантність як умова фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи. *Педагог: іновачії: ідеї, реалії, перспективи*. 2019. Вип. 2. С. 33-38.
113. Перепелюк Т. Д., Терзі Н. М. Толерантність як чинник самосвідомості сучасної молоді у полікультурному суспільстві. *Психологічний журнал*, (2). 2019. <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/182639>
114. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості ставлення студентів до власної національної ідентичності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія*. 2014. Вип. 687. С. 117-123.

115. Подчерняєва Н. Д. Культура міжнаціонального спілкування старшокласників: сутність поняття. *Освітологічний дискурс*. 2017, № 3-4 (18-19). С. 186-199.
116. Поліщук В., Лещук Г. Толерантність як особистісна характеристика в умовах імплементації інклюзивної освіти. Vol. 7, No. 3. Ternopil-Aberdeen, 2020. pp. 338- 346. DOI: 10.25128/2520-6230.20.3.8.
117. Полякова О., Знобей О. Історичні аспекти становлення поняття "толерантність". *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Педагогіка. Психологія. 2010. № 2. С. 10-13.
118. Романовський О. Г. Педагогічні умови формування толерантності у майбутніх психологів у вищих навчальних закладах. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2010. № 3. С. 29-32.
119. Радіонова Л. О. Толерантність як філософсько-політична категорія. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 30. С. 55-59
120. Романюк К. О. Аналіз експериментальної роботи з виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка*. 2013. Вип. 112. Т. 1. С. 276–281
121. Роменець В.А. Вчинок і світ людини. Основи психології: Підручник / За ред. О.В. Киричука, А.В. Роменця. 4-е вид., стереотип. К.: Либідь, 1999. С. 383–402.
122. Ротар Н. Теоретико-методологічні аспекти формування етнокультурної толерантності. Довідник міжетнічної толерантності. Чернівці : Букрек. 2011. С. 10–43
123. Рубан А. О. Виховання міжетнічної толерантності в глобалізованому світі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 5. С.79-87.
124. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2 т. Т. 2. Педагогика, 1989. 323с.

125. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс, 1995. 334 с.
126. Саннікова О. П., Гордієнко І. О. Психологічний ресурс толерантності: самоприйняття та його функції. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. 2019. Вип. 9. С. 107–123.
127. Саннікова О.П., Санніков О.І. Толерантність до невизначеності як предиктор прийняття рішень особистістю. *Вісник післядипломної освіти:збірник наукових праць НАПН України, Ун-т менеджм. освіти*. Київ: АТОПОЛ ГРУП, 2020.Вип.12(41).С. 98-123.
128. Семенів Н. М. Дослідження етнічної толерантності в студентському середовищі. *Молодий вчений*. 2019. № 3 (2). С. 275–280.
129. Семенів Н. Етнічні стереотипи: чинники формування та їх використання засобами масової інформації. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 42. С. 170-190.
130. Сергеева А.В. Психологія інтегральної ідентичності особистості: монографія. Одеса: Лерадрук, 2013. 316 с.
131. Сергієнко Н. П., Дудолад О. В. Формування міжетнічної толерантності. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2014. Вип. 15. С. 235–243.
132. Сергієнко Н.П., Шевченко О.В. Особливості міжетнічної толерантності та комунікативної компетентності студентів у процесі навчальної діяльності. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції* (30 листопада 2018 р., м.Харків). Харків : ХГНУВС. 2018. С.345-347).
133. Ситнік С., Чебикін О. Спрямованість у спілкуванні як особистісний ресурс ефективної міжособистісної взаємодії *Наука і освіта*. 2021. № 3. С. 22-29.
134. Скок А.Г. Особливості етнічної толерантності молоді. *Актуальні проблеми психології*. Т.7. Вип.42. 2016. С.194-201

135. Слижук О. А. Формування національної самосвідомості учнів у процесі навчання літератури в 5-6 класах НУШ. Національна ідентичність у мові та культурі: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Г. Шостак. Київ:Талком, 2023. С. 372-381.
136. Соколова Г.Б. Психологічні властивості особистості вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами. *Габітус*. 2024. Випуск 62. 2024. С. 121-126.
137. Соколова Г.Б. Особистісні детермінанти становлення сучасного психолога-практика. *Перспективи та інновації науки*. № 6(40). 2024. С. 913-924.
138. Стукал О.В. Конструкти толерантності у свідомості української молоді: досвід емпіричного дослідження : автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 /; НАН України, Ін-т соціології. Київ, 2021. 18 с.
139. Таланова Ю. Толерантність чи єдність у багатогранності: програма проведення тижня психологічного комфорту. *Соціальний педагог*. 2018. № 1. С. 24–35.
140. Тарасова Т. Б. Психологічна культура особистості як актуальний виклик сьогодення. *Світогляд - Філософія - Релігія: Зб. наук. пр.* Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ». 2013. Вип. 4. С. 315–324
141. Таргоній І. Наукові підходи до виховання толерантності зарубіжними дослідниками. *Педагогічний часопис Волині*. 2019. № 2. С.47-52.
142. Траверсе Т. М Психологія політичного мислення: монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2015. 414 с.
143. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С. 31-39.
144. Терещенко К. В. Толерантність як детермінанта психологічного здоров'я особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Том І. Випуск 57. С. 90-95

145. Тишик І. С. До визначення поняття «міжетнічна толерантність» у процесі підготовки майбутніх викладачів. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 37. С. 177–181.
146. Ткачова Н. О., Чирва Я. О. Структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості. *Педагогіка та психологія*. Харків, 2017. Вип. № 57. С 3-10.
147. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2020. Вип. 7(21). Київ : Інститут соціології НАН України. 546 с.
148. Формування міжетнічної толерантності майбутніх учителів початкової школи в полікультурному середовищі: методичні рекомендації/ уклад. І. Козубовська, О. Попадич, Т. Атрощенко. ДВНЗ «Ужгородський національний університет. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 31с.
149. Ханстантинов В. О. Толерантність як риса світоглядної позиції особистості. *Наукові праці : науково-методичний журнал*. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Т. 79, Вип. 66. Політичні науки. С. 27 – 32.
150. Хараджи М. Міжетнічна толерантність: концептуалізація поняття. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2010. Вип. 19. Т. І. С. 333–339.
151. Хараджи М. В. Соціально-психологічні контексти міжетнічної толерантності. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*: зб. наук. пр.— К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2011. Вип. 6. С. 141-159.
152. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимизации в современном мире. *Философские науки*. 1991. № 12. С. 16-28.
153. Хижняк О. Соціальне призначення толерантності. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент* : збірник наукових праць. 2010. Вип. 3. С. 41–55.
154. Хілько С. О. Дослідження впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник*

післядипломної освіти. Серія : Соціал. та поведінкові науки. 2019. Вип. 10. С. 97–119.

155. Хоменко Г. В. Освіта в конфліктному суспільстві: розвиток ідей толерантності. *Освітній дискурс*. 2019. Вип. 15. С. 38–50.

156. Черемський М. Толерантність освітнього середовища як умова творчого самовираження особистості. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2018. № 2. С. 75–82.

157. Чжан Сяосін. Методи формування етнічної толерантності студентської молоді. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. Випуск 22. С. 103–109.

158. Чуйко Г.В., Чаплак Я.В. Толерантність у житті людини і суспільства. *Psychological journal*. Volume 6. Issue 2. 2020. P.29-42

159. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Х.: Прапор, 2004. 640 с.

160. Шаюк О. Професійна толерантність студентів-гуманітаріїв: сутність, структура, особливості формування. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 78–89.

161. Швирка В. М. Педагогічний підхід до визначення поняття «толерантність». *Вісник Луганського національного ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2018. № 6. С. 347–353.

162. Шевенко А. М. Методичне забезпечення відбору учнівської молоді до вищих навчальних закладів педагогічного профілю / Метод. реком. Київ. 2016. С. 135-138.

163. Шевченко Н., Обискалов І. Рефлексивність як основна властивість психіки у процесі задоволення потреб особистості. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. 144. С. 266-269.

164. Шестаковський О. Історико-теоретичний аналіз шкали Богардуса. *Соціологія*. 2009. 3(30). С. 37-48.

165. Шквир О. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до виховання етнічної толерантності. *Молодь і ринок*. 2020. № 1. С. 26–30.
166. Шмиглюк О.Г., Зарицька Б.А. Дослідження проблеми національної самосвідомості у психології. *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика*: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції. 2016. С. 67-70.
167. Шоу Бінґбінґ Особливості прояву етнічної толерантності. *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Психологія». № 11(39) 2024. С. 1989-2000.
168. Шоу Бінґбінґ Міжетнічна толерантність у сучасному суспільстві. *Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 27-28 жовтня 2022 р.). С.35-37.
169. Шоу Бінґбінґ Міжетнічна толерантна культура майбутнього педагога. *Сучасні виклики і актуальні проблеми підготовки майбутніх педагогів до інновацій в професійній діяльності*: матеріали всеукр. науково-практ. конф. (Одеса, 25-26 жовтня 2022р). Вид-во: Букаєв В.В. С.58-60.
170. Шоу Бінґбінґ Формування міжетнічної толерантності *Педагогічний альманах. Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія та практика*: матеріали II Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (04 листопада 2022 року). Вип. 2. Одеса: Вид-во ТОВ «Лерадрук», 2022. С.194-200.
171. Шоу Бінґбінґ Сфера міжетнічних відносин *Актуальні питання розвитку особистості: сучасність, інновації, перспективи*: Збірник наукових праць за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 4 квітня 2024 року). Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2024. С. 384-387.
172. Щербан Т. Д. Психологічні особливості толерантності у педагогічному спілкуванні. *Науковий вісний Мукачівського держ. ун-ту*. 2018. Вип. 1. С. 254–258.

173. Юдко Л.В. Концепт толерантність: генетичний аспект дослідження. *Мовознавство*. 2017. № 5. С. 63–72.
174. Якса Н.В. Педагог як суб'єкт полікультурного середовища. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2010. № 50. С.64-67.
175. Яланська С. П. Толерантне освітнє середовище як умова психологічного здоров'я особистості. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 23–24 лист. 2017 р. / Донец. нац. Ун-т ім. В. Стуса, Каф. психології, Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, Лаб. вікової психофізіології, Донец. нац. мед. ун-т. Вінниця, 2017. С. 253–256.
176. Яремчук О. Суб'єктивний образ світу та етнокультурна міфотворчість особистості в її саморозвитку. *Психологія особистості*. 2010. № 1. С. 69-78
177. Abdul Razaq Ahmad, Abdul Aziz Abdul Rahman, Mohd Mahzan Awang, Fong Peng Chew. Influencing factors of ethnic tolerance among multiethnic youths. *Issues and Trends in Interdisciplinary Behavior and Social Science: Proceedings of the 6th International Congress on Interdisciplinary Behavior and Social Sciences (ICIBSoS 2017)*, July 22-23, 2017, Bali, Indonesia 24 May 2018 London CRC Press. Chapter, 11, 8p
178. Aberson, C. L., Shoemaker, C., & Tomolillo, C. (2004). Implicit bias and contact: The role of interethnic friendships. *The Journal of Social Psychology*, 144, 335–347.
179. Ammon, G. Ich structur-Test nach Ammon (ISTA) / G. Amnion, G.Finke, G.Wolfrum. Frankfurt: Swets, Zeitlinger, 1998. 230p.
180. Babchuk O., Shou Binbin Interethnic tolerance in the information society. *Психолого-педагогічні передумови успішності функціонування особистості в інформаційному суспільстві*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції (25-26 листопада 2022 р.). Дніпро: В.: Журфонд, 2022. С.29-30.

181. Babchuk, M., Babchuk, O., Pospelova, I., Voznyi, D., & Ivanova, O. (2023). Peculiarities of decision-making by persons with high and low levels of tolerance. *Amazonia Investiga*, 12(72), 254-267.
182. Babchuk O., Shou B. Structure of interethnic tolerance. *Наукові перспективи*. Серія «Психологія». № 9(51). 2024. С. 1058-1068.
183. Bartosh O., Atroshchenko T., Kozubovska I. Enhancing interethnic tolerance in masters of education in Ukrainian multiethnic primary school. *Práxis Educacional*. 2022. Volume 18. Issue 49. e9262.
184. Berry J.W. Mutual attitudes among immigrants and ethnocultural groups in Canada. *International Journal of Intercultural Relations*. 2006. Vol. 30. P. 719-734.
185. Bowlin John R. (2016) *Tolerance among the Virtues*. Princeton University Press Hardcover – September 6, 280p.
186. Burns Coleman, E., White, K. (Eds.). (2011). *Religious Tolerance, Education and the Curriculum*. Rotterdam: Sense Publishers, 164 p.
187. Carson, D. A. (2013) *The Intolerance of Tolerance*. William B. Eerdmans Pub., Grand Rapids, Mich. 186p.
188. Carbado, D.W., Gulati, M. (2015). *Acting White? Rethinking Race in Post-Racial America*. Oxford University Press, 212 p.
189. Cattell R. *The Scientific Analysis of Personality*. London: Penguin Books, Limited, 1965. 225p.
190. Crepaz M., Darmon R. Constructing tolerance: How the welfare state shapes attitudes about immigrants. *Comparative Political Studies*. Vol. 42. № 3. P. 437–463.
191. Davids Nuraan, Waghid Yusef (2017) *Tolerance and Dissent within Education: On Cultivating Debate and Understanding*. Palgrave Macmillan. 1st ed. 2017 Edition. 203p.
192. Derek W Black. *Ending zero tolerance: The crisis of absolute school discipline*. New York University Press. 2016. 256p.

193. Deutsch M. *The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes*. Yale University Press, 1973. 420 p.
194. Dukes F. *Public Conflict Resolution: a Transformative Approach*. *Negotiation journal* , 1993, pp. 211–221.
195. Edwards, J.O., Derman-Sparks, L. (2010). *Anti-Bias Education for Young Children and Ourselves*. Washington, DC: National Association for the Education of Young Children, 13 p.
196. Franklin, Rachel S. (2013) *The Roles of Population, Place, and Institution in Student Diversity in American Higher Education*. *Growth and Change*. Volume 44. Issue 1. P. 30-53
197. Gianmarco I.P. Ottaviano, Giovanni Peri *The economic value of cultural diversity: evidence from US cities*. *Journal of Economic Geography*, 2006, vol. 6, issue 1, 9-44.
198. Halian, I., Kurova, A., Skliaruk, A., Halian, O., & Khokhlov, A. (2022). *Estabilidad emocional como factor del bienestar psicológico de futuros especialistas*. *Amazonia Investiga*, 11(51), P.183–196.
199. Hagendoorn, L., Nekuee, Sh. (2018). *Education and Racism: A Cross National Inventory of Positive Effects of Education on Ethnic Tolerance*. London: Rutledge, 287 p.
200. Herman, D. (2011). *An Unfortunate Coincidence. Jews, Jewishness, and English Law*. Oxford: Oxford University Press, 208 p.
201. Hogarth, K., Fletcher, W.L. (2018). *A Space for Race. Decoding Racism, Multiculturalism, and Post-Colonialism in the Quest for Belonging in Canada and Beyond*. New York: Oxford University Press, 168 p.
202. Kafka, J. (2013). *The History of "Zero Tolerance" in American Public Schooling (Palgrave Studies in Urban Education)*. New York: Palgrave Macmillan, 181 p.
203. Kivisto, P., Ng, W. (2005). *Americans All. Race and Ethnic Relations in Historical, Structural, and Comparative Perspectives. Second Edition*. New York: Oxford University Press, 430 p.

204. Laurence, J. (2011). The effect of ethnic diversity and community disadvantage on social cohesion: A multi-level analysis of social capital and interethnic relations in UK communities. *European Sociological Review*, 27, 70–89.
205. Mason, D. (2000). *Race and Ethnicity in Modern Britain*. Second Edition. New York: Oxford University Press, 192 p.
206. Mohd Azmir Mohd Nizah, Jayum A. Jawan, Sarjit Singh A/L Darshan Singh, Ku Hasnita Ku Samsu (2015) Framing ethnic tolerance, political tolerance and voting behaviour. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. Vol 6 No 4 S1. P.517-522
207. O’Leary B. The politics of ethnic conflict regulation: case studies of protracted ethnic conflicts. London; New York: Routledge, 1993. 321 p.
208. Per Adman and Lutz Gschwind (2023) Is the Positive Effect of Education on Ethnic Tolerance a Method Artifact? A Multifactorial Survey Experiment on Social Desirability Bias in Sweden. *International Journal of Public Opinion Research*, 35, 1–6.
209. Reid A. Scott. Social Psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of intergroup Communication*. Cambridge, 2012, pp. 249–252.
210. Semeniv N.M. Factors of influence on the formation and development of interethnic interaction. Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. Issue 29. KamianetsPodilskyi : Aksioma, 2015. P. 636–646
211. Shou B., Babchuk O., Melenchuk N., Kolot S., & Venher H. Interethnic tolerance of modern students. *Amazonia Investiga*, 13(75). 2024. P.369-378.
212. Shou Binbin Features of ethnic tolerance. *Scientists and methods of using modern technologies // XXI International Scientific and Practical Conference*

(Melbourne, Australia, May 30 – June 2, 2023). P. 376-378.

213. Thijs Jochem, Verkuyten Maykel (2014) School ethnic diversity and students' interethnic relations. *British Journal of Educational Psychology*. Mar; 84(Pt 1):1-21.

214. T.W.G. van der Meer; J. Tolsma (2014) Ethnic Diversity and Its Effects on Social Cohesion. *Annual Review of Sociology*, 40, pp. 459-478.

215. Vasilenko I.A. Theoretical aspects of professionally important qualities of a psychologist *Haykovi nepcnekmyu*. 2024. №8(50). C. 758-771.

216. Voltaire, *Traité sur la Tolérance*: 1763 (Classic Reprint) (French Edition). Publisher : Forgotten Books, 2017. 190p.

217. Wallis, M., Fleras, Au. (2009). The Politics of Race in Canada. Readings in Historical Perspectives, Contemporary Realities and Future Possibilities. New York: Oxford University Press, 296 p.

218. Walzer, Michael On toleration. New Haven : Yale University Press, 1997, 126p.

219. Webber Diane, Mandel Laurie Totally (2008) Tolerant : Spotting and Stopping Prejudice. Scholastic Choices Ser. 112p.

220. Wegmanna K.M., Smith B. Examining racial/ethnic disparities in school discipline in the context of student-reported behavior infractions. *Children and Youth Services Review*. 2019. Vol. 103. P. 18-27.

221. Weldon S.A. (2006). The institutional context of tolerance for ethnic minorities: A comparative, multilevel analysis of Western Europe. *American Journal of Political Science*. Vol. 50. Issue 2. P. 331–349.

222. Zaverukha, O., Popovych, I., Karpenko, Y., Kozmenko, O., Stelmakh, O., Borysenko, O., Hulas, I., & Kovalchuk, Z. (2022). Dynamics of Successful Formation of Professional Identity of Future Psychologists in Higher Education Institutions. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 14(1), 139-157.

ДОДАТКИ

Додаток А

«ДІАГНОСТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ» (Ш. Шварц)
(адаптація на українській вибірці О.Г. Бабчук, Шоу Бінбін, 2021р.)

Інструкція. Оцініть, наскільки важлива кожна із запропонованих цінностей для Вас особисто. Для оцінки використовуйте таку шкалу: 7 - винятково важлива цінність як керівний принцип Вашого життя (зазвичай таких цінностей буває одна-дві); 6 - дуже важлива; 5 - досить важлива; 4 - важлива; 3 - не дуже важлива; 2 - мало важлива; 1 - не важлива; 0 - абсолютно байдужа; -1 - це протилежно принципам, яких Ви дотримуєтесь.

№	Список цінностей	Бали									
1.	Рівність (однакові можливості для всіх)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
2.	Згода з самим собою (мир всередині себе)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
3.	Соціальна влада (панування над іншими людьми)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
4.	Насолода (задоволення всіх бажань)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
5.	Свобода (свобода дій і думок)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
6.	Духовність (домінування духовної, а не матеріальної сторони життя)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
7.	Турбота про себе (відчуття, що іншим є до тебе справа)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
8.	Соціальний порядок (стабільність суспільства)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
9.	Насиченість життя (цікаве, наповнене життя)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
10.	Осмисленість існування (наявність мети в житті)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
11.	Ввічливість (ввічливість, вихованість)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	
12.	Багатство (власність, майно, гроші)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	

13.	Національна безпека (захищеність держави від ворогів)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
14.	Самоповага (віра у власну значимість)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
15.	Почуття подяки (прагнення віддавати борги)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
16.	Творчість (унікальність, уява, віра в свої творчі здібності)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
17.	Мир на Землі (свобода від воєн і конфліктів)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
18.	Традиції (збереження звичаїв)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
19.	Велика справжня любов (глибока емоційна й духовна близькість)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
20.	Самодисципліна (стриманість, боротьба з спокусами)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
21.	Недоторканність внутрішнього світу (право на таємницю особистого життя)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
22.	Безпека сім'ї (безпека тих, кого ми любимо)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
23.	Соціальне визнання (повага, схвалення іншими)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
24.	Єднання з природою (включення в природу, відповідність природі)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
25.	Різноманітне життя (постійні зміни, життя, насичене подіями)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
26.	Мудрість (зріле, глибоке розуміння життя)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
27.	Влада (право керувати, командувати людьми)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
28.	Вірна дружба (близькі, надійні друзі)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
29.	Естетична насолода (краса природи, світу)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7

30.	Соціальна справедливість (захист прав людей, турбота про слабких)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
31.	Самостійність (впевненість в собі, самодостатність)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
32.	Помірність (уникнення крайнощів)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
33.	Відданість (вірність друзям, групі)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
34.	Цілеспрямованість (наполегливість у досягненні мети)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
35.	Широта поглядів (терпимість до ідей і думок, відмінних від моїх)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
36.	Смирення (скромність, шанобливість)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
37.	Відвага (пошук пригод, ризику, небезпеки)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
38.	Захист навколишнього середовища (охорона природи)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
39.	Впливовість (вплив на людей і події)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
40.	Повага старших (повага до віку)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
41.	Самостійна постановка цілей (цілеспрямованість)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
42.	Здоров'я (здоров'я фізичне і психічне)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
43.	Компетентність, професіоналізм (вміння працювати, ефективність)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
44.	Прийняття життя таким, яким воно є (пристосування до життєвих обставин)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
45.	Чесність (непідробленість, щирість)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
46.	Репутація (збереження свого обличчя)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
47.	Послух (обов'язковість, старанність)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
48.	Інтелект (логічність, вміння думати)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
49.	Доброзичливість (робота на благо інших)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7

50.	Життєрадісність (здатність радіти життю)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
51.	Благочестя (слідування релігійним віруванням і переконанням)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
52.	Відповідальність (надійність)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
53.	Допитливість (інтерес до всього)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
54.	Поблажливість (готовність прощати)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
55.	Успіх (досягнення цілей)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
56.	Охайність (акуратність)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
57.	Потурання собі, поблажливість до себе (доставлення собі задоволення)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7
58.	Релігійність (віра в Бога)	-1	0	1	2	3	4	5	6	7

«ДІАГНОСТИКА РІВНЯ ЕМПАТІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ»**(В.Бойко)**

(адаптація на українській вибірці О.Г. Бабчук, Шоу Біньбінь, 2021р.)

Інструкція для учасників дослідження: На зазначені запитання дайте відповідь (+) або (–):

1. Я маю звичку уважно вивчати обличчя і поведінку людей, щоб зрозуміти їхній характер, схильності, здібності.
2. Якщо оточуючі виявляють ознаки нервозності я, зазвичай, залишаюсь спокійним.
3. Я більше довіряю доказам свого розуму, ніж інтуїції.
4. Я вважаю цілком доречним для себе цікавитися домашніми проблемами своїх співробітників.
5. Я можу легко увійти в довіру до людини, коли в цьому виникає потреба.
6. Зазвичай, я з першої ж зустрічі вгадую «споріднену душу» в новій людині.
7. Я з цікавості, як правило, розпочинаю розмову про життя, роботу, політику з випадковими попутниками у потязі, літаку.
8. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточуючі чимось пригнічені.
9. Моя інтуїція – надійніший спосіб розуміння оточуючих, ніж знання чи досвід.
10. Виявляти цікавість до внутрішнього світу іншої особистості – нетактовно.
11. Своїми словами я часто ображаю близьких мені людей, не помічаючи цього.
12. Я легко можу уявити себе якоюсь твариною, відчувати її звички і стани.
13. Я майже не розмірковую над причинами вчинків людей, які мають до мене безпосереднє відношення.
14. Я рідко приймаю до серця проблеми своїх друзів.
15. Як правило, за кілька днів я відчуваю: щось повинно трапитися з близькою мені людиною, і очікування збуваються.

16. Спілкуючись з діловими партнерами, я зазвичай, намагаюсь уникати розмов про особисте.
17. Іноді рідні дорікають мені за черствість, неувагу до них.
18. Мені легко вдається скопіювати інтонацію, міміку людей, наслідуючи їх.
19. Мій зацікавлений погляд часто бентежить нових партнерів.
20. Чужий сміх, зазвичай, передається і мені.
21. Часто, діючи навмання, я все ж таки знаходжу правильний підхід до людини.
22. Плакати від щастя – дурниця.
23. Я здатен цілком злитися з близькою для мене людиною, ніби розчинитися в ній.
24. Мені рідко зустрічалися люди, яких би я розумів без зайвих слів.
25. Я мимоволі чи з цікавості часто підслуховую розмови сторонніх людей.
26. Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі навколо мене хвилюються.
27. Мені набагато легше підсвідомо відчувати сутність людини, ніж зрозуміти її, «розклавши на полочки».
28. Я спокійно ставлюся до дрібних неприємностей, які трапляються у когось із членів сім'ї.
29. Мені було б складно щиро і довірливо вести бесіду з настороженою, замкнутою людиною.
30. У мене творча натура – поетична, художня, артистична.
31. Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих.
32. Я засмучуюсь, якщо бачу людину в сльозах.
33. Моє мислення більше відрізняється конкретністю, строгістю, послідовністю, ніж інтуїцією.
34. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я волію перевести розмову на іншу тему.
35. Якщо я бачу, що у когось з рідних погано на душі, то, ж правило, стримуюсь від розпитувань.
36. Мені складно зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей.

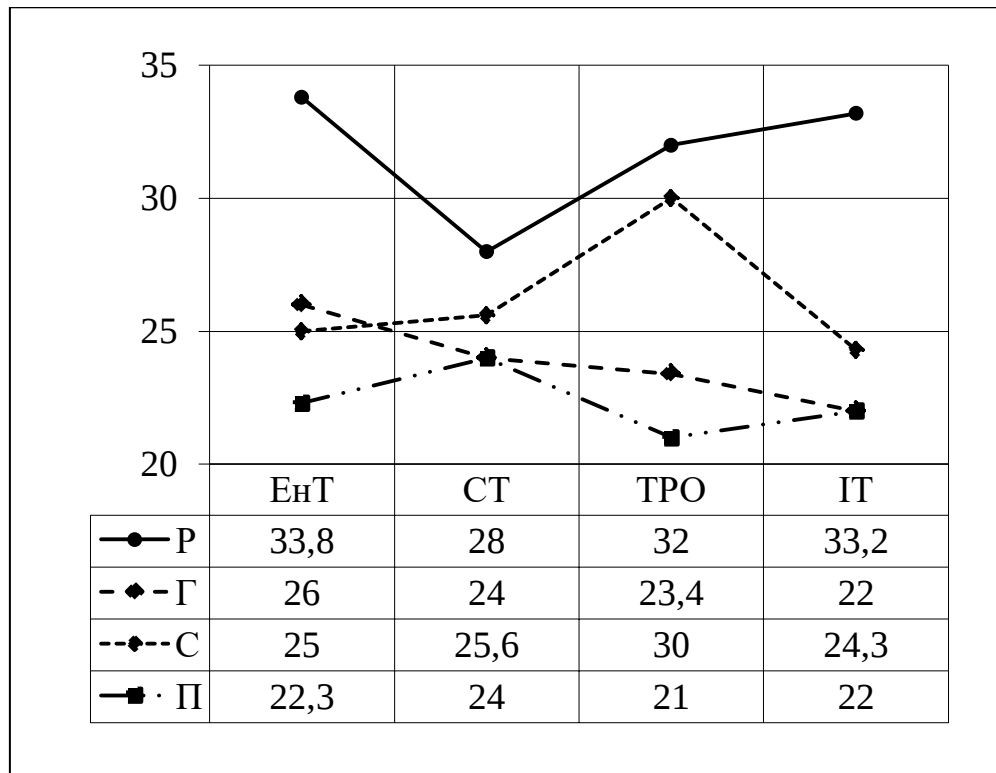

Рис. 1 Профілі міжетнічної толерантності осіб із різними типами емоційності

Примітка: 1) умовні позначення модальностей емоційності: Р – радість; Г – гнів; С – страх; П – печаль; 3) умовні позначення міжетнічної толерантності: ЕнТ – етнічна толерантність, СТ – соціальна толерантність, ТРО – толерантність як риса особистості, ІТ – індекс толерантності.

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, Україна, 84116
Тел./факс (062) 666-54-54

E-mail: sgpi@slav.dn.ua, www.ddpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 38177113

м. сл. 25р № 03-10-254 на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шоу Біньбінь «Психологічні особливості осіб з різним рівнем
міжетнічної толерантності», поданого на здобуття ступеня
доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія

Предметом впровадження стали основні результати дисертаційного дослідження психологічних особливостей осіб із різним рівнем міжетнічної толерантності. Зокрема, це: результати теоретико-методологічного аналізу понять «толерантність» і «міжетнічна толерантність»; дані щодо розробленої структурно-функціональної моделі, яка визначає та апробовує ефективність і взаємозалежність компонентів, що демонструють свою дієвість у суспільних комунікаційних процесах між представниками різних націй і національностей; комплекс психодіагностичних методів і методик, спрямованих на дослідження міжетнічної толерантності та властивостей особистості, які виступають чинниками, що сприяють її прояву.

Впровадження здійснювалося у навчальний процес факультету гуманітарної та економічної освіти Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» протягом 2023–2024 років та відобразилося в організації занять і підготовці студентів до практичного застосування здобутих знань під час проходження психологічної практики. Результати дисертаційного дослідження використовувалися у викладанні таких дисциплін, як «Загальна психологія» та «Психодіагностика».

Використання запропонованого матеріалу сприяло зростанню професійної компетентності та підвищенню рівня підготовки майбутніх фахівців до міжетнічної взаємодії.

Проректор
з науково-педагогічної роботи

Станіслав ЧАЙЧЕНКО

Шоу Біньбінь

№ 54 від 20 січня 2025 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шоу Біньбінь

«Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності»,
поданого на здобуття наукового ступеня
доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія

Предметом впровадження виступили матеріали дисертаційного дослідження феномену психологічних особливостей міжетнічної толерантності особистості. Отримані результати та висновки дисертаційного дослідження наочно демонструють інноваційний підхід до розв'язання проблем психології особистості. Зокрема, виокремлено ключові параметри міжетнічної толерантності в умовах радикальних змін сучасного суспільства, акцентуючи увагу на повазі до іншого світогляду та способів поведінки, які відрізняються своєю унікальністю, а також на визнанні самоцінності різних національних культур і традицій.

Результати дослідження були впроваджені у навчально-виховний процес факультету лінгвістики та перекладу. Це відбувалося на рівні психолого-педагогічного практикуму, спрямованого на формування у студентів і педагогів розуміння міжетнічної толерантності як особистісної якості, що виявляється в умовах полікультурного освітнього простору. Зокрема, дослідження розширило уявлення про толерантність як важливу рису сучасної особистості, що сприяє гармонійному співіснуванню людей у багатокультурному суспільстві, зменшує упередження й конфлікти між представниками різних етнічних груп та створює сприятливе середовище для їхньої взаємодії.

Результати також використовувалися під час викладання дисциплін: «Загальна психологія» та «Клінічна психологія». Впровадження здійснювалося протягом 2023/2024 навчального року.

Впровадження запропонованого матеріалу сприяло вдосконаленню змісту навчальних курсів, підвищенню загальної професійної культури майбутніх психологів-практиків. Результати впровадження обговорювались на засіданні кафедри педагогіки та психології (Протокол №5 від 19 грудня 2024 р.).

Завідувачка кафедри
педагогіки та психології,
кандидат психологічних наук, доцент

Наталя МЕЛЕНЧУК

Перший проректор,
доктор психологічних наук, професор

Василь ЛЕФТЕРОВ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Преображенська, 8, м. Одеса, 65082, тел.: (048) 723-61-58, 723-23-60

E-mail: mail@oneu.edu.ua, сайт: www.oneu.edu.ua., код згідно з ЄДРПОУ 02071079

від 11.12 2024 р. № 11-28/282

На № _____ від ____ 20__ р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Шоу Біньбінь

«Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності»,
поданої на здобуття наукового ступеня
доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія

Наукові здобутки Шоу Біньбінь, представлені у дисертаційному дослідженні «Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності» впроваджувалися у освітній процес Одеського національного економічного університету впродовж 2023/2024 навчального року.

Концептуальні положення дисертаційного дослідження, адаптований автором діагностичний інструментарій «Діагностика індивідуальних цінностей», а також «Діагностика рівня емпатійних здібностей» використано при викладанні курсів «Практикум із загальної психології» та «Психофізіологія» у формі лекційних і практичних занять для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 053 Психологія.

За підсумками обговорення на засіданні кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки було ухвалено, що використання теоретико-методологічних положень і авторських розробок у процесі підготовки майбутніх психологів сприяє їхньому професійному зростанню, а також розширює можливості здобуття практичного досвіду.

Шоу Біньбінь

Довідку розглянуто на засіданні кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки (протокол від 5 грудня 2024 року № 5).

Проректор з науково-педагогічної роботи, к.ф-м.н., доцент

Володимир ШИНКАРЕНКО

Завідувач кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки доктор психологічних наук, професор

Юлія АСЄЄВА

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Державний заклад

**"ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО"**

65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 26. Тел.: (048) 723-40-98, факс: (048) 752-98-10

E-mail: pdpu@pdpu.edu.ua

від 31.12.2024 № 3219/24
на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Шоу Біньбінь

«Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності»,

поданого на здобуття наукового ступеня

доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія

Даною довідкою засвідчуємо, що матеріали дисертаційного дослідження Шоу Біньбінь дійсно впроваджувалися у процес професійної підготовки майбутніх психологів Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» впродовж 2021-2024 рр.

Дисертантом визначено психологічні особливості міжетнічної толерантності, яка визначається як самостійний феномен системного утворення сукупності рис особистості, ідентичності, установок, цінностей та емоційних проявів, що зумовлює специфіку комунікації осіб різних національностей в міжнаціональному середовищі та визначає прояви характеристик компонентів, які у своєму поєднанні визначають рівень міжетнічної толерантності особистості, що відповідає соціальним імперативам суспільства.

Предметом впровадження стала розроблена структурно-функціональна модель, яка визначає ефективність і взаємозв'язок компонентів, що демонструють свою результативність у процесах суспільної комунікації між представниками різних національностей. Ця модель дозволяє глибше зрозуміти взаємодію різних аспектів особистості та соціального середовища в

умовах міжкультурних комунікацій, а також виявити, як ці взаємозв'язки сприяють розвитку міжетнічної толерантності. Крім того, було впроваджено адаптований автором для української вибірки діагностичний інструментарій «Діагностика індивідуальних цінностей» та «Діагностика рівня емпатійних здібностей».

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження Шоу Біньбінь збагатили зміст навчальних дисциплін «Психологія» та «Основи наукових досліджень». Реалізація основних результатів дисертаційного дослідження сприяла значному покращенню рівня знань, умінь та навичок майбутніх психологів, що, безсумнівно, позитивно вплинуло на підвищення їхньої професійної компетентності.

Результати впровадження обговорювались на засіданні кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології (Протокол від 21 листопада 2024 р., № 4).

Завідувач кафедри

Олена БАБЧУК

Проректор з наукової роботи

Ганна МУЗИЧЕНКО

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Україна, 61002, м. Харків, вул. Кирпичова, 2, тел.: +38(057) 707-66-00, факс: +38(057) 707-66-01
E-mail: omsroot@kpi.kharkov.ua

20.01.2025 № 66-04-301/1
На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Шоу Біньбінь

«Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії
(спеціальність 053 Психологія)

Цією довідкою підтверджується, що результати дисертаційної роботи Шоу Біньбінь на тему «Психологічні особливості осіб з різним рівнем міжетнічної толерантності» були впроваджені в освітній процес університету протягом 2023/2024 навчального року. Зокрема, у рамках професійної підготовки магістрів за спеціальністю 053 «Психологія» здійснювалася апробація та впровадження концептуальних положень цього дисертаційного дослідження.

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження Шоу Біньбіня збагатили зміст навчальних дисциплін «Вікова психологія» та «Конфліктологія» за рахунок надання принципово нового підходу до теоретичного аналізу та емпіричного вивчення міжетнічної толерантності особистості. Під час лекційних і практичних занять здобувачі отримали професійні знання про психологічні особливості міжетнічної толерантності та ознайомилися з психодіагностичним інструментарієм, спрямованим на оцінку рівня толерантності, міжетнічної толерантності, а також широкого спектра особистісних характеристик, гіпотетично пов'язаних із цим феноменом і впливаючих на його прояв.

Використання матеріалів дослідження, на думку викладачів кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами імені акад. І. А. Зязюна, позитивно впливає на процес підготовки висококваліфікованих та конкурентоспроможних фахівців. Результати впровадження обговорювались на засіданні кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами імені акад. І. А. Зязюна (Протокол від 11.12.2024 р., № 13).

Завідувачка кафедри ППСУС
імені акад. І. А. Зязюна

Ніна ПІДБУЦЬКА

Проректор з науково-педагогічної роботи

Руслан МИГУЩЕНКО

